

ГНАТ
ХОТКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(ДО КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ)

Для молодшого та середнього
шкільного віку

Упорядкування та передмова
Наталі Шумило

Післямова та коментарі
Михайла Брайчевського

Художник
Галина Севрук

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1992

Дорогий друже!

Ти живеш у вільній, незалежній державі — Україні і, безумовно, хочеш знати про минуле рідної землі. Допоможе тобі в цьому книжка «Історія України» видатного нашого письменника, публіциста, вченого, культурного діяча Гната Мартиновича Хоткевича (1877—1938), який поклав своє життя за національну ідею: для України працював, через свою синівську любов до неї і загинув.

Книжка задумувалась як шкільний підручник, отже, розрахована на юного читача. Стиль викладу — живий та нестандартний. Разом з тим вона зацікавить і фахівців-істориків. Наукова концепція, міркування, окремі здогадки автора й сьогодні не втратили актуальності, знаходять блискуче підтвердження в джерелах, які стали відомі науці лише недавно.

Розшукати поки що вдалося тільки першу частину «Історії України» Гната Хоткевича (до кінця XVI століття). Вона була опублікована 1918 року і з того часу не перевидавалася. Дослідники ведуть пошуки другої частини.

Післямову та ґрунтовні коментарі, що уточнюють і доповнюють окремі положення праці Г. Хоткевича, підготував відомий вчений, доктор історичних наук Михайло Брайчевський.

Редколегія:

О. М. Апанович, Я. П. Гоян,
Ю. М. Мушкетик, Ф. П. Шевченко,
В. О. Шевчук

Редактор О. С. Яремійчук

Друкується за виданням:

Гнат Хоткевич. Історія України. — Полтава:
Педагогічне бюро Полтавської
губерніяльної народної управи,
1918

X $\frac{4803640201-157}{206-92}$ 129.92

ISBN 5-301-01120-0

- © Наталя Шумило, упорядкування, текстологічна підготовка, передмова, 1992
- © Михайло Брайчевський, післямова, коментарі, 1992
- © Галина Севрук, ілюстрації, 1992

«...НА НАШУ МОЛОДЬ НАША НАДІЯ,
НАДІЯ УКРАЇНИ»

Гнат Хоткевич — культурний діяч, який поклав своє життя за національну ідею: для України працював, через свою синівську любов до неї і загинув. Його боління долею поневоленого українського народу зродилося з могутньої кобзарської пісні, що з ранньої юності увійшла в душу майбутнього письменника як найвища правда життя, як голос совісті і справедливості. Отой голос ніколи не давав йому заспокоїтися, правив несхибним орієнтиром у пошуках власного шляху. Всебічно обдарований, Г. Хоткевич як інженер винайшов оригінальну конструкцію паровоза; як письменник залишив по собі велику літературну спадщину: романи, повісті, новели, п'єси, критичні статті; виступав як публіцист і популяризатор історії; плідно працював для розвитку національного театру, був актором і режисером, композитором і художником. Сам талановитий бандурист, Г. Хоткевич надзвичайно багато зробив для відродження кобзарського мистецтва на Україні, створив підручник гри на бандурі. Більше того — реконструював бандуру, і вона, отака, вдосконалена, й досі мандрує по світу, а в Канаді та Австралії існують капели бандуристів його імені.

Народився Гнат Мартинович Хоткевич 31 грудня 1877 року в м. Харкові, культурному центрі Слобожанщини, славне літочислення якого починається від засновника козака Харка, а продовжується звитяжним запорозьким кошовим отаманом Іваном Сірком. Ще в Харківському реальному училищі хлопець цікавиться історією свого краю, збирає фольклор, вчиться грі на бандурі та скрипці, захоплюється українською літературою. Однак по-справжньому світову й національну культуру він починає вивчати в Харківському технологічному інституті, при якому була багата бібліотека. У духовний світ юнака увійшли Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Шекспір, В. Гюго. Розкрилися йому також імена письменників-земляків: Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, А. Метлинського, Х. Алчевської, О. Потебні, М. Сумцова, Д. Багалія. Але за участь у політичних демонстраціях Г. Хоткевича вислано з міста без права повернення на два роки. Така «зустріч» з поліцією була першою, але не останньою в житті майбут-

нього письменника. Допоміг йому в скруті відомий український композитор Микола Лисенко. Він узяв неблагонадійного студента до себе в хор. З виступів у хорі і почав Г. Хоткевич свій шлях бандуриста-професіонала.

Диплом інженера-технолога Г. Хоткевич через рік таки одержить. Проте юнака з непереможною силою вабили література та культурно-громадська робота. У 1899 році він збирає з усієї України кобзарів та лірників, організовує їхній виступ на XII Археологічному з'їзді в Харкові. Ця подія мала величезний вплив на культурне життя суспільства, мистецтво кобзарів вразило всіх самобутністю.

Незважаючи на опір місцевої влади, Г. Хоткевич не припиняє освітньої діяльності: в харківському Товаристві грамотності засновує українську видавничу комісію, створює перший в Україні театральний робітничий гурток, що виростає згодом у справжній театр. Гуцульський театр — то буде пізніша і серйозніша робота, але вже в еміграції, на Галичині, куди Г. Хоткевич змушений буде виїхати, тікаючи від переслідувань за безпосередню участь у революційних подіях 1905 року.

Писати Хоткевич почав ще на Східній Україні задовго до гострих політичних ситуацій — в 90-х роках XIX століття. Перші оповідання молодого літератора традиційні за формою, але актуальні за змістом. Взяти хоча б його оповідання «Сердешна опіка». В ньому, із співчуттям розповідаючи про здібного єврейського хлопчика, якого не зарахували до вузу, Хоткевич викриває імперську політику російського царату. Проте надалі, зберігаючи вагомість порушених проблем, письменник модернізує свою прозу. 1902 року він видає збірочку «Поезія у прозі». Тут в центрі стоїть людина, почасти розгублена перед неозорими просторами Всесвіту та незбагненністю своєї душі. Вона намагається відчувати і зрозуміти себе, пояснити свої волевиявлення, бажання, пристрасті. Це вже пізніше — в історичній прозі — Г. Хоткевич ставитиме проблему «герой і народ», осмислюватиме особистість у зв'язку з минулим та майбутнім його вітчизни.

Значною подією в житті Г. Хоткевича стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Сюди 30 серпня 1903 року з'їхався цвіт української культури. Вшанування пам'яті автора «Енеїди» перетворилося на своєрідний письменницький форум, на якому обговорювалися питання подальшого розвитку української літератури. Тут Г. Хоткевич спілкувався з М. Старицьким, Оленою Пчілкою, В. Самійленком, Лесею Українкою. Повернувшись окрилений, хоча

не все було втішно на цьому святі (тодішній міністр внутрішніх справ В. К. Плеве надіслав телеграфом заборону виголошувати промови українською мовою), Г. Хоткевич береться до творчої праці ще з більшою енергією. Він складає маніфест «новореалістів», де обґрунтовує необхідність писати для освіченого читача по-новому, іншими словами, виробляє сучасні йому критерії оцінки художнього твору, співміряючи його з високими зразками європейського мистецтва. Це було своєрідне заперечення звичних літературних форм, застарілих художніх канонів, кліше.

І той самий Хоткевич, опинившись на Гуцульщині, так захопився цим краєм, що забув про свої попередні естетичні принципи й написав повість «Камінна душа» місцевим діалектом, тобто повернувся до етнографізму, хоча і в широкому розумінні цього слова. Побачивши Карпати, Г. Хоткевич вже не міг уявити собі нічого кращого, казковішого, його дивувало все: і розкішна природа, і гуцули, їхні звичаї, обряди, вірування. «Скажу тільки коротко,— записав він у автобіографії,— що як роззявив я рота від здивування, прибувши на Гуцульщину, то так із роззявленим ротом і ходив шість літ». Відтоді письменник став великим співцем цього легендарного краю та його людей, він написав і п'єсу про Довбуша, і великий роман про нього, етюди «Гірські акварелі», що належать до перлин світової мініатюри, «Гуцульські образки». Перебуваючи в Західній Україні з 1906 по 1912 рік, Г. Хоткевич, крім того, що працює з художнім словом, організовує ще й гуцульський театр.

Наприкінці 1909 року в селі Красноїлі він готує для аматорського театру п'єсу «Верховинці». Вона була особливо близькою акторам, оскільки головний герой її — опришок Антось Ревізорчук — родом з села Красноїла і серед гуцулів побутовало про нього багато легенд та переказів. Цей успіх навів Г. Хоткевича на думку показати виставу не лише в околицях Галичини, Буковини, а й у Польщі. Гуцульський театр став справді народним, неповторним явищем в українському театральному мистецтві: майже всі його актори були неписьменними і вивчали ролі зі слуху, всі вони виступали у своєму буденному одязі. Цим театром гаряче захоплювалася Марія Заньковецька, вона ж рятувала його артистів від злигоднів у дні імперіалістичної війни, віддавши їм свої заощадження. Частина трупи, якій вдалося виїхати на Наддніпрянщину, давала концерти в Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні, навіть у Москві.

При всіх позитивних враженнях, Г. Хоткевича тягне на Східну Україну. Але як тільки він повертається сюди, його

одразу заарештовуюють. Правда, сидить він у тюрмі на цей раз недовго. І вже у 1913 році стає редактором журналу «Вісник культури і життя», видає власноручно ілюстрований «Альбом історичних портретів», куди увійшли нариси про Б. Хмельницького, Івана Мазепу, Івана Скоропадського та Федора Ольгердовича. А 1915 року Г. Хоткевич виступає на останньому зібранні «Літературно-наукового відділу товариства ім. Квітки-Основ'яненка», обстоюючи думку про необхідність об'єднання інтелігенції, робітників та селян навколо ідеї державної самостійності України.

Не будучи сталим в естетичних смаках, Г. Хоткевич був сталий у одному — в ідейних переконаннях, вірний у любові до України, завжди залишаючись патріотом і демократом. За це весь час його і переслідували. В березні 1915 року Г. Хоткевича, як політично неблагонадійного, висилають за межі України. Так він опиняється у Білгороді Курської губернії, а тоді й у Воронежі. Повертається в Україну лише перед 1917 роком, але одразу включається в роботу: видає популярну брошуру «Хто ми і чого нам треба». Випущена напередодні проголошення Української Народної Республіки, вона мала особливо велике значення, бо формувала політичну думку серед загалу. 1918 року в Полтаві виходить перша частина «Історії України», написана Г. Хоткевичем «для шкіл вищих-початкових і середніх».

Значною мірою саме політичними змаганнями Хоткевича, постійною боротьбою за державність України можна пояснити його сталий письменницький інтерес до історії України та її героїчного минулого. Його настільними книгами були історичні праці В. Антоновича, М. Грушевського, М. Аркаса. Шукаючи відповідей на питання: «Хто я?», «Яка історія моєї батьківщини?», «Які перспективи розвитку для мого народу», Г. Хоткевич не міг оминати питання національного лідерства, а також проблеми самовиявлення народу через своїх історичних осіб та духовних ватажків.

У пожовтневий час Г. Хоткевич пише і видає тетралогію «Богдан Хмельницький», закінчує повість «Довбуш».

Робота над тетралогією з життя Т. Г. Шевченка «З сім'ї геніїв» — окрема сторінка творчої біографії Г. Хоткевича, що розгортається в основному в 20-х роках. Працюючи над романом, Хоткевич намагався заповнити прогалини у шевченкознавстві, а саме: з'ясувати, зокрема, родовід Енгельгардтів, рік переїзду Шевченка з Вільно до Санкт-Петербурга. Його цікавило, чи був Шевченко у Варшаві, чи бачив польську революцію, що собою являла віленська громадськість першої половини ХІХ ст., хто був першим учителем

малювання Шевченка. Тетралогія про Тараса Шевченка «З сім'ї геніїв» мала стати грандіозним словесним пам'ятником нашому національному поетові. Але Г. Хоткевич, на жаль, не завершив розпочату роботу — життєпис поета він довів до викупу його з неволі.

Художньому доробку Гната Хоткевича дав високу оцінку вчений-літературознавець О. Білецький. «Ваша творчість, — писав він 1937 року, — була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили «Богдана Хмельницького», широти і глибини зображення в повісті про Шевченка, проблемності і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись у рукописах і які до цих пір пам'ятаю». Проте так склалося, що згадані О. Білецьким твори за радянського часу або мало видавалися, або не друкувалися зовсім.

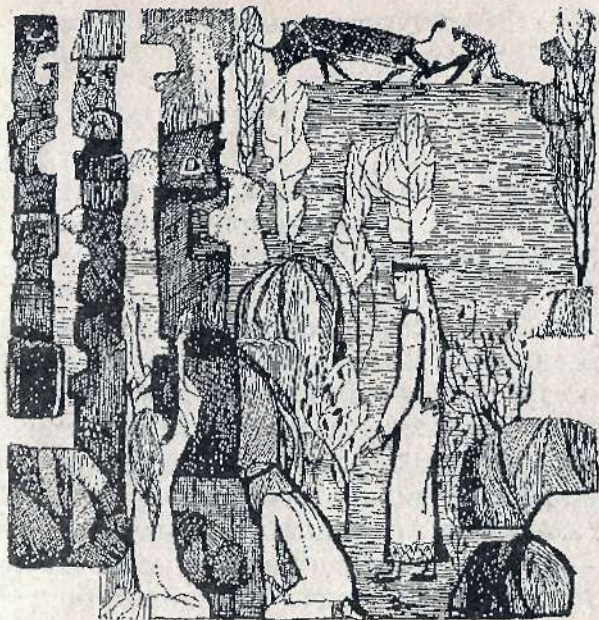
Багато робитиме Г. Хоткевич і в повоєнний час для розвитку української культури. Протягом 1921—1928 років викладає українську літературу в Харківському зооветтехнікумі, пізніше веде клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Паралельно перекладає твори Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго, пише дослідження і розвідки «Народний і середньовічний театр в Галичині», «Театр 1848 р.», «Музичні інструменти українського народу». В якій тільки культурологічній справі Г. Хоткевич не брав участі! За своїм сподвижницьким потенціалом він близький до І. Франка та Б. Грінченка. Як і вони, Г. Хоткевич над усе любив Україну. От саме тому й прийшли до нього сталінські опричники з ордером на арешт. 8 жовтня 1938 року Гнат Хоткевич на 61 році життя був розстріляний як «ворог народу». Чинилася страшна наруга! Можна собі лише уявити, що пережив цей літній чоловік, довідавшись про вирок, як переоцінював новітню історію, з якими думками пішов із життя.

Добре ім'я Гната Хоткевича реабілітоване лише в шістдесятих роках. Тоді й вшанували вперше його пам'ять — видали двотомник вибраних творів у видавництві «Дніпро». Згодом знову — тривала перерва. А в 1990 році у цьому ж видавництві побачила світ його історична проза. Готується п'ятитомне видання художніх творів письменника, хоча й воно не охопить усієї його друкованої, тим паче архівної спадщини, серед якої десь, можливо, згубилася і поки що не знайдена друга частина «Історії України».

Ведучи читача своїми оповіданнями, п'єсами, повістями та романами на щасливу стежку пізнання себе і українського народу, Г. Хоткевич часто нагадував слова нашого вели-

кого Кобзаря: «...історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини». Так, це сказав велетень духу Тарас Шевченко. А звичайна людина? Чи здатна вона так міряти себе? Не завжди. Але кожен має дорости принаймні до розуміння Шевченкових слів. І це зростання починається із знання історії свого народу, розуміння, хто ти і чого прийшов на цю землю. До духовного прозріння, національної свідомості. Г. Хоткевич кликав передусім молодь. Для неї він і писав свою популярну «Історію України». А тим, кого не хвилювала доля Батьківщини, хто сказав: «Я людина маленька і не хочу бути великою, дайте мені спокій і залиште мені мої дрібні втіхи»,— письменник відповідав: «Але ж поступ де? Таке кожний, хто не вніс нічого в загальну суму життя, уже убив частину поступу. Кому ми завдячуємо сьогодні блага культури?.. І от тому на нашу молодь надія, надія України. Ви мусите бути ліпшими від нас. Ви мусите бути і чеснішими, і жертівнішими, і творити Шевченків зпоміж себе». З таким словом Гнат Хоткевич звертається і до вас, любі друзі!

Наталія Шумило

I
ДО ЗБУДУВАННЯ
КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ

Край наш рідний, наша земля, на якій живемо, — це Україна, а тому й ми називаємось українці, от як у Франції-землі живуть французи, у Германії — германці, а у Польщі — поляки: всякий народ по своїй землі прозивається. Правда, коли Росією правили петербурзькі царі, то вони, бажаючи всіх поклонити під одно ярмо, веліли усім прозиватися «русскімі», але ми не «русскіє», і не «хахли», і не «малороси», а тільки українці, а рідний край наш, наше «отечество» — Україна. І чи ти маленький, чи ти великий, чи ти хлопець, чи дівчина — з гордістю маєш називати себе своїм іменем. З гордістю тому, що твій народ боровся за свою свободу так, як ніякий інший народ у світі.

ЧИ ВЕЛИКА НАША УКРАЇНА І СКІЛЬКИ ЖИВЕ НА НІЙ НАШОГО НАРОДУ

Наша Україна була розбита на три частини: одна частина знаходилася під Росією, одна — під Австрією, а третя — під Угорщиною. В Росії наша Україна складалася з губерній: Полтавської, Київської, Харківської, Катеринославської, Волинської і Подільської — це цілі губернії; потім сюди ж входить велика частина Чернігівської губернії, частини Курської, Воронезької, Таврійської, Бессарабської, Люблінської, Гродненської, Сідлецької, Мінської, Донської й Кубанської областей. Всюди в цих губерніях живе наш народ. А поділилися ми так по губерніях тому, що не самі себе ділили, — нами розпоряджалися в Петрограді поза нашою волею.

В Австрії наш народ живе в провінції Галичині й провінції Буковині. В Угорщині наш народ живе в комітатах (щось як губернії) — Стеськім, Шариськім, Землинськім, Ужськім, Березькім, Мармороськім і Угоцькім...

Як зібрати всі ті краї до купи, то вийде великий край простором коло 850 тисяч квадратних кілометрів. Отже, як бачимо, наш край далеко більший за Францію, бо вона має тільки 550 тис. кв. км; далеко більший за Германію — 541 тис. кв. км; Італія має всього 287 тис. кв. км; а щодо Бельгії, то з нашої України можна було б викроїти майже 30 Бельгій. Але Бельгію знає весь світ, а нас — ніхто. Чому? Та тому, що бельгієць ніколи нікому свого імені не продавав, всюди і завжди називав себе своїм рідним іменем, а ми величали себе — «русскіє»...

На цій землі нашій живе близько 33 мільйонів ¹ нашого народу, а то власне: в Росії — коло 28 мільйонів, в Галичині — коло 4 млн, в Буковині — коло 350 тис. і в Угорській Русі — коло 500 тис. А ще ж великими мільйонами розсіявся наш народ по різних інших краях; є його і в Америці, є його і в Сибіру, й де хочеш. Отже, разом нашого народу на всій землі є коло 40 мільйонів. Як же це сталося, що такий великий народ не тільки не сотворив могутньої держави, а от розбився на стільки частин серед інших держав? Хто тому винен? От про це і має говорити ця книжка.

ЧИ ДАВНО ЖИВЕ НАШ НАРОД НА СВОЇЙ ЗЕМЛІ

Всі люди всього світу діляться на різні племена: є германське плем'я, є романське плем'я, є слов'янське плем'я, є багато й других. Кожне таке плем'я складається не з одного, а з багатьох наро-

дів. І хоч ті народи не в усім схожі між собою, але всі вони наче з одної сім'ї. Так-от ми, українці, єсьмо із сім'ї слов'янської — ми слов'яни, як і поляки, чехи, серби, болгари, великороси і ще кілька менших народів.

Колись, як слов'ян було мало, вони всі жили вкупі і говорили мовою однією, зрозумілою для всіх². Але потім людей стало більше, жити стало тісно — і слов'яни почали розходитися в різні сторони, а розійшовшись, почали вже й мову свою більш-менш міняти. Оце розселення слов'ян по різних краях почалося десь у III віці по Різдві Христовім, — отже, тоді й ми прийшли сюди, на наші теперішні землі; значить, український народ на своїй землі живе вже більш як 1500 літ³.

Як те розселення відбулося, ми знаємо дуже мало, бо наш народ ще тоді книжок писати не вмів, а другі народи нами мало займалися. Але згодом, коли й ми навчилися грамоті, з'явилися й у нас книжки. Так-от першою такою книжкою, з котрої довідуємося про нашу минувшину, являється «Літопис» київського ченця Нестора⁴.

ЯК ЖИЛИ НАШІ ЛЮДИ В ДРЕВНІ ВІКИ

З того «Літопису» ми узнаємо, що коло Києва, посередині нашої тодішньої землі, жило наше українське плем'я *поляни*, або воно ще звалося *руси*, — отже, від того і вся наша земля називалася потім Руська земля. (Слово «Україна» появляється трохи пізніше, і ми завжди вживали рівно два цих імені. Але коли московські князі, приєднавши до себе Україну, відібрали для себе і стару нашу назву Русь, то ми залишили при собі хоч друге своє ім'я — Україна, і його вже від нас ніхто не відбере.) На цім боці Дніпра, по теперішніх

губерніях Чернігівській, Полтавській, частиною Харківській і Катеринославській, жило друге українське плем'я — *сіверяни*; у них головні міста були: Новгород-Сіверський, Чернігів, Любеч, Переяслав.

На північ від полян жили *деревляни*, на теперішній Волині — *дуліби*, понад низами Дніпра — *уличі*, понад Дністром — *тиверці*. Жили наші люди, і це відомо певно, й на місці теперішньої Галичини, жили й по горах Карпатських, але як вони прозивалися, того київський чернець не знав.

Жилося б нашим людям і нічого, бо земля добра, клімат теплий, але горе було в тім, що рівнина, з усіх боків одкрита, — хто хоч іди, ніде не зачепишся. А народу тоді йшло багато: не тільки ж самі слов'яни розселялися від тісноти, розселялися й інші. І от через наші степи йдуть всякі люди. Кого тут тільки не перебувало! Йшли й німецькі племена бастарнів, готів, йшли турецькі орди гуннів та болгарів *. Не встигли вони прошуміти — появляються авари (це з них тепер угорці пішли). За аварами надбігли хозари **, за хозарами — печеніги, за печенігами — половці, за половцями — татари. І то все не так, щоб ішло та й пройшло; то все приходило з вогнем і мечем, розташовувалося на наших степах жити, виганяло тих, хто там уже жив. А нам доводилося від цього усього боронитися — і от в тім і лежить перша причина, чому Україна не стала великою і міцною державою. Бо ми своїми грудьми захищали усю Європу від нападів диких азіатських орд. Добре було усім тим на-

* Давніше болгарами називався один турецький народ, і тільки потім це ім'я перейшло на слов'ян. (Тут і далі зірочками позначені примітки автора.)

** Їх слідів дуже багато позоставалося особливо на Слобідській Україні; в Волчанському повіті Харківської губернії при с. Салтові знамените хозарське городище.

родам, що жили за нашою спиною; добре їм було і дбати про культуру, про освіту — про все, але у нас о тім усім трудно було й думати. Хліб посіяв, а чи збереш його — невідомо; не то що книжку писати, але й хати доброї тобі побудувати не дадуть, бо прийде печеніг, чи половчин, чи татарин і все спалить, а тебе самого візьме у неволю. От чому ніхто не має нам докоряти, що ми тепер не такі культурні, як інші: бо ми за них усіх билися, аби їм спокійно можна було творити свою культуру.

Але хоч і в війнах постійних, хоч і в страху, та жили якось наші люди. Займалися, головним чином, як і тепер, хліборобством. Головний наш хліб не дурно називається жито — бо ним жили люди *. Окрім жита, знали наші люди пшеницю, овес, ячмінь, просо (гречки тоді ще не було ⁵). Орали спочатку сохою, а яка вона була, та первісна соха, показує вже сама назва: це розсохуватий сук був, — за один кінець потягнули, а другим, устроївши у землю, орали. До плуга додумалися пізніше ⁶.

З городини знали наші предки біб, горох, сочевицю, цибулю, часник, хміль, ріпу, мак, але картоплі не знали, бо й ніхто її тоді ще не знав і у Європі: картоплю нам привезли з Америки зовсім недавно, може, яких 300—400 літ.

Займалися й садовою, бо в старих книгах зустрічаємо назви яблука, груші, черешні (вишню взнали пізніше), сливи, горіха. І скотарством займалися, бо читаємо слова: бик, віл, корова, теля, ягня, баран, вівця, коза, свиня, вепр (кабан), поросля, кінь, кобила. Але птиці держали мало; ще про курей знаємо, що то була домашня птиця; а

* Цікаво, що більше на південь, де родить пшениця, нею живуть люди, — там пшениця називається «жито»; де народ живе кукурудзою — там вона «жито».

вже щодо качок і гусей, то, мабуть, знали їх наші предки тільки дикими.

Чим сильно займалися, так це бджільництвом. Але бджолу держали не так, як ми тепер, по пасіках, а в «бортях», тобто в дуплах дерев по лісах, де бджола сама собі вулик зробила. Звіра били багато, бо й звіра тоді було більше; плодився у нашім краю тоді й такий звір, якого ми тепер і не знаємо: тури (дикі бики), олені, дикі коні, дикі кабани, барси, куниці, а по водах бобри (що тепер за боброву шапку платять тисячі). І рибальством сильно займались, бо й риби теж було більше тоді.

Із звірячих шкур шили одержу, торби, черевики, рукавиці; з волосся і шерсті уміли плести що треба, уміли й ткати. Гончарством займалися: спочатку прямо ліпили горщики руками, бо круга не знали, а потім уже додумались і до круга. І цікаво подивитися тепер на такий древній горщик, виритий із землі: і неформений він, і кривобокий, а все ж прикрашений, — хоч нігтем по обичайці, а виводив узор майстер. Так хочеться людям завжди, які б вони не були, хочеться трошки краси.

Уміли наші предки і з деревом обходитися, уміли його обробляти: такі назви, як бодня, діжа, відро, корито, човен, зустрічаються дуже здавна. Та й не диво, що наші люди добре знали дерев'яні роботи: бо заліза ж раніше й не було зовсім⁷, люди ще не навчилися його добувати, а дерево під рукою, отже, все для потреби чоловіка було дерев'яне.

Вірували древні наші предки в єдиного бога — Сонце і називали його *Сварог*. Саме вже слово «бог» означає добро, благо, а хто ж на землю все благо дає, хто ogrіває її й людей, хто викликає все до життя? Сонце — то от його й уважав наш предок за бога. Потім уже, згодом, коло цього головного бога постали менші, так як би його помічники: от бог *Перун*, він завідував громами та блис-

кавицями; от *Велес* — опікувався скотиною, і другі. Їм усім молилися, приносили жертву. Згодом прийшло до нас християнство, і наші люди почали вже вірити в трьох богів в єдиній статі. Перуна називали святим Іллею і теж дали йому завідування громами. Велеса називали святим Власієм і доручили йому скотину. Взагалі всіх менших богів почали вже звати не богами, а святими, хоч так само шанували їх, приносили жертву — свічки їм ставили, олію возжигали, вішали на образи всякі хрестики, дарунки. У одного арабського письменника читаємо древньоруську молитву: «Господи! Ти пропитував нас досі — дай же нам того ж і на будуче»; це знов те ж саме, як і тепер: «Хліб наш насущний даждь нам днесь». Релігія загалом річ дуже древня, і в ній не так уже багато поробилося змін.

Жили наші предки не так, як тепер, що чи підріс, чи не підріс син, а вже відділяється. Тоді так не було; тоді жили великими сім'ями, родом усім, держалися купи, разом відбивалися від напасті. В родах правили старіші віком, а кількома родами разом правив князь. Жили селами й хуторами, але для оборони від ворога будували, «городі», «остроги», тобто огороджувалися високим валом; на валу ставили тин з товстих паль, загострених догори, довкола ще копали рови, часом наповнювали їх водою, — словом, боронилися, як уміли. Коли приходив ворог, кидали хати, забирали що цінніше і тікали до свого города. Там відсиджувалися, зберігаючи тільки життя, а хати і все добро — все ж то погибало, потім знов треба було заводити. Як же при таких житті думати про культуру? А таких городищ у нас у кожній губернії зосталось дуже багато: на самій Київщині їх більше 400.

Так жили наші люди до того часу, коли почалася у нас держава і писала про неї історія.

НАЙДРЕВНІШІ КНЯЗІ НАШІ

Літопис про начало нашої держави говорить так. Були собі три брати: Кий, Щек і Хорив та сестра їх Либідь. Побудували вони над Дніпром город і по імені старшого брата назвали його Київ^{*}. А в далекім Новгороді (це що туди, під Петроград), де жили теж слов'яни близького нам племені, була рада — що от, мовляв, землі у нас багато, а порядку нема. Давайте покличемо собі князів із варяг, а варяги — це були предки теперішніх шведів та норвежців. І от новгородці пішли у варязьку землю і просили тамошніх князів, щоб вони прийшли правити Новгородом. Згодилися йти три брати племені русь. Ці брати прийшли і розсілися коло Новгорода, а своїх помічників послали й по інших слов'янських землях — це сталося в 862 році. От двоє таких воєвод, на ім'я Аскольд і Дір⁸, приїхали й до нас, побачили над Дніпром Київ, він їм сподобався — вони й сіли тут і почали називатися князями. Але старший з тих варягів новгородських, Рюрик, почув про це і захотів відібрати Київ для себе. Послав туди свого сина Ігоря з дядьком Олегом; цей Олег убив Аскольда і Діра і сам сів княжити до зросту Ігорового⁹.

Так оповідав літописець. Але що ж! Він міг знати тільки те, що чув, що говорилося тоді, а чи так воно було чи ні, він перевірити не міг. Ми тепер, маючи й ще книги, окрім «Літопису», маючи вісті й від других народів, можемо вже всі ті оповідання перевірити; от, перевіривши, наука історична каже нам, що все розказане літописцем — тільки казка.

* Одна гора у Києві називається Щекавиця, друга — Хоревиця, а маленька річечка, що тече через Київ, називається Либідь.

Насамперед щодо імені. У норманнів не було ніколи племені русь, а натомість задовго ще до 862 року ми зустрічаємо ім'я Русь по старовинних документах, і прикладається воно не до варягів, не до Новгороду, де ті варяги буцімто панували, а до нашої землі, наддніпрянської. Князі у нас почалися не з 862 року, а з дуже давніх часів, і у других народів збереглися вісті, як до них приходили «руські князі». В грецькій книжці «Житіє Стефана Сурожського» згадується, як при кінці VIII віку, тобто за сто літ перед 862 роком, руський князь Бравлін пустошив грецькі береги; в році 839 грецький імператор Теофіль приймав послів «від руського короля». Отже, значить, державне життя почалося у нас далеко раніше, ніж оповідає літопис. Але все ж вістей про тодішніх князів ми певних не маємо. І тому розпочнемо нашу історію з першого достовірного князя, про якого вже можемо сказати щось певне, — це Олег¹⁰.

II
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

ОЛЕГ

В літописі говориться про нього багато дечого, але певне єсть тільки те, що він воював з греками і мав з ними два договори: один з року 907 і другий з року 911 ¹¹. А з тих договорів видно, яка вже тоді була широка торгівля у нас з греками, значить, заводилася вона здавна. А — як то кажуть — де п'ють, там і ллють, отже, де є мирна торгівля, там не без того, що й почубляться люди. Так було і у нас з греками: коли мир, а коли й війна. І наші люди так зчаста нападали на греків: по грецьких літописах повно описів тих нападів. От у «Житії Георгія Амастридського» згадується як на початку IX віку Русь напала на Візантію ¹². Отой Бравлін, про якого ми згадували, теж сильно спустошив південні береги Криму, що належали тоді до Візантії. Але найголовніший похід відбувся в 860 році. Грецький митрополит Фотій дуже докладно його описує в своїх проповідях: «Чи пригадуєте, — каже, — ту темну страшну ніч, коли сонце зайшло, а з ним, думали ми, зайшло й наше життя? Чи пригадуєте, як страх і темнота опанували розум, а вухо ловило страшні слова: вороги уже перелізли через стіни... вороги уже грабують місто? Чи пригадуєте той страх, ті сльози і крики?»

Отже, здавна перед Олегом робилися походи на Візантію, робив їх і він ¹³, і то дуже вдало. А як війна для кого кінчається вдало, то він собі виговорює тоді різні права; так і Олег виговорив для руських купців дуже добрі торгові умови: всім нашим купцям відтепер не тільки дозволялося торгувати без всяких мит ¹⁴, а ще він від візантійсько-

го уряду шість місяців діставав усе удержання, а при від'їзді давалися йому припаси на дорогу, всі корабельні снасті і т. ін. Як бачимо, Русь наша тоді була дуже сильна, коли могла диктувати такі умови.

Окрім Візантії, робив Олег походи й на схід, воював побережжя Каспійського моря, але в літописі вістей про те нема, і ми довідуємося про ті походи від арабських письменників. Ці походи теж були великою грозою для ворогів, а держава, значить, була вже настільки міцна, що князь міг її кидати спокійно, йдучи в далекі походи.

ІГОР

Після Олега, по літопису, княжив Ігор. Як він приходився Олегу, ми не знаємо¹⁵; можна навіть думати, що між Олегом і Ігорем ще був якийсь князь, але точно то ще невідомо.

Олег, будучи князем войовничим, держав у страху не тільки далеких чужинців, але й ближні всякі племена українські, підкоряючи їх владі Русі, накладаючи на них різні податки¹⁶. Мабуть, не дуже солодко приходилося всім тим людям від тих податків, бо як тільки вони почули, що Олег помер, зараз же піднялися, думаючи, що з Ігорем легше буде справитися. Але Ігор покорив їх усіх і понакладав податки ще більші, як за Олега.

За Ігорових часів прийшли на наш край уже печеніги, і йому багато довелося з ними битися, оберігаючи рідний край від нападів. Робив він далекі й вдалі походи¹⁷ на береги Каспійського моря, воював і з Візантією, але вже не так вдало, як Олег¹⁷. Греки зміцніли до того часу, а окрім того, як народ освічений, вигадали якийсь-то, як наші люди називали тоді, «живий вогонь»; кидали тим вогнем на Ігорові кораблі і запалювали їх (це був

порох) ¹⁸. Ігор пішов ні з чим і мусив укласти новий торговий договір з греками, далеко вже не такий вигідний, як за Олега: вже наші купці мусили платити мито; постановлялося, що більше 50-ти їх не будуть пускати до міста; а у місті відводився для наших купців тільки один закуток, а в інших місцях торгувати не вільно. Словом, зразу видно, що перемогла Візантія ¹⁹.

Але, й окрім того, цей договір Ігорів цікавий для нас, як стара пам'ятка й з усіх інших боків. Так, з нього довідуємося, що вже тоді під руським князем було більш 20 князів інших слов'янських, українських і неукраїнських, племен; довідуємося, що половина дружини Ігоревої (найголовніше військо княже називалося дружина) присягала на старих богів, а половина присягала вже православному, в церкві св. Іллі у Києві. Значить, хоч князь і був язичником, але нікому не боронилося сповідувати ту віру, яку він хоче. Отже, бачимо, що з давніх-давен наш народ завжди був терпимий щодо віри і ніколи не насилував ²⁰.

Помер Ігор не своєю смертю: він наложив на древлян дуже великий податок, і, коли поїхав його збирати, древляни убили Ігоря. Зосталася по нім удова і маленький син Святослав.

ОЛЬГА

Вдова Ігорева почала з того, що сильно помстилася над древлянами за смерть чоловіка: послала на них велике військо і надовго присмирила. Та, мабуть, і на інші підвладні племена навела вона страх, бо за її князювання усі сиділи тихо.

Ця Ольга була першою особою з княжого роду, що прийняла християнство ²¹; за нею, мабуть, пішло багато всяких значних людей, отже, християнство сильно поширилося. Правила Ольга мудро

й милостиво і держала правління в руках, доки не підріс її син Святослав. За правління Ольги держава не тільки не розхиталася, а, навпаки, стала ще міцнішою.

СВЯТОСЛАВ

Цей князь княжив недовго, може, яких десять років, але залишив по собі пам'ять, як великий воїн. Він усе своє життя провів у походах, завоював дуже багато земель, але робив це не зненацька, а сповіщав ворога: «Готуйся, бо йду на тебе війною». Святослав ходив походами під Великий Болгар (на Волзі, коло теперішньої Казані), переміг хозар, забрав землі на Кавказі, на Дунаї. Навіть хотів столицю свою перенести у Переяславець на Дунаї, бо там, каже, середина землі моєї. Такою великою зробив він державу свою, що на Дунаї була їй середина.

А поки він ходив з війнами, печеніги, не бачачи хазяїна дома, осмілилися й почали добре нападати на наші села та міста. Раз були підійшли аж під самий Київ, аж треба було Святослава викликати, щоб боронив. Старенька мати намовляла сина, щоб таки залишився у Києві, бояри теж говорили: «Ходиш ти, княже, по чужих землях, а своєї не бережеш», та Святослава трудно було удержати в хаті. Він посидів у Києві, поки мати померла, а як тільки поховав — подався знову на Дунай: дуже вже йому хотілося звоювати ті землі зовсім.

Але й грецький імператор теж на ту землю руку простяг — і от Святославу довелось битися на два боки²². Він був далеко від своєї землі, військо в маліло — і несила була відбитися. Святослав мусив замирити з греками й тікати з Дунаю.

А коли йшов назад додому Дніпром, то його вже ждали печеніги з великою силою. Ще й досі на Дніпрових порогах показують камінь-скалу, де убили печеніги нашого князя Святослава²³.

Так згинув цей великий воїн, предок наших козаків-запорожців. Він і виглядав як запорожець: носив довгі вуса, голову голив, залишаючи тільки чуприну. Християнство приймати він не хотів, кажучи: «В якій я вірі родився, в такій і умру». Державу свою зробив великою і сильною, ім'я руське — грізним для всіх сусідів.

ПО СВЯТОСЛАВОВІ

Зараз же по смерті матері, виїжджаючи з Києва, Святослав поділив усю землю на три частини: у Києві посадив старшого сина Ярополка, в землі древлянській в Овручі²⁴ — середульшого Олега і молодшого Володимира — у Новгороді, бо тоді й Новгород був під владою київського князя²⁵. Так Святослав, дбаючи про розширення держави, сам же перший приклав руку, щоб усе те повалити. Не стане ж один брат підкорятися другому і долею своєю не буде вдоволений, бо все йому буде здаватися, що у другого краще. Така вже людська натура, коли її не здержують просвіта та розум.

Так сталося й у нас. Не встиг Святослав померти, а вже Ярополк заївся на Олега, убив його²⁶, а землю древлянську забрав собі. Так сталося перше братовбивство між нашими князями — і воно прокляттям якимсь лягло на все княже потомство. З того часу вже не було спокою на Русі: брат пішов на брата, один князь рив під другого, і в тих усобицях загинула Русь. Щось єсть страшне у Каїновім убивстві брата, і пролита кров ніколи не мовчить.

Це відозвалося на самому Ярополку. Володи-

мир, коли почув, що сталося з Олегом, перелякався, що й йому те саме буде, і почав збирати військо. Назбиравши багато, сам пішов на Ярополка і убив його (коло 980 року)²⁷. Таким чином Володимир став єдиним князем на Русі, як його батько був.

ВОЛОДИМИР

Перша половина князювання Володимира пройшла теж в безперестанних походах, насамперед на всі ті краї, що почали були під час замішань відділятися від Києва. Потім Володимир звернув увагу на захід, де вже поляки, посилившись, почали було забирати руські міста²⁸. Володимир перемиг і їх, розширив свою державу ще більше, ніж за батька вона була, так що при Володимирі наша держава була найбільшою: ніколи ні до нього, ні після нього не йшли наші границі так далеко. На заході границя наша підходила аж під теперішній Краків та під Пруські землі, на півночі — землі Новгородські простягалися аж до моря; на сході границя доходила в деяких місцях до Волги, і на півдні границями були Крим і Кавказ. Отака-то наша держава була за Володимира.

Та не тим тільки славен Володимир, що зумів так розширити нашу державу, а й тим ще, що хотів ту державу зробити культурною; він бачив, що сила не тільки в зброї, що купка греків, завдяки розуму, відбивається від цілого натовпу сміливого, але недотепного війська; він бачив, нарешті, що сила культури не у воїнстві лиш, а в багатьох інших речах, — і задумав дати просвіту своєму народу.

З усіх сусідніх народів найбільш освіченими були греки. Але просити у них та випрошувати тої освіти не хотілося могутньому князю, — краще брати з рівності, а не з ласки, — і от Володимир

надумує взяти собі в жінки візантійську царівну, щоб породичатися з грецькими імператорами. А що царівну-християнку не віддадуть за язичника-поганина, то Володимир сам вирішує прийняти християнство.

Це одна путь, якою прийшов Володимир до християнства, а друга — просто настав уже час зміни старої релігії на нову. Стара опиралася на фізичну сторону, була проста; нова вже опиралася на дух людський — це вічний неспокійний робітник. Він утворює собі релігії, форми життя, але на те тільки, щоб зараз же перейти до нових, досконаліших, складніших, які завтра знову зруйнує і знову буде шукати нових. І в тім життя. Тому ми й живемо. Як кров оббігає наше тіло, а коли перестає — тіло вмирає, так дух вічно обновляє нашу природу, а якби перестав — не було б людей, а були б інші якісь створіння.

У Візантії під час Володимира імператорами були Василь і Костянтин. Вони саме вели війну і вели її нещасливо. І звернулися до Володимира, щоб він поміг їм військом, — а тому тільки того й треба. Каже — добре, я вам поможу, тільки за те віддайте ви мені свою сестру у жінки. Царі і покрутилися, повертілися, кажуть — ми б і віддали, так що ж, як вона християнка, а ти поганин. Думка така — не схоче ж він приймати християнства. Але, як на те, Володимир взяв та й згодився — і, мабуть, тоді ж, не знаємо певно, але можна так думати, мабуть, тоді ж таки й охрестився. Царям послав військо, добре їм допоміг, так що вони ворога свого подужали.

Але, як потреба минула, задумалися царі. Як же то так — віддавати сестру за руського князя? Бо Візантія тих часів була ж така пишна та горда, що на руських князів і не дивилася. Вона ж свою гордість несла вже яких тисячу літ — а руське князівство в такій його могутності ще вчора тіль-

ки народилось; тож не диво, що імператори грецькі почали справу з весіллям відтягати і відтягали її аж три роки. Володимир ждав-ждав, та вже й обридло, і він захотів показати грекам свою силу і зібрав військо, оточив грецьке місто Херсонес *, а незабаром і взяв його, погрожуючи двинутися до нього далі. Тоді грецькі імператори побачили, що то не жарти, і віддали нарешті сестру за Володимира ²⁹.

Літопис наш оповідає, що, повернувшись до Києва з молодою жінкою, Володимир звелів поперекидати усіх богів у Києві, а народ загнав у Дніпро й там охрестив усіх гамузом. Але навряд чи так могло бути. Хоч і терпеливий був наш народ до всякої віри, хоч і багато вже тоді було християн у Києві, але навряд чи міг Володимир зразу так круто повернути, бо то ж було б вже крайнє насильство. Насильства, мабуть, були, не без того, але якісь м'якші і не так зразу ³⁰.

Але як би там не було, а від Володимира Русь уже виступає християнською. Хоч і не всюди певно християнство прийнялося зразу; спочатку, мабуть, тільки по великих містах, а по селах і хуторах довго ще люди й не знали, що діється в столиці, але згодом християнство проникло всюди, а з ним почала приходити в Русь і візантійська культура. Почав Володимир будувати школи і учити дітей грамоти; почав переписувати книги для народу, бо тоді ж іще друкувати книги не вміли, а писали їх. Появляються у нас, на взірць Візантії, й металеві гроші, будуються церкви, монастирі,— словом, починається робота науки й просвіти на Русі. І коли б то все пішло так, як зачеркнулося при Володимирові,— не бу-

* Як хто бував, то бачив, а як хто буде у Севастополі, то нехай подивиться на руїни Херсонеса; ще й досі стоять ті стіни, що їх громив Володимир.

ли б ми тим, чим єсть тепер. Але... історична доля йде невідомими шляхами і нам шлях показала найтяжчий.

Головний наш ворог український — це незгода. Давно вже люди помітили цю основну нашу ваду; один письменник X віку говорив про нас: «Цей народ великий і розумний, і ніхто б його не подолів, коли б ті люди не сварилися між собою». І от ще за життя Володимира цей ворог показав свої зуби.

У Володимира було багато дітей ³¹. То, як були вони малі, було мале й горе, а стали більші — велике й горе принесли батькові, а разом і усій землі Руській. Один із старших синів Володимира Святополк за поміччю, а може, й намовивши свого тестя, польського короля, надумав не мало — не багато, як скинути батька з престолу, а самому сісти ³². А другий синок Ярослав хоч скидати батька й не хотів, але думав відділитися в самостійне князівство. І прийшлося Володимирі зазнати важкого: підіймати військо проти рідних же своїх синів, одним братам доручити усмиряти других. Але до цього сорому не дожив Володимир і помер 15-го липня 1015 року.

Поховали його в ним побудованій великій, величезній церкві Десятинній у Києві (яка вона була, можна бачити й тепер, бо фундаменти збереглися). Але коли у 1240 році Київ зруйнували татари, то й Десятинна церква упала, а під її руїнами затратилася й могила Володимира. І тільки в 1635 році митрополит Київський Петро Могила, розкопуючи ті руїни, знайшов князеву гробницю, а в ній і тіло, але в тих усіх війнах, що якраз були в ті часи, знов та гробниця якось затратилася, а з нею і тіло. Є тільки частини: голова у Києво-Печерській лаврі, частина руки у Софійському соборі, а щелепи нижні — у Москві, в Успенському соборі.

Так закінчилося князювання Володимира, ця величезна доба нашого старого державного життя. З того часу все вже пішло на упадок. Князі, спадкоємці Володимира, забули й саме слово згода. Один над другим хоче панувати, один у другого хоче вирвати ласий шматок, та воюються, та б'ються; та ще й не самі, а й чужинців закликають. А ті тому й раді. І пішло на нашій Русі таке, що не приведи господи. Через ті всі сварки та бійки не те що культуру ростити, а й хліба сіяти було ніколи. Поля запустили, хазяйство впало — а князям й байдуже: аби брата подолати або його князівство під себе загарбати. І коли напав на наш край новий сильний ворог, татари,— не було вже у наших князів сили відборонитися: одного по однім побили їх татари і надовго заволоділи нашим краєм. І замість того, щоб іти вперед,— ми подалися назад. Сусіди наші нас випередили, а Західна Європа і ген-ген як далеко пішла. От до чого доводить сварня. І чи в малім ділі, чи у великім — пам'ятай, що незгодою не те що справу яку, а от, як бачимо, й державу усю можна розвалити³³.

От до опису тих часів сумних ми і приступимо. Не будемо розповідати детально, бо що у тім доброго, як один князь напав на другого, а третій убив четвертого. Але все ж перейдемо й цей шлях нашого історичного життя, хоч побіжним оком.

СВЯТОПОЛК

(1015—1018)

Цей зразу почав добре: убив брата свого Бориса, потім другого брата Гліба (ото, що святкують пам'ять святих Бориса й Гліба — це, власне, цих князів), потім ще й третього брата Святослава і, отак упоравшись, сів нарешті на батьківськiм

столі. Але сидів недовго. Ще один брат Ярослав теж хотів княжити у Києві і пішов війною на Святополка³⁴. Пощастило Ярославу, Святополк утік, але не так собі, а до тестя, до польського короля за поміччю. Польський король дав зятенькові у поміч поляків, і от з поляками разом Святополк знов добуває Київ для себе. А Ярослав і собі — кличе варягів на поміч і вже з їх силою другий раз виганяє Святополка з Києва. Той побіг ще до печенігів, прийшов з ними, але Ярослава не подужав; кинувся ще когось шукати на поміч, та там його десь і смерть запостигла. Отаким добром розпочали князі історію нашу.

ЯРОСЛАВ

(1018—1054)

Опанувавши другий раз Київ, Ярослав уже сидів у нім міцно, хоч і не зовсім спокійно; то племінник на нього нападає, то рідний брат Мстислав. Проти цього Мстислава боротися було трудно, і от Ярослав пропонує брату поділити Україну на дві частини — правий берег мені, а лівий — тобі. Тоді перший раз Україна поділилася на Правобережну з Києвом і Лівобережну з Черніговом*. Брати після того жили в згоді, а по смерті Мстислава лівий берег знов відійшов до київського князя. Так в руках Ярослава зібралися знов майже всі батьківські землі.

Хоч і не мало було гріхів на душі у Ярослава, але все ж при нім держава наша стояла міцно. Це

* Цей Мстислав почав будувати у Чернігові церкву, але не докінчив за смертю, докінчили її після нього. Ще й досі стоїть цей собор Спаса у Чернігові — і то єсть найстаріша наша пам'ятка³⁵.

видно хоч би з того, що за Ярославового батька вагалися візантійські царі віддати свою сестру, а вже з Ярославом вважали за честь породичатися найпередніші владики того світу. Сам він одружився з донькою шведського короля; свою доньку одну видав заміж за угорського короля Андрія, другу — за французького короля Генріха, третю — за норвезького короля Гарольда. Одного сина оженив з візантійською царівною, другого — з донькою польського короля, третього — з німкенею високого роду. Так закріплював міць держави Ярослав з зовнішнього боку.

Ще більше зробив Ярослав у внутрішній управі. Він сильно дбав за поширення християнства, бо бачив у нім не тільки релігію, а й шлях до культури. Він побудував отой славний собор св. Софії у Києві, чудо тодішньої архітектури, що й досі стоїть та чарує очі. Він побудував стіну округ Києва, а в ній Золоті ворота, що їх руїни теж досі стоять. Він позаводив шкіл, за його часів з'явилося багато книжок, установив закон і написав збірник їх «Руська правда» *. Взагалі, ще язва незгоди не роз'їла нашої держави, ще часи величності не минули.

Але не хто, як Ярослав же, і руку підложив під руїну власної держави, бо, вмираючи, поділив землю між своїми сьома синами³⁷. Правда, заповідав їм, щоб на київському престолі сидів усе старший в роді і щоб усі його слухалися як батька, але що з тих слів? І хто б то з князів став ждати, аж поки всі старші перед ним вимруть, а він аж тоді дочекається київського столу. Хто молодший та проворніший, той все надіявся більше на самого себе, а не на чергу, — і тому не було вже потім ніколи спокою в Руській землі.

* Не вся відома тепер «Руська правда» написана за часи Ярослава; більша частина її була приписана потім³⁶.

ІЗЯСЛАВ
(1051—1078),
ВСЕСЛАВ, СВЯТОСЛАВ,
ВСЕВОЛОД

До нього, як до найстаршого, перейшов Київ після смерті Ярослава, але неспокійне було його князювання. Він, мабуть, не зовсім був догоден киянам, бо якимось кияни збунтувалися і вигнали Ізяслава пріч, а на його місце посадили Всеслава Полоцького*.

Ізяслав не хотів примиритися з тим, а що він теж був зятем польського короля, то подався у Польщу за поміччю і привів велику силу поляків. Всеслав утік, але кияни все ж не хотіли князем Ізяслава, а кликали кого-небудь з його братів, та з них нікому не було охоти лізти саме тепер, коли поляки в краю, і Ізяслав знову засів у Києві. Добре він помстився на киянах за те, що вони осмілилися не признавати його князем.

Кияни мусили притихнути, але тайкома, мабуть, таки зносилися з братами князя — зі Святославом та Всеволодом, бо бачимо, що ці брати підіймаються війною на Ізяслава (1073 рік)³⁸.

Ізяслав знов утік з Києва, владу взяли в руки брати і поділили між собою усю землю, причім у Києві осівся Святослав. Ізяслав же блукав по всій Європі, шукаючи помочі; був і у польського короля, і у німецького імператора, і у папи римського — та ніхто йому не поміг.

Тим часом Святослав помер (1076 р.), і в

* У Володимира був син Ізяслав від полоцької княгині Рогніди. Він і його потомство так і сиділи у Полоцьку. Ярослав ворогував з сином того Ізяслава, з Брячеславом, а от Ізяславу Ярославичу довелося битись з сином Брячеслава Всеславом.

Києві осівся Всеволод, але місце не зігрів, бо Ізяслав таки зібрався з силами і відбив для себе Київ³⁹. Сів тут уже втретє, та довго не покняжив: у жовтні 1078 року був убитий коло Чернігова⁴⁰.

ВСЕВОЛОД

(1078—1093)

Тепер Всеволод зостався одним живим сином Ярослава, отже, був старшим в роді і правно сів на батьківськїм престолі. Але й при нїм не зазнала земля спокою. «Збїднїли люди від безперестанних вїйн та від чиновницького здирства», — скаржилися кияни. Воював Всеволод і з князями, довелося обороняти землю й від нової орди — половцїв, що вже заповонили степи пївденнї і грабували пограничнї села.

Але назовнї пїддержувалася слава держави: доньку свою Євпраксію Всеволод видав замїж за нїмецького імператора Генрїха IV, сина свого Володимира одружив з донькою англїйського короля Гаральда, а другого, Мстислава, — з донькою шведського короля Інга. Пїд кїнець свого життєя Всеволод сильнo виручався сином своїм Володимиром, справдї розумним і здбним князем.

СВЯТОПОЛК II

(1098—1118)

По Всеволодї вже бїльш не зосталося синїв Ярославових, отже, мусило починати княжити друге поколїння. Найстаршим виявився син отого кїївського Ізяслава Святополк — вїн і вступив на престол. Та тяжке було його правлїння. Половцї не давали спокою і пустошили край, з молодшими

князями — безперестанні війни, земля стогне від усього того безладдя; і, бачачи його, Володимир отой Всеволодович, на прізвище Мономах, хотів хоч як-небудь привести князів до згоди та скликав княжий з'їзд у Любечі коло Києва восени 1097 року.

Князі з'їхалися, поговорили наче й по-людському, по-доброму, постановили мирно розділитися землями, цілували хрест на згоді, а в порядку успадкування престолу київського постановили, що цей престол має переходити не старшому в роді, а від батька до сина. Та не було згоди в серцях цих людей, і не встиг з'їзд скінчитися, як сталося страшне злочинство: князі осліпили, просто виколупали очі галицькому князю Васильку Ростиславовичу (ми ще будемо про нього говорити при історії Галичини). Це був нелюдський вчинок, і добра він нікому заповідати не міг. Так і не було добра в Руській землі за Святополка. А коли він помер (16 квітня 1113 р.), то кияни аж погром зробили, мстячися на всіх тих п'явках народних, що їх позаводив князь.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

(1113—1125)

Після смерті Святополка заворушилися князі — кому з них сидіти на київському престолі. За Ярославим заповітом мав сидіти наступний Святополків брат, але він помер⁴¹. Значить, потомство Ізяслава відкидається. Наступним по Ізяславу сином Ярослава був Святослав, після котрого остався ще один син Давид, — отже, значить, він старший в роду, йому княжити. Але бо! Його батько хоч і сидів на київському престолі, але начебто не по закону, отже, наче й не сидів, а між князями вже витворився такий звичай, що хто не си-

дів на київським столі, то й його потомство там сидіти не може. Значить, іде наступна лінія сина Ярославового Всеволода, він уже таки був князем у Києві. Від Всеволодового потомства іде Володимир Мономах. Уже другий кандидат.

Та ба! Це все так за Ярославовим заповітом. Але ж бо на Любечевським з'їзді князі постановили, щоб престол переходив від батька до сина; значить, тепер треба сідати сину останнього князя Святополка Ярославу — ще третій кандидат. От тут і розбери.

Та справу вирішила воля народна: кияни в одну душу захотіли Мономаха і таки висадили його на престол. Правда, Святополків син Ярослав не міг з тим помиритися і, привівши на Київ велику угорську силу, пробував битися, але невдало — і Мономах зостався-таки князем.

Це був князь мудрий, умів зібрати коло трьох чвертей Руської землі, умів себе поставити так, що й інші князі його слухали, навіть половці сиділи тихо. Назовні теж піддержував велич своєї держави; сина Мстислава одружив з королівною шведською, одну доньку видав за сина візантійського імператора, а другу — за угорського короля. Ввів нові закони, легші для народу ⁴², взагалі дбав про народ, пам'ятаючи, що не хто, як народ, і вивів його на князівство. Помер 19 травня 1125 року на 73 році життя, зоставивши синам своїм цікаве «Поученіє», з якого багато довідуємося про тодішнє життя.

МСТИСЛАВ

(1125—1132)

Повага Володимира Мономаха серед князів була така, що по його смерті нікому й на думку не спадало сперечатися проти сина його Мстисла-

ва — і він спокійно засів на престол. Та якось і Мстислав сам пішов у батька і вмів держати всіх у руках. Князі його слухалися; коли воював, то воював вдало, — і з половцями, і з Литвою, і з чужими державами жив у ладу; одну доньку видав за шведського короля, другу — за герцога готландського, третю — за короля угорського, четверту — за грецького царевича. При нім було тихо й спокійно в нашій землі — тож Русь полюбила не тільки цього князя, а й потомство його, і завжди Київ стояв за Мстиславичами⁴³.

Помер він 15 квітня 1132 року, поручивши і князів, і сім'ю свою брату Ярополку.

Після нього князі у Києві починають мінятися швидко — і сама вже ця швидкість показує, що держава хворіє, що її б'є пропасниця. Особливо ворохобливі були князі Ольговичі, що пішли од князя Олега, якого «Слово о полку Ігоревім» називає Гориславичем. Ці Ольговичі чимало нарobili колотнечі в Київській державі.

ЮРІЙ

(1149—1150)

Розлад і незгоди київських князів ще збільшилися, коли в ворожнечу їх вплуталися північні князі. Коли Володимир Великий покоряв під свою владу всякі землі, то він підкорив на далекій півночі коло теперішньої Москви і різні фінські, а також слов'янські племена, що жили по сусідству від Новгороду. От з тих фінських племен згодом, помішавшись з слов'янами, утворився народ, що почав називатися великоруським. Ними правили наші князі, і от Володимир Мономах посадив там свого сина Юрія.

То от цей Юрій, на прізвище Довгорукий, і

простяг тепер аж звідти руки за Києвом, ніби заступаючися за свого брата, а по суті тільки для себе.

Юрій почав плести широку сіть на київського князя, бо сам не надіявся подужати, а той собі почав шукати спільників. Пішла боротьба, але переміг у ній Юрій — і 23 серпня 1149 року увійшов у Київ. Чи щиро, чи не хотів він посадити на стіл брата ⁴¹, але не посадив, а княжив сам, аж поки київський князь не зібрався з силою і не підступив під Київ. Юрій, побачивши силу, утік, але сам зібрав іще більшу, то довелося знову кидати Київ та ще більшу силу збирати і знов виганяти Юрія.

Але Юрій вирішив відібрати Київ для себе і так і зробив, сівши 20 березоля 1155 року на великокняжій столі, а його суздальці, предки теперішніх великоросів, розташувалися по місці і так добре господарювали, так уїлися в печінки за два роки киянам, що коли Юрій помер (15 травня 1157 року), то перш за все народ кинувся бити суздальців.

МСТИСЛАВ II

(1167—1169)

По смерті Юрія знов почалася боротьба Мономаховичів та Ольговичів між собою за київський стіл. Кликали часто на допомогу собі половців, і годі шукати спокою в той час у Київській державі.

А коли нарешті найшовся мужній і добрий князь Мстислав, то й половців приборкав, і погрозив усяким іншим ворохобникам — і щось почало заноситися на спокій в Україні (в ті часи починає вже наш край називатися й Україною, рядом із старою назвою Русь), — на далекій півночі ріс і ріс

ворог не тільки Мстиславу, а і всьому українському народові.

Ми бачили вже суздальського князя Юрія. Він жив на півночі, серед темного лісового народу, котрий князя свого вважав напівбогом, любив коритися йому — так уже просто душа тих людей зроблена. Чим гірший цар, тим їм любіший: «грозний», кажуть. Тому князям там добре жилося, не те що на всесвітнім роздоріжжі у свободолюбивім Києві. Але ще Юрія все ж тягла кров до Києва, тут він виріс, тут були приятелі дитячих літ — і ми бачимо, що він все життя добивається престолу батька свого Мономаха. Живе більше в своїм Суздалі та Ростові, будує навіть Москву у 1147 році ⁴⁵, але все ще не забуває й України. Хоч саме горе їй приносить.

Та вже зовсім не те син його Андрій. Він і родився, і виріс у Суздальській землі, забув уже й говорити по-своєму, відколовся від свого народу, виховався на рабстві та раболіпстві тих людей тамошніх — і тому він не тільки не мав ніяких зв'язків з Україною, а навпаки — ненавидів її. Це так буває у житті. Подивіться хоч тепер — хто є найбільше завзятий ворог України, української мови, українського народу? Якраз саме ті люди, що самі українці родом, але змосковцилися, прийняли, як вони кажуть, «культуру московську», говорять тільки «по-руські», а свого нічого не знають і на все своє плюють. І це так не тільки з українцями, це так з усякими зрадниками: вони найбільше всього ненавидять якраз те, чому зрадили.

От так було й з князем Андрієм Боголюбським (він так прозивався тому, що родився в селі Боголюбіві, коло Суздаля). Для нього Київ був конкурентом Суздаля ⁴⁶. Йому хотілося, щоб Суздаль був першим городом, а не Київ, а значить, першим князем був суздальський, а не київський. І от він

шукає ключки, щоб умішатися в яку-небудь суперечку, аби роздавити Київ.

В ті часи ключки шукати було легко — і скоро з великим військом появляється Андрій під стінами Києва. Три дні відбивався Мстислав, але не зміг — і в середу другого тижня посту, 8 березоля 1169 року, суздальські і московські люди взяли Київ...

Був Київ браний не раз, був і руйнований, і горів, і болів — усього бувало, але такого ще не бачив. То руйнували свої князі, своя рука, а це ж прийшов ворог лютий, що самий корінь хотів згризти, щоб і насіння не було — отаку душу приніс Андрій з-під Москви. Літопис наш кривавими буквами записав цю середу, четвер і п'ятницю Великого посту. Що тільки діялося — не дай Мати Божа. Не те що людей били, різали, вішали, палили — жінок, малих дітей не жалували. Та що! Руйнували церкви, убивали священників в ризах, витягали всі дорогоцінності та все забирали до своєї Москви. І тоді ж забрали образ, писаний, як казали, апостолом Лукою, — і цей образ і досі в Москві з тих часів. Так розпочала Москва своє відношення до України, так перший раз пограбувала її.

Зруйнувавши Київ, доказавши свого, Андрій не зостався тут княжити, бо йому ж тільки руїни і треба було. На київській престолі він посадив молодшого свого брата Гліба. Вигнаний Мстислав пробував узяти Київ назад і один раз був вже і узяв, але не зміг удержатися, довелося вертати до себе на Волинь, де він і помер (19 серпня 1170 року). Незабаром після нього помер і Гліб (10 січня 1171 року), принісши з волі брата стільки зла Україні⁴⁷. Він був чужою людиною у Києві, і народ не міг його любити. Тому як тільки він помер, кияни закликали старшого з Мономаховичів.

Та швидко знов почалися сварки й суперечки.

Андрій хотів, щоб у Києві сидів його брат, а київські князі собі домагалися батьківського престолу; так князі Ростиславичі приготувалися битись, пославши сказати Андрієві: «Узнавали ми тебе за старшого, але, коли ти оце вигнав нашого брата з Києва, а нас виганяєш із наших князівств, то нехай хіба Бог нас розсудить»⁴⁸, — і пішли військом на Київ. Всеволода вигнали, Андрієвого ставленика (1 квітня 1172 року), покняжив він яких п'ять тижнів, не більше, а на престол сів наступний за Романом Рюрик.

Як дізнався про те усе Андрій, — Боже, як розсердився! Та я, каже, їх згнуою. І велів усім Ростиславичам іти не те що із своїх княжеств, а й з Русі зовсім, — ідіть, каже, на Дунай. Та Ростиславичі й тут не злякалися, особливо наймолодший, Мстислав. Він узяв ще та на сміх обголив посла Андрієвого і відіслав назад із словами: «Ти звертаєшся до нас не як до князів, а як до своїх слуг, то ми тебе й знати більше не хочемо». Легко зрозуміти, як те вислухав Андрій від свого голеного посла; він же був предок царів московських самодержавних, що людську свободу ногами топтали, — та аж зубами скреготів на Ростиславичів і постановив їх у порох стерти.

Зібрав небувалу рать — з двадцять усяких князів повів за собою і пішов на Київ літом 1173 року.

Але Київ тих часів це вже не була та грізна кріпость, що колись обороняла цілий край: в безперестанних війнах та боях оплощів Київ і вже менше був здатний до оборони. Тому Ростиславичі воліли піти з Києва й зачепитися по менших містах, вигідніших для оборони, так, наприклад, один зачепився у Вишгороді, а другого брата послали в Галичину за поміччю.

Андрій Боголюбський не звертав уваги на Київ, а оточив Вишгород і почав добувати ненависно-

го князя. Та виявилось то не так легко: в перший же день Мстислав потоптав силу Андрієвої раті, та й потім не проходило дня, щоб він не вискочив із Вишгорода та не наробив клопоту. Два місяці, цілих два місяці, гриз Андрій стіни Вишгорода, але вдіяти так-таки нічого і не міг, і таки прийшлося йому, як князі-спільники від нього відступилися, тікати собі на північ. Незабаром згинув він, і збили його свої ж люди.

А на Україні велося так само, як і раніш: сварилися, билися, поки нарешті не примирилися дві основні лінії українських князів — Ростиславичі й Ольговичі. Сталося це десь наприкінці 1181 року.

Настало хоч трошки спокою для бідної, зболілої землі. Яке то велике діло — згода! Не дурно ж сказано: поганий мир ліпше доброї сварки. От і поганенький мир був між Ольговичами і Ростиславичами — а все ж хоч 13 літ земля дихала вільніше, без тої крові, без тих боїв, горя й неволі, і не дуже-то любилися князі, але все ж держали мир між собою, маючи на оці добро краю. І як за часи спокою — зараз же розцвітає, кріпшає край! От, зібравшись в згоді, князі і раз, і другий побили половців; оправилося хазяйство, піджилися люди, обсіялися. Ох, якби ж то тої згоди не 13 літ! Не були б ми тепер тим, чим є. А то знов пішло по-старому, а тут прийшло останнє лихо — прийшла страшна татарська орда.

ПРИХІД ТАТАР НА УКРАЇНУ

Як грім серед ясного неба, не знати звідки налетіли на Україну татари. Насамперед вони напали на половців. Половці, не можучи самі справитися, кинулися просити помочі у наших князів: «Бо татари, — кажуть, — поб'ють нас, а потім приймуться й за вас». Князі наші зібралися мало

не всі: аж ось коли наступила згода — коли вже погибель у вічі заглянула. Але залізно князі зрозуміли вагу єдності: татари їх розбили⁴⁹. Князь Мстислав київський отаборився на горбі: п'язав вози докупи й відбивався звідти *, але ніщо не могло, татари подужали, деяких князів побрали в полон і подушили. Потім пішли далі в Україну, все палячи й пустошучи по дорозі, сплюндрували цілу Переяславщину — зразу зникли так само несподівано, як і прийшли. Здавалося, нічого й не сталося особливого. От була собі нещаслива битва — але хіба мало їх було, нещасливих битв? І знов життя вливається наче в свої береги, знов бачимо ті ж інтриги князів, їх сварки, суперечки — наче все добре. А між тим — це вже був кінець.

Далеко в Азії, коло ріки Амуру (що ото тепер наші люди переселялися на «Амур»), жили монгольські племена під владою турків. Правив цими монголами рід Бурджигенів, і в середині XII віку з цього роду правителем був Єсугей-багатур. Він помер, залишивши малолітнього сина Темуджін. То от цей Темуджін, як підріс, став великим завойовником: вибив свій народ з-під влади турків, з'єднав коло себе всі монгольські племена і став серед них самодержавним повелителем, назвавши себе Чингісханом.

Турецька держава тоді була величезна. Воюючи її, Чингісхан поткнувся й на половців, а що половці, будучи самі турецького племені, помагали туркам, то Чингісхан постановив звоювати й їх. На них послав він свого генерала Субутая — і ми вже знаємо, як-то гірко закінчився той похід для наших князів у 1223 році. Після того Чингісхан велів своєму війську вернути назад, бо вважав, що воно занадто змаліло для дальших походів. В 1227 році він помер.

* Це той спосіб, який потім бачимо у наших козаків.

Державу по нім обняв його син Огодай⁵⁰. Аби мати спокій вдома, він усіх, хто міг під ним рити, розіслав геть з держави воювати. От і свого племінника Бату вислав на захід — і в 1236 році розпочалося це велике завоювання. Спочатку Бату звоював Московське князівство⁵¹, далі завернув на південь, кінчив половців, а потім прийшла черга і на Україну. В 1239 році знищені були Переяславщина й Чернігівщина, підійшли татари й до Дніпра, але ще не наважились перейти.

Зате в наступнім році похід розпочався прямо від Києва. Бату дочекався, поки Дніпро замерзне, перевів свої орди через ріку і обложив місто. Страшна була ця облава. «Від рипу возів, від реву верблюдів та іржання коней татарських не було чути голосу в місті», — оповідає літописець. Але все ж кияни під проводом мужнього воєводи Дмитра взялися до оборони. Пізно, кияни... Було б вам взятися до оборони рідного краю сто літ назад, коли князі ваші почали роздирати землю.

Десять тижнів і чотири дні бив Бату таранами у стіни київські день і ніч, але стіни не піддавалися. Та нарешті прийшла-таки хвилина, що й вони упали, — і потоком нестримним ринула орда у пролом, розлилася по вулицях. Смертельно боролися кияни, але що мали вдіяти проти сили. Вибивали татари усіх, місто горіло. Остання купка оборонців засіла в Десятинній церкві Володимировій, туди ж кинулися маси народу з дітьми, жінками, навалилися на хори церковні — і впала Володимирова будова, погребуючи під собою і могили княжі, і живих людей, і їх добро.

Впала Володимирова будова... Будував він князівство Київське, думав — надовго, навіки, але... Не зуміли князі наші довести до кріпості ту будову, не умів і народ любити ладу і порядку. Годі все складати на уряд, бо не тільки який піп, такий і прихід, а по Семенові й шапка.

А татари, зруйнувавши Київ, рушили далі в глиб України. Князі — хто куди потрапив. На своїх нападати вони добре вміли, а тепер zostавляли народ на ласку Божу і тікали. Михайло Київський⁵² опинився аж у Німеччині. А татари вогнем пройшли по Україні і, переваливши Карпати, подалися на багату Угорщину. Були там довгенько, а поки вони там ходили — поспурхували князі, як горобці, знову і що ж робити? А одно що тільки і вміли: рили один під другим, один над другим старшинувати хотів, але тепер іще до того приєдналася одна ганебна річ: вони почали їздити на поклон до хана татарського і з його рук приймати ласку. Першим подався туди — і як це характерно для предка будучих московських царів — Ярослав Суздальський. Просив хана татарського, щоб той дав йому старшинування над усіма іншими князями. Бату обласкав Ярослава за таку покірність і признав його найстаршим.

Поїхав був і Михайло Київський — в орду, але все ж заговорила горда українська кров. Не по-ярославному балакав з ханом — і татари розтерзали Михайла разом з його боярином Федором *. Так київський престол і zostався за Ярославом, змосковценим потомком українських князів. Так честь довершення руїн української землі припала одному з родоначальників майбутніх царів московських.

КІНЕЦЬ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

По тих історіях, що їх велів нам учити в школі російський уряд, пишеться, що після татар Україна спустіла зовсім, стала порожньою землею. А один славнозвісний історик російський Пого-

* Православна церква причислила їх до лику святих, мучеників за віру.

дін, а за ним і інші, то говорили навіть так, що до татар у Київщині жив культурний народ, котрий по руїні подався в Москву і там далі робив культурне діло, а на те місце у Київщину вже прийшли оті хахли, народ ні до якої культури не здатний.

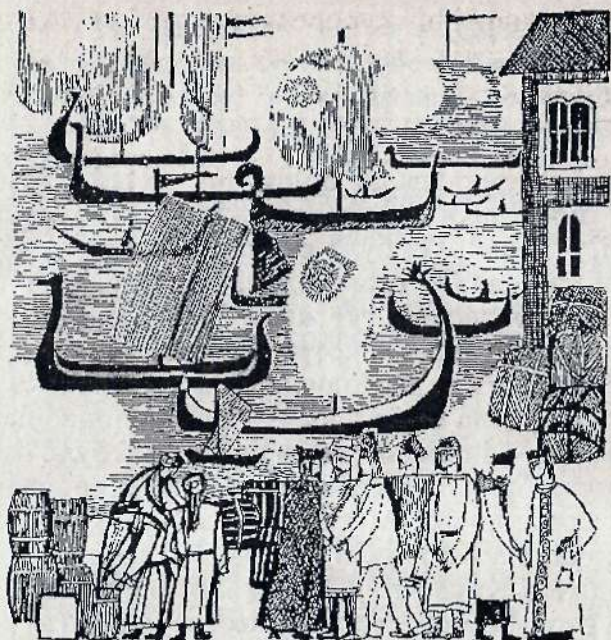
Так писалося колись. Та й тепер багато найдеться охочих тому хоч не вірити, але бодай говорити. А в дійсності — чим татарський погром був гіршим від погрому Андрія Боголюбського, від половецьких набігів на Русь-Україну? Але вона все те винесла, винесла й татарщину. За яких 5—6 літ по погромі в Київ переїздить італієць Пляно-Карпіні, описує величезну торгівлю київську, вилічує поіменно венеціанських, генуезьких, французьких й інших купців. Навряд чи ті купці торгували б в пустині.

Діло було не в тім, не в погромі, а в тім, що душа народу розпорошилася. Не стало почуття єдності, згубилися поняття рідного краю. Не тільки кожне князівство само по собі, а кожне місто — само по собі, кожний чоловік — сам по собі. За двісті літ так уже звикли ворогувати, що й не розуміли тепер єдності. І не в татарах була наша погибель, а в незгоді. І ще не раз ми будемо бачити в історії, що як тільки хоч трошки згоди — ми стаємо високо; потім знов приходить період ворожнечі — і знов ми погибаємо. Княжа усобиця погубила Україну; через 300 літ козацька єдність її воскресила, бо як-то козак говорив:

Тим-то й стала козацька сила,
Що в нас була думка і воля єдина.

Потім прийшла гетьманська незгода, така, як і княжа, — і знов погубила Україна. Тепер знов минуло майже 300 літ, знов всенародною єдністю скинуте царське ярмо. Світло нове засіяло над Україною, будувати б тепер нове життя, але на до-

розі стали партійні суперечки, партійні незгоди. Той у таку партію, той у таку, а кожна з них непримирима, хоче кожного під свій образ перевернути, тільки свою правду правдою зве — не буде добра рідному краю знов, коли сам народ не знайде в собі живих творчих сил.

III
**ОКРЕМІ КНЯЗІВСТВА
НА РУСІ**

Досі ми малювали політичну історію нашого краю, поскільки державне життя збиралося в центрі, у Києві. Це була столиця. З давніх-давен, стоячи на великім торговельнім шляху, Київ притягав до себе людей; тут жило багато купців, капіталістів, аристократії, котра мала велику силу і давала тон політиці. Бажаючи порядку, київська громада все хотіла Київ зробити престолонаслідною державою, — і для тих часів це справді було б добре. Кияни бажали у себе мати лінію старшого сина Мономахового, Мстислава, але ж ми бачили, що охочих на Київ було багато. Та все ж не могли всі сидіти у Києві, то кожний князь старався тоді бодай свою землю, своє князівство управити і стати в нім сильно. Так Русь розбилася на багато князівств, і ми хоч побіжно кинемо оком на них, але спочатку все ж скажемо про старий Київ як столицю і Київщину як центр Русі-України.

КИЇВ І КИЇВЩИНА

Місце, де стоїть Київ, дуже цікаве: там з таких давніх-давен безперервно живуть люди, що й зрозуміти трудно. Копаючи тепер землю для фундаментів своїх домів, кияни раз у раз натикаються на сліди життя того чоловіка, що жив ще як звір, не знав заліза, а робив собі сокиру й стрілу з каменю. І від того часу життя людське не припинялося в Києві. Як по розкритій книзі, читаємо ми, риючися в київській землі, що робили тут люди тисячі літ тому назад.

От бачимо, як чоловік пізнав уже метал, як

навчився обробляти залізо, як він починає торгувати й обмінюватися вже з іншими народами. Знаходимо римські монети ще з I віку по Різдві Христовім,— отже, вони краще літописця говорять нам о тім, що почали ми жити не з 862 року.

А от уже й княжі часи наступають. На Горі будується замок, княжі палати, красуються статуї богів. От приходить християнство, починається будування церков, монастирів. Володимир на місці статуї Перуна будує церкву св. Василя (це де тепер Трьох Святителів)⁵³, будує Десятинну церкву таку велику, що теперішня, строєна на старих фундаментах⁵⁴, не займає й половини. Ярослав будує св. Софію, Золоті Ворота, храм св. Ірини (від нього трошки зосталось стіни на Вел. Володимирській вулиці). Святополк поставив монастир св. Михайла (від нього ще багато зосталося)⁵⁵, на Подолі — Успенська церква⁵⁶, що її будував Мстислав Великий* — та повно, повно в літописі звісток про безліч церков і монастирів, з яких тепер і сліду вже не лишилося. Літопис каже, що під час пожежі 1124 року самих церков згоріло у Києві 600. Може, їх було і менше, але в усякім разі дуже багато.

Народу жило у Києві за часи розцвіту тисяч до ста⁵⁷. Німці кажуть, що самих базарів було вісім. Горді київські патриції, старовинні дружинні й земські роди, величезна київська торгівля на всі сторони світу, свободне віче народне, яке диктує свою волю князеві і вирішує державні діла,— як то все не схоже на ту сліпу «хахляцьку» покірність указу всякого, хоч би найпоганішого царя російського, з котрою приймав наш народ свою не-

* Вона тоді називалася Пирогощею, від знаменитого образу Богородиці Пирогощої, перевезеної у Київ з Царгорода.

щасливу ганебну долю під кормигою петербурзьких самодержавців. Давала нам історія в руки багато: землю плодючу, клімат теплий та й голову не порожню, а от... Пишно й велично зачали — гірко скінчили.

А трошечки нижче спуститися Дніпром — монастир Печерський. Ще тоді, як чоловік не вмів будувати хат, рив він собі печери у цій горі. Потім вони забулися, але появилось християнство — і в тих печерах почали жити ченці, потім збудувалася і перша церква. Від неї ще й досі збереглося дещо, хоч вона й горіла незчисливо⁵⁸. А прибудована до неї мала церква св. Івана то й зовсім заціліла. І ворота старовинні монастирські збереглися з церквою св. Троїці.

Ще нижче Дніпром, на Видубичах, князь Всеволод поставив великий монастир, але Дніпро все підмулював берег, і князь Рюрик Ростиславич у 1190 році поставив для піддержки мур кам'яний. Але й мур не вдержався, і церква не вдержалася: зосталося від неї тільки одна стіна, решту вода забрала.

Ще нижче Дніпром, на урочищі Гнилеччині (називають іще Володаркою, або Церковищем, коло теперішнього с. Пирогова), ще й тепер видні останки мурованої церкви: то був Гнилецький монастир, побудований за княжих часів. Та й не переказати тут усіх пам'яток нашого стародавнього життя.

З других міст Київщини згадаємо тільки головніші. От Вишгород. Тепер це тільки село над Дніпром (на північ від Києва)⁵⁹, але давніше то була сильна кріпость, без котрої й Києву не вдержатися б. Саме городище тепер іще має до 3-х верстов навколо і обведене шістьма рядами валів. Хто хотів напасти на Київ з півночі, мусив насамперед розгризти цей горіх, а він був тверденький. Пригадаймо, як Андрій Боголюб-

ський гриз у 1173 році, добуваючи Мстислава Ростиславича.

Пам'ятний Вишгород ще й тим, що тут було поховано отих Бориса й Гліба, що їх убив Святополк. Літопис оповідає, що мощі їх творили чудеса і тому до Вишгорода відусюди сходився народ. Стояли ці мощі в церкві св. Василя, побудованій ще Володимиром, але вона згоріла; на її місце Ярослав побудував нову, дуже гарну, але теж дерев'яну, і вона скоро зістарілася. Ще одну, знов дерев'яну, поставив князь Ізяслав, — і вже тільки Володимир Мономах побудував кам'яну. До неї перенесли гроби святих, оковані сріблом і золотом, і це перенесення було дуже урочисте: гроби везли на санях, впрягшись в них, князі й бояри, попереду йшов митрополит з п'ятьма єпископами й силою духовенства. Хоч князь і велів огородити дорогу, але народ як натис, то й загороди поламав, і процесію зупинив. Тоді Мономах догадався і велів кидати в народ гроші, матерії дорогі і т. ін., — і тільки після того можна стало йти вперед.

Тепер ці мощі знаходяться коло Смоленська, а другу святиню цієї вишгородської церкви — образ Богоматері — Андрій Боголюбський украв, коли їхав у Суздаль; і тепер цей образ знаходиться в Москві, в Успенському соборі⁶⁰. А саму церкву вишгородську Мономахову згодом розібрали польські монахи та побудували з того матеріалу домініканський монастир у Києві.

З заходу Київ оберігала кріпость Білгород — що тепер маленьке містечко Білгородка у Києві. Цей Білгород стояв по торговім шляху, і через нього йшла вся торгівля з Західною Європою. А коли насувалася яка небезпека з заходу, то київські князі виїздили боронитися до Білгорода. Укріпляв це місто ще Володимир, а й досі ще бачимо великі вали (більш 2 верст в окружності).

Другі князі теж не забували Білгорода: Рюрик Ростиславич побудував тут величну церкву, але від неї тепер нічого не зосталося.

Найбільша біда завжди загрозувала київським князям з півдня, тому південь найбільше й укріпляли⁶¹. Ще Володимир кріпив береги р. Стугни (досі тут видно три лінії валів), і з тих кріпостей згадаймо Василів — тепер Васильків, повітове місто Київської губ.; Треполь — поблизу теперішнього Трипілля над Дніпром; Витечев — тут була величезна пристань для купців Дніпрові торгівлі; Заруб — трохи вище теперішнього села Зарубенець; ще й досі тут городище, а за княжих часів тут була велика кріпость; Канів — що тепер біля нього могила Шевченка. Давніший Канів стояв, мабуть, не там, де теперішній, але де властиво — не знати: може, на Княжій горі, а може, де ближче. Сюди виходили князі з військом стерегти землю від половців, а також для охорони купецьких караванів.

І багато ще згадується в нашому літописі різних міст значних, великих, де стояли церкви, шуміли торги, кипіло життя, а тепер все те поглинула земля.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Сіверська земля теж давно почала жити великими містами: тут же йшли торгові дороги на Волгу, на Каспійське море, взагалі на схід. За Володимира Чернігівська земля не відділялася від Київщини, і київські князі були zarazом і чернігівськими, але вже Ярослав з Мстиславом розділили ці землі — і Мстислав став першим чернігівським князем. У Чернігові й тепер ще стоїть собор св. Спаса, що його почав будувати Мстислав. Потім, як знаємо, Чернігівщина знов відійшла до Яро-

слава, але він, умираючи, віддав її своєму сину Святославу — от від того Святослава й пішли чернігівські князі. І чернігівські люди так само тягнули до коліна Святославського, як київські — до Мономахового.

Але в однім шматку Чернігівщина була недовго. Святослав перед смертю розділив князівство надвоє: Давидові дав Чернігів, а Новгород-Сіверський — Олегові. Давида наш літопис змальовує дуже побожним, а його син Микола Святоша і зовсім признаний святим — його мощі лежать у Київських печерах. За чернігівський стіл бачимо таку саму боротьбу, як і за київський, тільки в меншому виді, але все ж чернігівські князі сильні, бо їх найменше досягала біда з степу. Борються за Чернігів Давидовичі й Ольговичі, але лінія Давидовичів скоро вгасла, і чернігівськими князями були вже тільки Ольговичі.

В самім Чернігові, окрім тої славної церкви св. Спаса, позоставалися ще з княжих часів, хоч і дуже поперевбудовані, церкви св. Бориса і Гліба, П'ятниці, Успенія в Єлецькім монастирі і пророка Іллі в Ільїнськім. Із других міст Чернігівщини згадаймо Любеч, Гомій (теперішній Гомель), Стародуб, що був колись сильною кріпостю, Новгород-Сіверський, Курськ, Путивль, Козельськ.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

В осібне князівство Переяславщину виділив ще Ярослав для свого найулюбленішого сина Всеволода, але Переяслав лежав дуже близько до Києва, і київські князі мали на ці землі більший вплив, ніж на Чернігівські. Один час було навіть так, що в Переяславі сидів той князь, що мав сідати потім у Києві, тому в Переяславщині часто мінялися князі, а з того, очевидно, добра не виходи-

ло. Окрім того, лад в Переяславщині установлювався ще й тому, що тут дуже часто сиділи князі з роду Юрія, багатьом з яких Переяславщина була дорога не як рідний край, а як пожива. Сидів тут сам Юрій, сидів його син Гліб, сидів і Глібів син (йому було тільки 12 років, коли батько посадив його на престол), взагалі аж до татарської завірюхи з більшими-меншими перервами панувала тут суздальська династія.

Але найгіршою долею Переяславщини було те, що вона була одкрита з усіх боків для всякого ворога. За Володимира більшу частину її зайняли печеніги, і людям довелося тікати на північ. Ледве справилися з печенізькою ордою, поверталися на давні місця — а тут нова орда, половецька. Знов треба тікати, знов боротися. Та народ поборов: знову бачимо оселі на зруйнованих місцях, бачимо Дтаву на Ворсклі, місто Донець на р. Удах (недалечко теперішнього Харкова) та ін. А тут татарщина.

Взагалі ні одна з наших земель не терпіла стільки, скільки Переяславська, і тому наші князі завжди старалися залюднити цей край тими чи іншими способами. Так, ще Мстислав, забравши багато невільників у Польщі, поселив їх на границях Переяславщини; Ярополк, ходивши походом на Минщину, привів звідти людей і оселив ними місто Желни (теперішній Жовнин на р. Сулі). Погромивши орду турків, князі оселили й їх у Переяславщині; садовили і печенігів, і половців. Село Каратули під Переяславом показує, що тут сиділи каратули, чи як їх ще інакше називають — каракалпаки. По Дніпру сиділи турпії, ковуї, берендиці — все то турецькі племена.

Маємо тут зазначити, що це саме до Переславщини вжито було перший раз слово «Україна». Коли в 1187 році помер у Переяславі князь Володимир Глібович, то літописець сказав: «О нем же

Україна много постана». Як ім'я полян «Русь» поширилося потім на весь народ, так і назва Переяславщини «Україна» поширилася потім на весь наш народ.

Саме місто Переяслав дуже давнє. Літопис каже, що його буцімто поставив Володимир, але, мабуть, за Володимиром Переяслав не тільки існував, а був і дуже великим, бо тут зразу ж засновується кафедра, та не єпископська, а митрополича, як у Києві. Лежало місто у валах між річками Трубежем і Альтою і було обгороджене двома лініями валів, а митрополит Єфрем у кінці XI століття обвів Переяслав ще й кам'яною стіною. Цей Єфрем взагалі багато набудував тут і церков, і різних будинків, побудував навіть публічну лазню (баню) на взірць грецький⁶². Але тепер від княжих часів zostалися в Переяславі тільки фундаменти малої церкви в теперішній церкві Успенія; це, мабуть, залишки церкви Богородиці, що її поставив Володимир Мономах у 1098 році на своїм княжім дворі⁶³.

Із старих міст Переяславщини згадаємо ще Остерський городок (це теперішня Старогородка на лівім боці Остра). Мономах збудував тут замок, а по смерті його посів це місто Юрій. Борючися з Юрієм, князь Ізяслав узяв цей городок і знищив (у 1152 році). Згоріла при тім і церква св. Михаїла, але руїни її збереглися й досі: зберігся вівтар з розписом і частина фундаментів.

З інших міст, які згадуються в літописі, після всього, що Переяславщина пережила, по більшій частині не зосталося навіть імені.

ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІВСТВА

Про давню історію цих місць літопис наш говорить дуже скупо. Жили тут дуліби, які згодом почали називатися лучанами (головне місто Луцьк), бужанами (головне місто Бузьк) та волинянами (головне місто Волинь), але загалом це був край залюднений дуже здавна⁶⁴. Так як Переяславщина мала собі одвічного ворога — отих степових кочевників, так Волинські краї мали теж свого одвічного ворога — Польщу, з яким ніколи не переставали боротися. Перед Володимиром Польща заволоділа було частиною Волинських земель, а Володимирові довелося відбивати їх назад. Далі знов бачимо похід Польщі — і знов Ярослав відбиває землі назад, — так без кінця.

Розриваючися весь час між Києвом і Галичиною, Волинь все дробилася й дробилася на малі князівства чи волості — і бачимо їх тут силу, та кожна із своїм князем. Тут і Володимирська волость, і Луцька, і Берестейська, і Белзька, і Червенська, і Дорогочинська, і Дорогобузька, і Погоринська, і Пересопницька, і ще багато інших. Тому Волинь і не утворила для себе осібної княжої династії — і тільки від середини XII віку бачимо тут коліно Мстиславичів, але й вони якось не дуже-то про Волинь дбають. Тому на Волині бачимо зростання громадянського життя, впливове й міцно зорганізоване боярство. Зрештою, Волинь завжди дуже близько жила з Галичиною, а потім і зовсім з нею з'єдналася — тому про Волинь доведеться ще говорити в історії Галичини.

З головніших міст Волині згадаємо Белз (тепер у Галичині), що був колись дуже сильною кріпостю; місто Володимир на р. Лузі, про який літопис каже, що він був заснований Володимиром, але розкопки показують, що людські оселі були тут дуже здавна. За княжих часів це була сильна

кріпость; угорський король, побачивши її, сказав, що такої не бачив він і в німецьких краях. Ішла тут і велика торгівля; цілі колонії італійських, німецьких і всяких інших купців вели тут свої діла. Яке велике було це місто, показує те, що руїни старої церкви Успенія лежать за верству від теперішнього Володимира ⁶⁵.

Холм побудував князь Данило десь коло 1237 року і зробив з нього сильну кріпость. Серед замку поставив високу вежу ⁶⁶, щоб можна було з неї стріляти далеко за місто; руїни цієї башти й досі стоять (у півмилі від теперішнього Холма коло села Білявина) і мають високість сажнів 10. Збереглася й друга така сама башта коло с. Столп'я (півтори милі по дорозі на Люблін). Взагалі Данило любив Холм, старався приманити сюди торгових людей, майстрів, переніс сюди єпископство, побудував церкву Івана Златоустого, що була якимось чудом на ті часи. Але з того всього і слідів тепер нема ⁶⁷.

З інших міст згадаємо ще Луцьк, заснований, мабуть, десь ще в XI віці; Острог, Берестя — столиця землі Берестейської, дуже сильна кріпость колись.

Тепер треба було би перейти й до історії Галицького князівства, але що Галичина грала дуже велику роль в житті нашого краю і на деякий час, коли Київщина підупала, в самій Галичині трималося огнище нашої державності, то про неї ми будемо говорити детальніше в окремому розділі.

ДАЛЕКІ ГРАНИЦІ НАШОГО КРАЮ

УГОРСЬКА РУСЬ

І на рівнинах за високими Карпатами, і на самих горах з давніх-давен жили наші люди, живуть і тепер. Коли вони туди попали — важко сказати, але історія застає їх вже там. (Можливо, що правильно кажуть ті, хто виводить слов'янські племена з-над Дунаю, — тоді ця Русь хіба є найстаріша наша колонізація.) Та все ж це дуже далеко було від центру, від Києва, і через Карпати трудно було держати зв'язок. Володимир то ще певно мав ці землі під собою, і тут власне була його границя з Угорщиною, але по ній уже край підпадає безповоротно під владу угорських королів: уже в 1031 році німецький літописець узиває угорського короля «князем руським»; в XII столітті бачимо вже поділ на комітати, бачимо угорських «наджупанів» у цих комітатах. Угорське панство дуже рано закріпостило наш народ там, а уряд взявся викорінювати й самий дух руський всіма способами своєї сили. І коли зважити те все, коли згадати, які ж то довгі віки пройшли, — то дивом великим дивуєшся, як-то наш народ на Угорщині зміг зберегти до сьогоднішнього дня і свою мову українську, і свою віру, і взагалі своє національне лице.

ТМУТОРОКАНЬ

Далеко, на усті р. Кубані (в теперішніх околицях станиці Сінної), лежало колись місто Тмуторокань, яке з усім дооколичним краєм належало до Руської держави. Чи жила тут Русь, чи це був тільки завойований нами край — поки що того сказати не можемо; але з того, що наші князі

міцно держалися тут навіть тоді, коли всі степи залили турецькі орди, можна думати, що тут була стара наша колонізація, яка пішла ще з тих часів, коли-то слов'яни ще розселялися і ніхто їм не заважав.

Тут був славний монастир, що признавав зверхність київського Печерського. Є й інші цікаві пам'ятки нашого тут життя, як, наприклад, отой знаменитий тмутороканський камінь, о котрім стільки писалося. Це білий мармуровий камінь довжиною рівно сажень з надписом: «В лѣто 6576 индикта 6 Глѣбъ князь мѣрилъ море по леду отъ Тмутороканя до Кърчева 8054 сажени» *.

Відколи саме Тмуторокань починає підкорятися Києву — теж не знати, але ще з початку X віку⁶⁸. Азовське море, а з ним, значить, і Керченська протока були в руках наших князів. Уже в договорі Ігоря бачимо сліди того, а Святослав своїми перемогами певно зовсім зміцнив сили Русі в Тмуторокані, бо за Володимира це вже було важне князівство, коли цей Володимир дає Тмуторокань одному з старших синів Мстиславу. Кого по Мстиславі поставив тут старий Ярослав, не знаємо, але син його Святослав дав сюди свого сина Гліба. Князь волинський Ростислав Володимирович ви-

* Рік 6576 рахується нібито від сотворення мира: по нашому це буде рік 1065. А індикт — це 15-ліття. Римляни кожні 15 літ називали індиктом, причім всіх було 15. Пройшло це число — знов рахувався 1-й індикт. Щоб узнати індикт, треба цифру літ «від сотворення мира» поділити на 15 — що зостанеться, це й буде індикт. Так 6576, розділене на 15, дасть $438 + 6$; значить, пройшло 438 повних індиктів і 6-й ще йде. Для того, щоб знайти індикт року по Р.Х., треба до цифри перед діленням додати три, бо Різдво Христове прийшло в 3 індикті. Так рік революції має $(1917 + 3) : 15 = 128$ повних індиктів. Це означає, що в 1917 році був індикт 15-й.

гнав звідти Гліба і сів сам, але його в 1065 році отруїв грецький губернатор Корсуня; отже, Гліб знов вертається до Тмутороканя — і ото в 1068 році й міряв він море по льоду. А помер цей Гліб у битві аж в Новгородській області ⁶⁹ — така-то була наша держава колись. Похований же був у Чернігові, у тій церкві св. Спаса, що про неї вже не раз говорилося.

Потім зв'язок Тмутороканя з Києвом під натиском орд все більше й більше затрачується — а того тільки й ждала весь час Візантія, котра весь час дивилася на цей куток ласими очима. Десь під середину XII століття ми зовсім утратили Тмуторокань, і край цей перейшов під владу Візантії. Потім, коли Візантія підупала, жили тут італійці, потім генуезці ⁷⁰, аж поки в 1475 році не взяли того всього турки.

Говорючи про цей край, треба згадати, що і Крим не був нам чужий ⁷¹ і сильно був заселений нашими людьми. Тільки коли татари почали палити цей край, наш народ почав звідси тікати, та й то не зразу. «Багато значних руських купців і багачів, — каже арабський письменник Ель Азір, — поскладали в кораблі свої дорогоцінності та поїхали в мусульманські краї»; значить, виїхали тільки багаті, а бідні zostалися в Криму.

На нижнім Дону теж жили наші люди — це виявили тепер розкопки коло станиці Цимлянської. Є звістки про наші села на Дону, про те, як у них люди займалися перевозом через ріку. Взагалі Дон можна вважати східною нашою границею.

ДНІПРОВА І ДУНАЙСЬКА РУСЬ

Від Київщини й Переяславщини оселі наших людей тяглися Дніпром геть аж до моря. На усті Дніпра маємо давню нашу оселю Олешшя, велике торгове місто, так як би порт для Києва. Сюди попадали насамперед східні товари і тут уже розподілялися по шляхах, і наші товари розподілялися тут же перед тим, як іти в Руське море *. Округ Олешшя, як центру, містилося багато інших осель, і взагалі весь берег моря був густо заселений нами. Так, на усті Дністра знаємо дуже древнє наше місто, великий торговий порт Білгород (теперішній Акерман) ⁷³. Там же над Лиманом велике місто Черн. На р. Прутї згадується Яський торг, на р. Сереті — Романів торг і т. д.

Нижній Дунай теж весь був обставлений нашими містами і заселений нашим народом. Головнє місто було Берладь ⁷⁴, від котрого і тамошні наші люди називалися берладниками, а князі тамошні — берладськими князями. Правда, літопис наш мало про той край говорить, але список тамошніх міст, зложений десь у XV столітті, самими назвами вказує на те, що вони були колись руськими: Дрествин (теперішня Сілістрія), Нове село, Дичин, Мдин, Кілія і т. д.

Отака-то широка й далека була наша земля, але... Бог сказав нам: «Дам вам гіркий хліб і воду тісну», — і пережили ми багато горя.

* Чорне море давніше називалось Руським, «бо по нім, — як каже один древній письменник, — тільки Русь і плаває» ⁷².

ЖИТТЯ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ

СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ

Ми оглянули політичну історію нашої держави, в коротких словах подивилися на устрій різних частин нашої землі, то оттепер подивимося, як взагалі йшло життя нашого народу в ті часи. Хоч і небагато о тім збереглося вісток⁷⁵, але все ж можна уявити собі дещо.

Перше питання, яке впливає, це — чи були й тоді пани й мужики, як вони жили, які мали права і т. д.

Княжі люди

Та мусимо сказати, що так і тоді вже було, що були й пани, й мужики. Вища аристократія складається тоді з так званих «княжих людей», начальників княжої дружини, княжого війська. На самих початках це були свободні люди, які вільно переходили від князя до князя, але потім вони вже сіли ближче до землі, князі їм давали землю — і з них утворилася вже родова аристократія. До панської ж верстви належали й ті, що виділялися багатством, знатністю, — це «бояри», «мужики лучшії», «льпшії, большії, нарочитії».

Бояри

Найбільше прав і привілеїв мали княжі люди, але й бояри теж. Так, наприклад, і з бояр, як і з дружини, князь не брав так званої відумерщини. То був закон такий, що коли умирав простий чоловік і не лишав по собі чоловічого потомства, то все його добро відходило князю; а от у бояр і у кня-

жих людей маєток переходив і на доньку. Але коли за вбивство княжого чоловіка платилася вира 80 гривень, то за вбивство боярина, як і всякого іншого свобідного чоловіка, — тільки 40 гривень⁷⁶.

Міщани

Міщани властиво жили тільки по великих містах, а по менших, — от так, як і тепер, — вони займалися більше хліборобством. Одне велике право мали ці міські люди — право втручатися в політику, постановляти ті або інші рішення нарівні з боярством.

Селянство

Селянство вже політичної ролі не грало зовсім, але селяни самоуправлялися в певних границях і взагалі були зовсім вільні. За убивство смерда (так звалися селяни тоді) платилася та ж кара — 40 гривень, суд над смердом був княжий, землю селянин мав свою власну, — словом, бачимо повну горожанську повноправність і економічну незалежність.

Ізгої, сябри, закупи

Окрім цих земельних селян, були ще й безземельні люди, так би сказати, свобідний пролетаріат, що ділився на три роди: ізгої, сябри і закупи. Ізгої — це бувші люди, що їх так чи інак життя вибило з колії; сябри — безземельні робітники, наємні люди, що втратили власність, і закупи — задовжилися сильно і роблять тепер за

довг. Це все пролетарі, але свободні: за образу кожного з них платиться стільки ж, як і за першого боярина, та все ж є і певні обмеження. Так, закуп може позивати сам кого хоче, але свідком може бути тільки в малих ділах; без діла закупа господин не може вдарити, але за діло — має право; коли на панській роботі у закупа здох його кінь — пан нічого не платить, а коли здохне панський кінь — закуп має платити. Взагалі це вже був перехід до рабства⁷⁷ — і пани дуже, очевидно, старалися, щоб такий перехід стався як можна швидше. Так, наприклад, по закону, коли закуп утік від пана і піймався, то він ставав уже холопом, рабом. Само собою, що пани робили з життя заупового такий мед, що він тікав світ за очі, а коли піймався — був уже холоп. Та все ж ще закупа й інші були людьми свободними.

Холоп

Зовсім не те раб, або холоп. Пішло рабство з того, що, воюючи з усякими ворогами, наші люди забирали в неволю полонених і змушували потім їх до роботи. Так у древні віки було всюди, не тільки у нас. Але згодом у раби можна було потрапити вже й з інших причин: оженився з рабинею, вступив у службу, а не постарався забезпечити собі своїх прав, закуп утікав, купець проторгувався, осудили на виплату, а не зміг виплатитися, то все вже робило людину несвобідною. Діти рабів теж були рабами (але діти, рожені до рабства, зоставалися свободними).

Раб то вже влястиво ніяких прав не має: ні він не міг ні на кого в суд подати, ні на нього ніхто; за щкоду, учинену холопом, відповідав не він, а його хазяїн, причім, коли кара перевищувала вартість самого холопа, то хазяїн міг зректися і кари,

і холопа. Коли хто чужий убив холопа «без вини», то платив вартість та ще князеві «продажу», тобто штраф, як за всяку шкоду: попас, порушення межових знаків тощо. Хазяїн же за убивство свого холопа не відповідав нічим. Холоп не мав права робити ніяких договорів, контрактів, не мав права бути свідком і т. д.

Це все по закону. Ну, а в житті воно не було так страшно. Бачимо ми багато холопів, що і торгують, і багатіють, і зоставляють маєтки в спадщину або викупляються на волю. І то не один випадок або два, а багато їх. Значить, і тоді, як і тепер, закон був — одне, а життя — друге.

Духовенство

Духовенства спочатку було у нас дуже мало, та й те було грецьке, але потім розвелось його і з своїх багато, тим більше, що тоді священиком не було дуже важко стати: аби вмів грамоти та трохи знав службу — от уже й піп. А коли згодом у великих панів пішла мода мати свої домашні церкви, то тоді вже кожний боярин сам робив для себе священика: віддавав свого холопа вчитися грамоті — от тобі й піп; часом такий священик висвячувався, не перестаючи бути холопом (хоч того й не можна було робити по канонічному уставу) ⁷⁸.

Священний сан у ті часи дуже часто переходив з батька на сина, і попові діти зарані вже знали майбутню свою долю, з малих літ готувалися до того, виконуючи всякі обов'язки при церкві, і не рідкість було побачити в ті часи, особливо по селах, що батько — священик, син — диякон, другий — дячок, третій — паламар, чиясь із них жінка — проскурниця і т. д. За висвячення попа платилося єпископу, і то дуже добре, отже, не диво, що єпископи все мали велику охоту святити пастирів.

Ченці

Ченців спочатку теж у нас не було багато, але згодом число монастирів зразу сильно зросло: тодішній багатий чоловік не знав кращої форми, куди діти йому гроші, як заснувати або пожертвувати на монастир. Правда, ще були все монастирі маленькі; найбільший з них — Києво-Печерський — і той при кінці XI століття мав усього 180 душ братії. Спокійне монаше життя без клопоту й журби, великі жертви князів та бояр, добра їжа й питво, можливість нічого не робити — все то багатом додавало охоти попасти у ченці, і тих ченців згодом усюди, а особливо у Києві, бачимо силу.

Втім, не самим чревоугодієм та лінивством можна пояснити собі велике число ченців у нас. Всяка нова ідея, нова релігія завжди потягає за собою найбільше гарячих людей — тому в монастир ішли й ті, хто шукав вищої правди. А кому монастиря видавалося замало, той ішов у пустиню, у печеру і там мучив себе, гадаючи, що там найбільше догодить своєму Богу. Йшов від життя, від живих людей з їх болями, скорботами, сльозами — і думав, що робить угодне Богу діло, що спасе одного себе⁷⁹.

Так складалася суспільність наша за княжих часів. Були ще й менші поділи класів, але про них ми будемо говорити принагідно. Тут же ще скажемо хіба кілька слів про становище жінки в ті часи.

Становище жінки

Родовий устрій, коли він, може, й існував у давні часи, в княжій періоді уже цілком пережив себе: закон тих часів не знає вже роду, а знає родину, сім'ю і бере під свою опіку деякі родинні відносини, а з них між іншим становище жінки. Жін-

ка взагалі була у нас свобідною завжди, ніколи не була такою невільницею, як в Московщині, де жінок замикали в тереми, не пускали нікуди і навіть у церкві відгороджували, мов острожниць. У нас жінка не була зв'язана нічим, жила свобідно, брала участь у громадській роботі, в політиці. Княгині то дуже навіть часто мали великий вплив на державні справи (Мономах то аж у своїм поученні синам говорив: «Жінку свою любіть, але не над собою»), а княгині-вдови то грають часом і дуже велику роль. Не кажучи вже про велику вдову Ольгу, що на початках держави зуміла такою твердою рукою вести її до могутності, історія знає багато й інших вдов, що добре вміли правити своїми князівствами по чоловіках. І в законі нашім древнім вдова має спеціальні права; так, вона, коли немає духовної, замість чоловіка розподіляє маєток, живе у своїм дворі, й навіть силоміць не має ніхто права звідти її вигнати і т. д.

Тепер переходимо до ознайомлення з устрійем громадським і мусимо насамперед відмітити велике значення громади в давнім нашім житті.

УСТРІЙ ГРОМАДЯНСЬКИЙ ЗНАЧЕННЯ ГРОМАДИ

Ми, українці, завжди були демократичним народом, і у нас князь ніколи не був самодержавцем, а тільки виконавцем волі громади і її ставлеником. Правда, не кожного князя та порядком вибирала громада, бо закону про те не було, але, дивлячися в історію, ми бачимо, що і Київ, і інші князівства дуже часто закликають до себе князів, а неугодних скидають. В усякім разі насильно, без волі громади, князь сідав тільки з кров'ю. В безкняжі часи громада сама порядкує усіма ділами; громада й при князі вирішує війну чи мир, а князь, маючи

на думці розпочати що-небудь важливе, радиться з громадою — чи буде громада його піддержувати.

Віче

Волю свою громада виявляла в формі віча, на яке мав право прийти всякий дорослий чоловік ⁸⁰. І знов — писаних законів на те не було, але так уже повелося здавен. Певного місця для такої народної ради установлено не було, і вона збиралася де-небудь. Не було й обрахунку голосів, як то робиться тепер, а справа вирішувалася такою більшістю голосів, щоб меншість уже боялася й голос подати. В тім усім на теперішній погляд багато є недосконалого, але в тім-то й поступ людський, що все на світі вдосконалюється: коли б наші предки знали все те, що ми тепер знаємо, то себе ми вже повинні були б вважати зовсім дурними, що за стільки сот літ нічого не навчилися. Важливо те, що народ хоч і недосконало, а управляв сам собою, не був стадом безсловесним, як за часів петербурзьких царів, коли всі були тільки «верноподанные». Правда, пробували було попи й нашому народу прищепити погляд на князя, як на помазаника Божого, проповідуючи, що «поставляєт царя и князя Вышній», але народ наш то-го якось не слухав.

Князь

Отже, найвища влада в краю був сам народ, і в усяке діло княже могла втручатися громада. Коло князя стояла рада з бояр та видніших людей, і князь, чи видаючи закон, чи устанавлюючи податки, все мусив насамперед питати ради. Знов, і склад ради, і число радних не були устанавлені

законом, часом те все мінялося довільно, але існувати рада не переставала ніколи. Князі пробували, очевидно, виломитися з-під того контролю, часом зустрічаємо в літописі дорікання князям, що вони те й те зробили без волі ради, але зовсім вирватися князям ніколи не удавалося.

Адміністрація

Після князя важливішою особою в місті був тисяцький, котрий часто правив замість князя в його відсутності. Подальші чини адміністрації були соцькі й десяцькі. Далі йшли тивуни, судді княжі, вирники й митники для збирання різних оплат, але загалом, дуже широкої адміністрації не було від князя, бо і міські, і сільські громади в багатьох сторонах життя управлялися самі собою.

Суд

З нашого судівництва тих часів зостався дуже цінний пам'ятник — судова устава Ярослава. Ми не будемо, очевидно, розглядати того в подробицях, але, щоб мати поняття, скажемо дещо. Тепер у нас, коли стався якийсь злочин, то слідство проводять судові чини — слідчі, адміністрація і т. д. Після ж «Руської Правди» Ярослава все слідство проводить сама сторона: покривджений сам шукає покражу, сам збирає свідків, «гонить слід», викликає на торсу і т. д. Коли покривджений на кого показав і просив арештувати, а потім виявилось даремно — істець відповідав грошовою карою і то значною. Свідки розрізнялися — «відоки» і «послухи», себто ті, що самі бачили, й ті, що тільки чули. Знає наш закон тодішній ще й «Суд Божий», а з нього пробу вогнем або водою. Проба водою була така, що обвинуваченого кидали в воду: як-

що потопав — значить прав, а як плавав — винен, бо чиста вода не приймає нечистого. Проба вогнем була ще небезпечніша: давали в руки держати розпалене залізо: коли попівся — значить винуват, бо правого залізо не пектимо.

Як дуже цікаву, відмітимо ту обставину, що наш древній закон всюди брав під оборону чужинця, беручи до уваги його складніше становище на чужині. Наприклад, там, де свій чоловік має поставити 7 свідків, чужинець може поставити тільки двох; там, де звинувачувався свій чоловік і вистачало для звинувачення двох свідків — для чужинця вимагалось «повне число» свідків, тобто, мабуть, сім же, — шкода при бійці вимагала свідків — чужинцеві вистачало тільки присягнути і т. д. Ця уважність до чужих людей показує вже на певний ступінь культури.

Цей найдавніший пам'ятник нашого судівництва «Руська правда» називається Ярославовою, бо склад її приписується Ярославу Мудрому, але пізніші дослідники показали, що «Правду» склали цілі покоління, а Ярослав дав тільки 17 перших параграфів. У нашій «Правді» бачимо сліди й скандинавських, а особливо візантійських законів, але бачимо й самотійного. Наприклад, візантійський суд дуже часто вживав кар на тілі: виколупували очі, рубали руки, ноги по-християнському милосердю, але наш суд того не прийняв. Правда, пробували було митрополити та єпископи, — а вони всі були з греків, — завести ту моду, коли не в державі, то бодай у своїм церковнім суді (ростовському єпископу Федору духовні отці присудили виколупати очі; холопу новгородського єпископа Луки — обрубати руки і т. ін.), але то не було в дусі нашого народу, і наш суд постановляв скоріше кару грошима. Правда, грошева кара має ту невігідну сторону, що багатий тоді може робити більше безчинство, але ж бо нехай і

так — та не виколупувати ж очі живому чоловікові. Коли бідний чоловік не міг оплатитися, установлялася так звана «дика вира», тобто кару за члена платила вся громада⁸¹.

Військо

Головною військовою силою була давніше дружина князя. Це були воїни-товариші, з котрими князь ділив усе по щирості, бо з ними тільки й пробував. Часом дружина, знаючи цю свою силу, так і говорила: «Ми собі й іншого князя знайдемо, але от чи знайде собі князь іншу дружину». Дружина була старша (княжі мужі) і молодша (отроки); при дружинах були слуги, які називалися кощеями.

Окрім дружини, брали в походах участь і люди — «вої», набрані з населення. Ми не знаємо ближче, на яких умовах ходили на війну ці вої — чи добровільно, чи з примусу, чи коштом князя, чи власним⁸². Це вже було здебільшого піше військо, тоді як дружина була кінна.

В поході військо йшло разом з обозом. Вперед висилалися наворонники, які й зводили зачіпку. Для здобуття провіанту висилалися зажитники. В бій ставали центром і крилами, а вперед висилали молодших князів з їх полками — вести такий передній полк було честю. До бою воїни надівали залізні доспіхи — лати, кольчуги, панцирі, шоломи; билися мечами, шаблями, сокирами, молотами для розбивання доспихів; стріляли стрілами з лука або каміннями з пращі — це з руки, а для далеких вистрілів були машини-самостріли; наприклад, князь Данило Галицький зробив такий самостріл, що кидав камінь на два, півтора перестріли, тобто півтора рази стільки, як летить стріла; а каменем стріляв таким, що його ледве підіймало чотири чоловіки.

Казна, правда, була в завідуванні князя, і він нею розпоряджався, він же накладав і збирав податки, причім податки давніше збиралися тільки натурою (древляни, наприклад, платять «по чорній куниці від диму»), і тільки згодом почали оплати вестися грошима.

Окрім податків, поповнялася казна ще із спеціальних оплат, як, наприклад, судові, котрі часом давали дуже значні суми. Так, наприклад, вира за убивство була 40 гривень, тобто коло 20 фунтів срібла, а за голову княжого мужа й 80 гривень *. Збиралося мито на торгах, мостах, з корчем і т. д.— це все була казна. З неї князь брав на утримання двору, управи, адміністрації, церкви, певно, і для себе. Але спеціально свої доходи мав князь із своїх сіл, хуторів, стад, бортів і т. ін., і ці маєтки були часом таки слава Богу: от в однім з хуторів княжих в 1146 році нараховується 3000 самих кобил стадних; в однім селі князя Ігоря на току стояло 900 стогів хліба; на Святославовім дворі знайшлися 500 берковців меду, 80 корчаг вина і т. д.

Окрім грошових податків, збереглися й натуральні. Так, мости, греблі й дороги будувалися громадою; так само громадою городилися стіни оборонних міст; потім навіть було встановлено так, що кожную частину міської стіни мусила держати в порядку певна громада **.

* Цікаво, що від кожної вири чиновник вирник брав собі 20 %.

** У наших людей, у гуцулів у Карпатах і досі зберігся такий натуральний податок щодо церковної огорожі; кожне «пресло» держить своїм коштом той чи інший куток або сім'я.

Митрополія

Вся земля Руська складала одну митрополію, причім митрополит київський підчинявся царгородському патріарху і то стільки, що патріарх ставив митрополита на Русі, часом навіть не питаючися ні єпископів, ні правительства. Такий порядок, очевидно, був недопустимий, і князі наші пробують часом обійтися без патріарха; так, князь Ярослав висвятив митрополита Іларіона у Києві самими єпископами, але патріархи постаралися, щоб це не увійшло у звичай, і прислали митрополитів і далі. Коли у 1147 році князь Ізяслав Мстиславович теж було пробував обійтися без патріарха, то проти того повсталла навіть частина єпископів (бо вони були здебільшого греки). Перемогли все ж таки самостійники. Чернігівський єпископ Онуфрій говорив, що коли патріарха самого благословляють в Цареграді рукою св. Івана, то ми в усякім разі можемо поблагословити свого митрополита своєю святинею — головою св. Климента⁸³. І шість єпископів таки висвятили на митрополита найвизначнішого тодішнього ученого і діяча Климента Смолятича. Але єпископи-греки не переставали рити під новим митрополитом, і, як тільки Ізяслава-князя вигнав із Києва Юрій Суздальський, так зараз же єпископи-греки послали до патріарха просьбу прислати їм нового митрополита. Патріарх прислав якогось Костянтина, і цей Костянтин почав з того, що зараз же прокляв Климента, а з ним на купу вже й князя Ізяслава. Коли ж на князівство прийшов брат Ізяславів Ростислав, то він не захотів ні Костянтина, ні Климента, аби ні тої, ні другої сторони не вишати, а просив прислати з Цареграда ще одного митрополита — і патріарх прислав грека Федора. Та цей Федір скоро помер, а за той час Ростислав пізнав ближче Климента, бо то справді був до-

стойний чоловік, і вже почав клопотатися за Кли-мента. Але грекам не подобалося, що на митрополичім столі буде сидіти українець (Климент був ченцем з Київського Зарубського монастиря), і вони настроїли патріарха, що він прислав з Цареграда ще одного грека Івана. І хоч як не хотів приймати його Ростислав, а патріарх таки настояв на своєму — і греки знов розпаношилися у нас. Тому-то й нехтувалося виборне начало, тому й воліли єпископи ставленого митрополита, як вибраного. Коли серед єпископів стало більше українців, то вони вже повернули діло на вибори, бо то згідніше з духом українського народу.

Окрім Києва, при Володимирі натякалася ще й лівобережна митрополія у Переяславі, але щось її не бачимо згодом. Далеко серйознішою була спроба князя Андрія Боголюбського утворити собі митрополію в Суздалі або Володимирі. Цей князь, поставивши собі задачею життя підірвати Україну і вивершити північний край, звернув увагу і на церковну сторону і хотів мати свого особного митрополита, але патріарх рішуче тому спротивився. Тоді князь Андрій думав так зробити, щоб хоч єпископ його не залежав від Київського митрополита, отже, послав його висвячуватися не до Києва, а до Цареграда. Але й того не захотів зробити патріарх; та з того нічого й не вийшло, і митрополит щеостався у Києві. Потім таки Москва перетягнула його до себе, і пізніше митрополит (а навіть патріарх) був там, хоч з Києва пішло християнство на всіх слов'ян східних, хоч тут бачимо перше зерно ієрархії, перші єпископії: Переяславську, Чернігівську, Білгородську (що коло Києва, Білгород), Володимирську (на Волині), Новгород-Сіверську, Луцьку, Перемишльську, Галицьку, Холмську і ін.

По канонічному праву єпископа ставить єпископська громада, а митрополит тільки висвя-

чує,— але у нас так велося за старих часів, що, властиво кажучи, єпископа ставив князь з митрополитом. Навіть київський князь ставив єпископа не тільки у себе, а й по других князівствах. Взагалі, чужі ієрархи греки на нашій землі не зв'язувалися з нею душевно і не розуміли духу народного; тому все, що мало вирішуватися громадою, якось не йшло у них добре. Так, наприклад, по канонічному праву митрополит має всі важливі діла вирішувати разом з єпископським собором, але владики наші так погано з'їжджувалися на собор, що фактично справи вирішував митрополит сам. Те ж саме більш-менш було і з «крилосом» священників при єпископі.

Церковний суд

В нашім старім житті церква мала одне право, якого не має тепер,— право церковного суду і то не тільки в таких ділах, які підходять до церков (святогудство, справи шлюбу і т. ін.), але й зовсім далеких: коли жінки поб'юються між собою, то це не підлягає тивунському суду, а церковному; чоловік із жінкою поб'юються — теж, спори маєткові між кривними, отруєння, «зубояжа», тобто коли хто кого укусить і т. ін. В цих справах церковному суду підлягав кожний горожанин. Але була категорія так званих «церковних людей», які вже в усяких без виїмку справах підлягали церковному суду. До таких церковних людей належало насамперед духовенство, як чорне, так і біле, з усіма членами своєї сім'ї, всякі церковні слуги, «прощенники» (толкують, що це буцімто ті, що сцілилися від якого чуда, але то, мабуть, були просто ті, хто був караний або прощений вже раз церковним судом), «задушні люди» (раби,

що їх хто-небудь пожертвував на церкву для поминків за душу), сліпі, хромі, каліки, удовиці, странники, шпитальники і, нарешті, всякі «ізгої», як, наприклад, розстрижені ченці, раби викуплені, купці-банкроти, «попів син грамоти не вміє» тощо. Цих усіх людей судила тільки церква. А коли такому чоловікові треба було судитися з нецерковними, то складався так званий «обчий суд», тобто із княжих і з єпископських суддів разом.

Але що цікаво, так це всякі інші, зовсім уже нецерковні обов'язки, які несло наше духовенство в ті часи. Так, наприклад, єпископ мав пильнувати правильності мір і ваги («городськые и торговые всякия, мѣрыла, и спуды, й звѣси, ставила єпископу блюсти без пакости, ни умалити, ни умножати»). Уживали також дуже часто єпископів для дипломатичних переговорів, в посольствах, в раді княжій. Взагалі, як бачимо, духовенство брало велику участь в ділах світських.

Доходи церковні

Головним доходом була десятина, тобто десята частина від торгових і судових доходів князя. Немалою статтею доходу були й жертви та дарунки тодішніх князів і багатих людей: деякі монастирі то мали з того величезні маєтки. В доход ішла плата за служби, і та плата не маленька: так, наприклад, за сорокоуст бралось 8 гривень, тобто коло 4 фунтів срібла. Митрополити брали і таки добре брали за поставлення єпископів, а єпископи в свою чергу поживлялися з священників, дияконів та ігуменів; це ганебне запроданство за гроші прийшло до нас з Візантії, де все цінувалося на гроші.

На цім закінчимо короткий огляд устрою церковного і кинемо оком на устрій життя тих часів.

УСТРІЙ ЖИТТЯ

Не можна сказати, щоб нашому народу жилося дуже легко з огляду на тих усіх зовнішніх ворогів, як половці, печеніги тощо, а головним чином з огляду на безперестанні війни та усобиці княжі⁸⁴. Один князь ішов на другого, палив і нищив його села, убивав людей, решта тікала, ховалася по лісах, а потім наступала помста за те все: уже цей ішов на напасника і віддячував йому зверхом. А половці-то знищували увесь край, тисячами забирали людей у полон і продавали потім в далекі країни — цілі не тільки хутори та села, а цілі околиці пустіли. А хоч потім знов приходили, знов заводили господарство люди, та все ж без сліду то не минало: край біднів, люди убожили, а часом і зовсім переселялися у спокійніші кутки нашої землі — на Волинь, до Галичини абощо. Мабуть, тому трапила Київська Русь своє значення політичне, а набувала його Галичина⁸⁵.

Хліборобство

Ці періодичні руїни робили те, що малі хазяйства ніяк не видержували — не ставало сили, але зате росла більша власність. Боярин, коли йому спалили село, міг заселити його вдруге — чи рабами своїми, чи ще як; але малий господар оправитися від руїни міг не завжди і тому часто волею-неволею йшов у холопи.

Добувалася земля спочатку заїмкою: хто розорав, розробив землю — того вона й стала. Тільки згодом на землю почала мати право громада, а ще згодом — князь, а з його руки й ті, кому він цю землю давав⁸⁶. Отже, коли так, то постає питання — чому ж чоловік волів іти в холопи, аніж піти, де порожня земля, взяти собі скільки хоч і

жити. Так-то воно так, але не зовсім⁸⁷. Бо не кожному так легко кинути все своє і йти світ за очі; потім треба ж іще, щоб було з чим піти, а найголовніше — це те, що, відбившись від гурту, чоловік уже зовсім не був нічим захищений від нападів, а самому оборонитися не сила. Ну і йшов у кріпаки.

Промисел

Спочатку всякі такі речі, що потребували більшого уміння, привозили нам наші купці з чужих сторін: із Візантії, з Німеччини й зі сторін східних, але потім наші люди так наловчилися, що все для своєї потреби робили вже самі й то дуже добре⁸⁸. Бо наш народ здібний і, як тільки має свободу, показує всю ту здібність на ділі. Цікаво зазначити в промислі нашім те, що вже тоді наші робітники єдналися в союзи, і в Києві, наприклад, згадується дуже багато таких ремісничих союзів. Отже, й знов бачимо таку форму життя, яка давала нам запоруку, що ми можемо стати висококультурною нацією, коли б не нещасна історична доля, що єднала нас усе з некультурними народами.

Торгівля

Що у нас дуже здавна і дуже широко було розвинено, так це торгівля⁸⁹. Вели її «гості» й «купці». Гостем спочатку називався чужоземець, а потім уже взагалі торговець, що вів заграничну торгівлю; купцем називалася місцева людина. Втім, згодом всі ці назви перемішалися. І сама торгівля, і торгові люди завжди були під спеціальною охороною закону; так, наприклад, хто позичив вище трьох гривень, мав уже давати двох свідків, купець

же міг тільки присягнути; коли купець збанкрутував не по своїй вині, закон бере його під свою опіку і не дозволяє кредиторам зараз же продавати, а дає купцеві спромогу сплачувати борг частинами. А чужоземний купець то й ще мав спеціальні привілеї, так: коли йде чиясь продаж за борги, то сплачуються наперед княжі, потім чужоземних купців і потім тільки місцевих.

Гроші

Про давніші гроші можна сказати небагато, бо на цім полі ще багато нерозробленого. Основою монетної системи була гривня, але ми не знаємо точно, скільки вона важила⁹⁰, бо з розкопок добувалися гривні різної ваги — від 10 лотів до 1/2 фунта і більш. Загалом треба рахувати гривню на півфунта срібла. В гривні налічувалося 20 ногат і 50 резонь. Було іще якесь ділення гривень на куні: приймається, що в гривні було 25 кун, давніше це була просто шкурка куниці. Були це якісь вивериці, якась дрібна монета, що пішла теж з давнішньої шкурки білки; воскова свічка, наприклад, коштувала виверицю*.

Вплив християнства на культуру

Очевидно, що вся наша древня культура мусила винести сильне потрясіння від прийняття християнства: всі ж норми життя, весь світогляд треба було переробити відповідно до християнства — і цей процес упав власне на княжі часи. Але не тільки стара культура, а й стара віра не могли ж так зразу вийти з пам'яті народної — і довго ще ми ба-

* В Галичині й тепер білка називається «вивірка».

чимо боротьбу нового з старим. Довго ще християнство було релігією панів та великих міст, а села й хутори жили по-старому⁹¹; довго ще самі князі навіть величалися не християнськими, а стародавніми слов'янськими іменами⁹². Часом поєднання старого з новим приймало навіть смішні форми. Так, наприклад, предки наші любили собі випити нівроку і давніше й пили собі без усяких. Але як настало християнство, то почали духовні особи казати, що і пити не можна, не можна й того, і другого. А випити хочеться. Отже, тоді православні христілюбці давай робити не так собі пияцтво з доброго дива, а вечерю, ну, скажім, «для монашествующих» абощо; там не самі монахи були, але так називалося. А на тій вечері й пили не по-старому, по-язичеському, а по-новому, по-православному: одну чарку за Ісуса Христа, а другу за Божу Матір, а потім уже, як почнеться за всіх святих, так напитися можна було ще краще, як за старих часів.

А дехто то ще й тропарі співав при кожній чарці; то як не ставало вже тропарів, то співали таке, що й купи не держиться.

Очевидно, таке примішування християнства до старих звичок — це вже було лицемірство, так само, як і та верхня обрядовість, коли чоловік виявляв свою побожність, наприклад, тим, що клав кожної години 12 поклонів та 30 раз говорив «Господи, помилуй». Або оте странництво, котре так подобалося усяким дармоїдам, що навіть тоді вже вище духовенство почало повставати проти того; так, наприклад, єпископ Нифонт говорив, що ці странники та богомольці «ходять тільки для того, аби нічого не робити та задурно їсти, пити»; другий єпископ Ілля то накладав навіть епітимію на тих, хто обіцяв йти до Єрусалима чи куди там ще, «бо ці обіцянки тільки руйнують нашу землю».

Але ці малі дрібниці, очевидно, ні в якій формі не можуть відібрати у християнства його величезного значення в нашій житті не тільки в широких і довговічних формах, а і в щоденних фактах буднів. Християнство боролось з лихварством, з немилосердністю, впливало на моральну сторону людської душі, показувало їй на ідеальні змагання і т. д. Шкода тільки, що добрі впливи християнства нищило духовенство, стараючися прищепити релігії всяку нетерпимість, формалізм, обрядовість і т. ін. То духовні отці велять ненавидіти всякого іновірця, проповідуючи, що, хто пообідав з язичником, той уже опоганився і над ним треба прочитати молитву (а за труди, само собою, попові щось); то поучають, що тільки православні попадуть у царство небесне, а інші ніхто; то велять жінку уважати чимось поганим, «сосудом диявольським», то з піною коло рота та з прокляттями переслідують всяку людську радість — пісню, музику, забаву, називаючи то все бісовщиною. Але, слава Богу, та попівська наука якось не пристала до нашого чоловіка, і він узяв з християнства тільки що краще: любов до ближнього, милосердя, розумну повздержливість.

Церковне будівництво

Християнство принесло до нас і будівництво, — очевидно, в формі церкви. Правда, будівництво загалом мусило би розвинутися й без християнства, бо то ж потреба життя й культури, але тут уже так вийшло, що у нас будівництво ступило на широкий шлях тільки за часів християнства. Перші церкви на Україні то й будували навіть греки, принісши до нас плани старих візантійських церков, так що тепер навіть по самому плану можна вгадати у нас, чи належить церква до старокняжих

часів, чи пізніша. Будувалися ті церкви з дикого каменю й цегли, сильно скріплених цементом, причім для міцності стіни ще стягувалися залізними тягами. Стіни прикрашалися з надвору різними плитами — тесаними кам'яними, шиферними, мармуровими, а всередині розписувалися фресками та прикрашалися мозаїкою; таких прикрас, як тепер, не було; не було й багато образів, як тепер. Підлога викладалася різними камінчиками та плитками в узор; світла було багато, і коли тепер ті старі церкви темні, то це від пізніших будов.

Цих старих церков у нас зосталося досить багато на Україні, а найвеличнішою, найкращою з них є св. Софія у Києві.

Різьбярство

Пам'яток різьбярства зосталося у нас мало, бо наша ж релігія не дозволяє робити статуй святих, як то бачимо в західній церкві.

Маємо різьблені княжі гробниці в Софійському соборі, різьблені плити там же, як рівно і в Михайлівському монастирі та Києво-Печерській лаврі.

Малярство

Далеко більше маємо пам'яток малярства, а з них насамперед знамениті фрески Софійського собору, хоч вони вже й попсовані пізнішими поправлячами. То була грецька робота, тоді як фрески Кирилівської церкви у Києві (була будована більш як на сто літ пізніше Софійської) роблені уже нашими майстрами. Фрески — це розпис

стін; вони заміняли давніше образи, але що церкви древні були здебільшого дерев'яні і часто горіли, а з ними й фрески, то в моду почало більше входити прикрашування образами. Спочатку на іконі найважливішою річчю був живопис, а згодом то вже більше почали звертати увагу на прикраси, ризи, вибивані сріблом, золотом та дорогоцінними каміннями; часом з-за тих прикрас не видно й самої ікони.

Зразки нашого малярства zostалися ще й по книжках — це образки, заставки, кінцівки, орнаменти, прикрашені букви і т. п. Найбільше знаменитою книгою такою є Остромирове євангеліє (1055 року) та Святославів «Ізборник» (1073); окрім цих найважливіших і найстаріших пам'яток, знаємо ще багато так званих «лицевих псалтирів», теж приоздоблених.

Мозаїка

Мозаїка була, та і єсть, річчю дуже трудною, тому зразки її зустрічаємо тільки в Києві і тільки в найбагатших церквах. Полягала мозаїка в тім, що на свіжий цемент укладалися шестигранні плиточки різних кольорів скла, і з них складався узор чи яка фігура. В Софійському соборі мозаїка збереглася дуже добре, це теж робота грецька; в Михайлівському же монастирі бачимо вже нашу роботу.

Емаль

Ще труднішою річчю були емальовані роботи. Робилося то так. На золоту пластинку наносився рисунок, а по контурах рисунка припаювалася

сторчма тонюсінька золота-смужечка; кожна така перегородочка заповнювалася емаллю певного кольору, а потім все те ставилося на вогонь і емаль топилася. Отже, як бачимо, робота справді дуже трудна, і рисунок мусить бути тонкий, і перегородки тонкі та добрі, аби одна фарба не змішалася з другою; і емаль мусить топиться рівномірно, щоб одна не перегоріла, поки друга ще топиться; і фарби ж треба підібрати художньо, — словом, справжня дорогоцінність.

Такі роботи емальовані уживалися на образки, а також на прикраси жіночі — це вже початок ювелірних робіт, з яких теж збереглося досить багато і різного характеру — і філігранових, і перлистих орнаментів, і різьби на сріблі та на інших металах, і тонких робіт виливання й кування і т. д.

Взагалі почин, що дала нашому народу візантійська культура, упав на дуже добрий ґрунт, і наш народ швидко пішов уперед.

Школа

Бо наш народ охочий до просвіти, до учення; школи на нашій землі зразу розмножилися. Своїх спочатку робіт і не було, то перекладалися чужі книжки, головню з грецької мови, а потім уже й наші люди почали писати. Тільки писали вони не тією мовою, якою говорили, а слов'янською⁹³, бо тією мовою прийшло св. письмо до нас, отже, наші люди тоді вважали, що і всі духовні книги треба писати не на простій мові, щоб усяк розумів, а на пишній слов'янській; просту мову вважали потрібною тільки в щоденному житті.

Ми тепер думаємо інакше.

Взагалі можна сказати, що як тільки наш народ освоївся з тим, що таке культура, він став нічим не нижчий від тих західноєвропейських народів, від яких нас тепер ⁹⁴ відділяє ціла прірва. Але ті народи розпочату роботу продовжували далі безупинно і робили її для себе, для свого народу, для своєї нації, а нам судилося щось інше. Мало того, що на нас нападали всякі орди — печеніги, і половці, і нарешті татари, — від того всього ще можна було б оправитися, але нас спіткало щось гірше — ми не робили на себе. Ми все будували то Велику Литву, то Велику Польщу, то Велику Росію — і не будували тільки Великої України. І дивна річ! Як тільки ми хоч на трошки, хоч на момент переставали бути рабами чиеїсь чужої культури, а починали працювати на себе, — зразу якийсь надзвичайний розцвіт, якийсь просто вибух нашої рідної, національної культури.

Епоха князівств — розцвіт культури.

Епоха козацтва, коли теж народ переставав віддавати свої сили чужинцеві, — знов які безцінні пам'ятники, які пісні, музика, орнамент, архітектура!

Ми ще й тепер живемо усією тою красою, — а це творилося яких, може, з сотню літ та й того менш.

А що ж би дав наш народ, якби він, як німець чи англієць, тисячоліттями працював невпинно над своєю культурою! Тоді не довелось б нам дивитися на Західну Європу так знизу вгору, як дивимося тепер.

От яке значення має своє національне життя. Хто відцурався своєї національності, як-от ми для поляків та для руських, той мусить, як і ми, перенести всю гіркість і жах історичного пониження й рабства.

На цім ми закінчимо княжий київський період

і поглянемо на історію Галичини, в якій ще збереглася на деякий час ідея української державності.

Два рази в історії довелося Галичині відігравати роль хранительниці національних багатств.

Оце приступаємо до розгляду першого разу.

IV
ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЖИЙ
ПЕРІОД

Не раз згадувалося вище, що з мірою упадку Київщини Західна Україна зростала і в культурнім, і в політичнім своїм значенні, — центр державного життя з Києва перенісся на захід⁹⁵. Тому до історії Галичини треба приглянутися ближче.

Що насамперед треба відмітити, так це те, що Галичина одвічно і безперестанно вся була спірним, ласим для всіх сусідів краєм. Найдавніше на ці землі почала простягати руки Польща. Як тільки Русь хоч трохи слабшала — уже польські королі йшли походом на Галичину і забирали, що можна було взяти. Найдавніша літописна згадка про Галичину — це й є та, де оповідається, як Володимир Великий відібрав назад у Польщі Перемишль, Червень та інші міста. І від тих часів повні наші літописи вістками про безперестанну боротьбу: то знов Польща захопить щось у руки, то знову Русь відбере.

Як осібне князівство Галичина виступає зараз по Ярославі, коли він посадив тут онука свого Ростислава. От від цього Ростислава і пішла династія галицьких князів Ростиславичів. Сини цього Ростислава, певне, zostалися після батька малими, бо Галичину бачимо деякий час ще під владою київських князів, але коли Ростиславичі підросли, то взяли собі назад Галичину і сіли: старший Рюрик — у Перемишлі, середній Володар — у Звенигороді і молодший Василько — у Теревовлі⁹⁶. Молодим князям важко було, бо що з Польщею, то з Польщею, а то ще й із своїми доводилося боротись, а в ті часи ця боротьба була жорстокою: князь київський Святополк разом з

Давидом Ігоревичем захопили Василька в руки й осліпили його. А потім Святополк прикликав на Ростиславичів чужоземне велике військо з Угорщини, та якось Бог поміг Ростиславичам, що вони відборонилися і докняжили спокійно ⁹⁷.

Від цього першого покоління Ростиславичів зосталося четверо князів: від Володаря — Ростислав і Володимир (літопис зве його звичайно Володимирко) і від Василька — Юрій та Іван. Спочатку ці брати тримаються дружно, але гріхом єдності не грішила Давня Русь, і брати скоро пересварилися. Верх над ними всіма бере оборотний князь Володимирко, успішно відбирає від братів їх землі — і скоро бачимо в його руках більше трьох четвертин Галичини. Стара столиця Перемишль його не задовольняє, і він переносить свою резиденцію до нової — до Галича. Відтоді й розпочався розцвіт цього міста, гучного і свободолюбного, з його невтримним вічем і ще більше невтримним, властолюбним боярством галицьким.

Отже, Володимирко панував у Галичі, забравши землі всіх інших братів; тільки Іван ще зостався у Звенигороді, і, мабуть, між двома цими володарями не було згоди. Мабуть, окрім того, у самім Галичі Володимирка не дуже любили, бо, коли він раз кудись відлучився, галичани зараз же закликали до себе на князівство Івана ⁹⁸ (1145 р.). Для Володимирка це було несподіванкою при повороті, але він не хотів миритися з цим і почав осаждати Галич. Іван боронився, робив вилазки і раз так далеко загнався, що був відтятий від міста. Тепер не було йому куди діватися, і він подався до Києва. В літописі звать його Берладником. Отже, або він дістав собі Берладську волость, або так прозвали його за бездомовність, бо берладниками взагалі тоді називали шатущих людей. А Володимирко зостався паном на всю Галичину.

Він держався міцно. Два рази великою армією йшов на нього київський князь Всеволод, два рази підіймав Ізяслав Угорщину, але Володимирко викручувався. І який він там не був сам по собі, але Галичині дав значення і силу, вивів її з другорядних князівств на перше місце. Помер він у 1152 році.

Після нього zostався син Ярослав. Це і є той Ярослав Осмомисл, котрого так величає «Слово о полку Ігоревім». Цей князь дійсно заслужив свою славу. Він установив мирні відносини з усіма своїми сусідами, і з Польщею, і з Угорщиною, поставив Галичину на міцне міжнародне становище. Але хоч і був поважний за кордоном, у себе дома не міг подолати внутрішньої сили — галицького боярства. Нам ще багато доведеться говорити про силу галицьких бояр, котрі багато зробили лиха своєму рідному краю, бо переслідували тільки свою егоїстичну мету, не дбаючи про загальне. І от при Ярославі ця боярська сила показалася вже вповні⁹⁹.

Помер Осмомисл у 1187 році, поділивши Галичину між двома своїми синами: Галич віддав Олегу¹⁰⁰, а Перемишль — Володимирі. Але бояри, не встиг Осмомисл померти, починають ворохобитися проти Олега і закликають до Галича Володимира, думаючи, що він за те буде їм годити. Але Володимир не дуже-то любив бояр і зразу ж почав показувати свою волю. Боярам це не подобалося, і вони почали думати про іншого князя, який був би їм уже зовсім підхожий. А що сусідній волинський князь Роман давно вже накидав оком на Галичину, то бояри й покликали його до себе. Володимирові нічого не зосталося робити, як тікати. Так Роман по раз перший сів на галицькім столі. Це сталося в 1188 році.

Але Романові на цей раз не довелося багато попанувати: Володимир пішов на Угорщину і під-

бив короля допомогти відібрати Галич. Король дійсно зібрав силу, з якою Роман не відважився навіть битись і втік; отже, Галич взято було без труда, але угорський король посадив у нім князем свого сина Андрія, а Володимира з жінкою і багатьох бояр забрав як заложників до Угорщини і там посадив у тюрму. В Галичині запанували угорці, почали робити всякі насильства над народом і добре показали, що таке чужоземне панування. Так що, коли Володимир, утікши з тюрми, явився знов у Галичині, весь народ прийняв його з радістю (1189 р.), і він княжив спокійно аж до смерті (1199 р.). Але zostавити престола таки не мав кому, бо тікав з тюрми сам, залишивши синів своїх в Угорщині (їх було два). Отже, хоч десь-то там і жили законні спадкоємці галицького престолу, але фактично династія Ростиславичів скінчилася, а з нею й перший період історії Галичини.

Яка ж вона була, ця стара Галичина, в тім першій періоді свого історичного життя?

ТЕРИТОРІЯ ГАЛИЧИНИ

Границі її посувалися на захід далі, ніж тепер, бо тяглися аж до р. Вислока. На півдні границею були гори, хоч народ наш, як знаємо, жив і за горами, але то вже на Угорщині. Північна й східна границі були більш-менш ті самі, що й тепер.

Найстарішою столицею Галичини був Перемишль. Це була сильна кріпость та й велике торговельне місто, бо воно лежало на самім торговельнім шляху до Західної Європи. Тепер від тих старих часів Перемишля не зосталося нічого. Був тут великий прекрасний собор св. Івана, поставлений Володимиром Ростиславичем; тут були поховані князі галицькі, імениті люди, але коли Галичина підпала під Польщу, то навіть собор цей було розки-

дано, а з каміння побудовано латинський костьол. Передовою кріпостою Перемишля був Ярослав. В нім теж тепер нічого не зосталося від княжих часів. По дорозі в Угорщину в Перемишльській землі лежав ще Сянік, він є й тепер, але теж польське панування знищило всі сліди старокняжого життя.

Другою столицею Галичини був Звенигород; з великого, пишного міста тепер стало невеличке село. Знаходять тут дещо з старовини при розкопках, але дрібниці — більших же пам'яток не збереглося. В Звенигородщині стара історія відмічає ще Городок, яко кріпость по дорозі з Перемишля в Галич.

Третя стара столиця — Теревовль. Це тепер мале містечко в Галичині. Розкопок тут роблено мало, отже, й знайдено мало.

З молодших столиць найперше появляється Галич: в літописі уперше появляється під 1141 роком, хоч місто само було заселено, певно, далеко раніше. Де стояв старий Галич ¹⁰¹, так і не з'ясовано, бо фундаментів старих будівель тут знаходиться дуже багато, але на таким величезнім просторі, що якби то все був самий Галич, то мав би розтягнутися на яких 24—25 кв. верстов. Отже, хоч був він великий, але ж напевне не такий, і різні будівлі треба віднести до різних віків.

Теперішній польський костьол св. Станіслава — це за княжих часів була церква св. Пантелеймона. Ще про дві існуючих церкви можна думати, що вони стоять з княжих часів, решта — все розвалилося за стільки сот літ, і знаходять самі фундаменти. Залишки замку, що стоїть і тепер на горі, — це будівля пізніша і належить до XVII віку.

В окрузі згадаємо ще Синевидсько по дорозі в Угорщину, Василів. Щодо найпізнішої столиці Галичини Львова, то його ще тоді не було ¹⁰².

ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ

Описуючи життя Східної України тих часів, ми, властиво, описали й Галичину, бо великої різниці в побуті тоді не було. Але що треба з особливостей Галичини підкреслити, так це те, що вона, лежачи близько до Західної Європи, вже тоді почала по-троху перейматися західноєвропейським духом. Це помічається вже на самих початках; в той час, як тут нам греки прищеплювали ненависть до всього іновірного, інославного, запевняли, що тільки православний може сподіватися на спасіння, — в Галичині зовсім того нічого не було, і галицький літописець з однаковою пошаною описує життя своїх, як і «чужих» святих. Галичина вже тоді брала з Європи, що було там кращого, але не кидала й свого*.

І ще одну особливість Галичини треба відмітити — це надзвичайний зріст сили боярства, аристократії тодішньої. Були і в Київщині, і по інших наших князівствах бояри, але ніде вони не доходили до такої сили, як в Галичині. І в цьому можна бачити наближення, хоч і негативне, до Західної Європи з її феодалізмом; пригадаймо собі також, що й сусідній край Польща теж пішов у тому ж напрямі, утворивши навіть аристократичну республіку.

Силу свою боярство галицьке завдячувало не тільки у фінансовій і класовій перевазі, а й тій солідарності, з якою воно завжди виступало в оборону своїх прав. Мета була перед ним одна — поставити над усім свою волю, прагнути до того, аби кожен князь завжди був послухний боярству, а як можна, то й зовсім обійтися без князя. Для того

* Зовсім так, як й тепер, коли Галичина мала європейські впливи, але не переставала бути чисто українською землею¹⁰³.

бояри неусипно пильнують, аби ні один князь не нагрів собі місця на престолі, аби він ніколи не прийшов до сили, взагалі щоб мав якнайменший вплив. І кожному князю, який хотів слави й могутності своєму краю, доводилося в першу голову боротися не з зовнішніми ворогами, а саме з боярством, для котрого рідний край був тільки доброю дійною коровою. Нова династія, яка прийшла по Ростиславичах, особливо яскраво підкреслює цю боротьбу¹⁰⁴.

Доля письменника, автора цієї книжки, і художниці, чіткими роботами ілюструє це видання, не перетинаються в часі, але схожі тими жорстокими обставинами, які забороняли письменнику звернутися із словом правди до читача в 30-ті роки і так само забороняли художниці вибирати теми й героїв для своїх творів у 60—70-ті.

Я коротко розповім тобі, читачу, про художника-кераміста Галину Сильвестрівну Севрук. Вона захопилася вітчизняною історією, легендами та міфологією українського народу з того часу, як закінчила Київський художній інститут і в 1963 році прийшла працювати в керамічну майстерню, що розташовувалася на території Софійського собору.

Свою любов до історії художниця реалізує в жанрі декоративної пластики, створює своєрідні ліплені картини.

Перед тобою — зображення давньоукраїнських князів та діячів Київської держави. Як же художниця ризикнула втілити в глині такі віддалені від нас у часі історичні персонажі, зображень яких не збереглося? Саме цими обставинами й обумовлена незвичайна манера виконання портретів — нереалістична. Зверни увагу на видовженість та площинність фігур, дещо театралізовану їх позу, схематичність у зображенні рис обличчя. Така манера виконання образів називається стилізацією. Стилiзація допомагає Г. Севрук створювати образи-символи.

Наприклад, образ полянського князя Кия художниця стилізує під архаїчні зображення язичницьких амулетів, а героїв давньоукраїнської доби — під манеру зображення людських постатей у тогочасних літописах.

Цікаво порівняти керамічні портрети Галини Севрук із житійними іконами: у центрі ікони подається образ святого, а по периметру малюються прямокутники-«клейма» із

РОМАН

(1199—1205)

Після Ростиславичів на галицькому столі сидить Роман, князь волинський; він покняжив усього кілька місяців, але показав боярам, що танцювати під їх дудку не буде, і тому після смерті Володимира не дуже-то охочі були бояри кликати на престол Романа. Але зате він сам мав дуже велику охоту сісти на галицький стіл і, як тільки прочув, що Галич стоїть без князя, зараз же прийшов з військом і опанував місто. І засів уже тут міцно, а з часом зробився наймогутнішим руським

зображенням сцен його життя. Галина Сильвестрівна по своєму використала цей композиційний прийом. Усі її герої мають певні аксесуари (предмети, речі), які розширюють інформацію про зображеного. Так, князь Ярослав Мудрий тримає в руках книгу, що повинно нагадувати про його просвітницьку діяльність: князь заснував перші в Київській Русі школу, бібліотеку, архів, літописну майстерню. Неважко «прочитати» символічне наповнення й інших творів київської художниці.

Герої Галини Севрук — це духовні велетні нашого народу, наша гордість, наша слава. Галина Сильвестрівна опоетизовує велич та красу людського подвигу, людського таланту. Придивись до витонченої техніки ліплення, до численних деталей, якими з любов'ю насичує художниця кожний сантиметр своїх робіт. Вибагливими відтінками виграють кольорові поливи та емалі, дзвінко пломеніють яскраві камінчики — смальта, з яких у давнину в храмах викладали мозаїчні картини. Ось чому кожна робота Г. Севрук сприймається як коштовна річ, нагадує старовинну мозаїку.

Більшість творів Г. Севрук лише зараз приходять до глядачів. Створені впродовж 60—80-х років, вони не відповідали «канонам» тогочасного офіційного мистецтва, шокували можновладних мужів-атеїстів німбами над головами святих та хрестами на церковних банях, лякали широю зацікавленістю їх автора справжньою, невигаданою історією свого народу. Портретний літопис Галини Севрук у поєднанні зі словом Гната Хоткевича відкрив перед тобою багатий духовний материк. Успіхів тобі в його освоєнні, дорогий друже!

князем ¹⁰⁵, бо і Києвом розпоряджався по своїй волі *. Вславився він удачними походами на половців, що ті походи аж оспівано в піснях. Воював щасливо і з іншими ворогами, а з сильнішими зумів бути в мирі, — взагалі поставив Галичину так високо, як досі вона ще не стояла.

Отже, чуючи себе таким сильним, Роман сильно боровся і з боярством галицьким і ніколи не давав йому торжествувати над собою. Тому бояри ненавиділи Романа, але зате народ його дуже любив і цю любов переніс і на Романове потомство. Взагалі це був, очевидно, справжній правитель, що з нічого умів зробити щось, і коли б він покняжив довше, то певно б заклав для Галицько-Волинської держави дуже міцні підвалини ¹⁰⁷. Але, на жаль, він скоро помер: в поході на поляків відбився якось від війська, і поляки убили його (1205 р.). Мабуть, сильно дався полякам узнаки Роман, бо літописи польські дають силу легенд про смерть Романа, а польський король побудував навіть спеціальну каплицю в честь тих святих, в день яких було убито Романа.

ПО РОМАНИ

По смерті Романа старшому його синові Данилу ледве минуло 3 роки, а молодшому Васильку — два. Вдова Романова, чуючи себе безсилою проти бояр, поїхала шукати захисту на Угорщину — бо вона була звідти родом. Угорський король взяв на себе, може, не без задньої думки, управу Галичини і прислав сюди свого воєводу з сильним відділом війська.

* Пам'ятаємо, як постриг у ченці свого тестя Рюрика ¹⁰⁶, а на київський престол посадив сина Рюрикового Ростислава. І поки живий був Роман, то Рюрик так його боявся, що сидів тихо в ченцях.

А тим часом смерть Романа викликала апетити на Галичину і у руських князів. Суєтливі Ольговичі, що, мов щуки на всі сторони, тільки й ждали завжди, де би щось ухопити¹⁰⁸, зараз же вибралися походом на Галич, думаючи застати його неприємним. Але виявилось, що у них занадто мало було сили для того, щоб подолати угорське військо. Вони відступили, а на другий рік приєднали до себе князів Святославичів чернігівських, Ігоревичів новгородських, київських і смоленських князів, а до того ще, звичаєм Ольговичів, половців велику силу — і рушили. Польський король, бачачи таке, і собі хотів чим-небудь пожитися у тій завірюсі, теж зібрав військо.

Романова удова, не надіючися відсидітися у Галичині, утекла у Володимир-Волинський, отчину сво́го чоловіка.

А з великої хмари вийшов тим часом малий дощ: в справу втрутилися бояри галицькі і потай завели переговори з одним з Ігоревичів — з Володимиром. (Ігоревичі були внуками Ярослава Осмомисла по жіночій лінії, бо жінка Ігоря, отого героя «Слова о полку Ігоревім», була донькою Осмомисла.) Той розірвав союз з Ольговичами, прокрався в Галич — в 1206 році став тут князем. Союзні війська якомсь розпорозилися, отже, Володимир опинився властителем Галичини.

Він почав діло по-вовчому. Насамперед всюди по Галичині ставить своїх братів, своїх кривних, посилає навіть у Володимир-Волинський свого брата Святослава, а володимирцям навіть каже, що як вони його не признають, то й місто їх буде зруйноване і самі вони винищені. Особливо ж наступає він на малих Романовичів, «хотя искоренити и племя Романове». Отже, удова не чула вже себе спокійно і в Володимирі й мусила тікати звідти. Тепер подалася вже до польського короля.

Чому — невідомо, але польський король прийняв удову щиро і навіть закликав угорського короля йти разом відбивати Галичину для Романовичів; але Володимир, почувши про це, послав багаті подарунки і тому, й другому королям — і вони сидять тихо. Втім, Володимир не покняжив довго: на нього піднявся його брат Роман і вигнав з Галича. А потім угорський король задумав Галичину для себе і вислав військо під проводом воєводи Бенедикта; цей Бенедикт схопив самого Романа і вислав до Угорщини, а в Галичині знов запанували угорці.

Романові удалося утекти з Угорщини. Він помирився з братом, і всі вони утрюх — Володимир, Роман і Святослав — пішли відбивати Галичину від угорців. Бенедикт не міг відборонитися й пішов геть, а в Галичині бачимо знов Ігоревичів — Володимира в Галичу, Романа у Звенигороді і Святослава в Перемишлі.

Ігоревичі почали з боярством розправлятися вже зовсім по-інакшому: попросту почали їх вибивати. От тут прийшлося боярам згадати й про малих синів Романових¹⁰⁹. Думали тепер собі бояри — надаремне ми не залишили у себе малих Романовичів — з малими легше було б справитися. І от бояри надумують вернути на престол Романовичів: посилають на Угорщину (бо діти були там) велике посольство із знаменитим боярином Володиславом Кормильчичем на чолі (а Кормильчичі були найзавзятішими ворогами Романа за його життя) просити старшого Данила на престол. Угорський король не має нічого проти і дає в поміч сильне угорське військо. Отже, молодий Данило пішов добувати батьківського столу.

Розпоряджався усім ще боярин Кормильчич. Підступивши під Перемишль, він послав сказати тамошнім боярам, щоб вони піддалися законному князю, а Святослава видали. Перемишльсь-

кі жителі так і зробили — і от одна столиця була вже в руках. Пішло військо тепер під Звенигород, але тут було інакше: Роман сильно оборонявся, та все ж не вистояв і теж попався у неволю. Побачивши братів в руках Данила, Володимир не став уже й ждати більше та скоріше втік із Галича¹¹⁰. Так малолітній Данило сів у 1211 році на батьківським престолі. Але не приспів іще тоді його час.

Насамперед Кормильчич вважав, що він таки зробив послуги, що тепер може правити сам, — і так і почав робити. А коли мати Данилова щось там сказала, то Кормильчич так її допик, що вона мусила тікати з Галича, як не жаль було їй розставатися з малим Данилом. Побігла вдова на Угорщину, і знов бачимо — угорський король втручається у справи Галичини і присилає військо, заводить порядок, а Кормильчича навіть арештовує і відправляє в Угорщину.

Але хіба в самім Кормильчичу була річ? Діло було в боярах, в їх ненаситності, — і, як тільки угорське військо пішло, вони знов починають своє, підіймаються проти малого Данила і виганяють його пріч, а на князя до Галича закликають іншого князя. Та він покняжив недовго: почувши, що угорський король знов висилає військо на Галичину, утік геть, і Галич зостався без князя. Тоді бояри зробили крок, якого ще не робилося досі: обрали князем собі отого Владислава Кормильчича (він перед тим утік був з Угорщини). Це справді було фактом винятковим, бо досі князі бували тільки княжої крові.

Та недовго довелося й Кормильчичу попанувати, бо взагалі в Галичині сталися великі переми.

Річ в тім, що і польський, і угорський королі сказали собі: та з якої ж то ми речі піклуємося про тих малих Романовичів, возимося з ними,

воюємо? Нащо вони нам здалися? Хіба ми не можемо тою Галичиною розпорядитися для самих себе, а не для кого іншого? І, подумавши, зробили ось що: дволітню доньку польського короля Сальомею видали заміж за чотирилітнього сина угорського короля Кольмана і це подружжя посадили на галицьким престолі. Кормильчича зараз угорський король велів схопити й посадити в тюрму (там десь він і помер в Угорщині), а молодих посадив у Галичину під доглядом все того ж воєводи Бенедикта.

Але щось недовго приятелювали свати; скоро вони пересварилися — і молодому Кольману стало небезпечно жити в Галичі, бо з одного боку польський король почав грозити, а з другого і народ якось не горнувся під угорську кормигу, — і довелося Кольманові забиратися додому, а польський король замість того, щоб от тепер якраз і показати себе добродієм Романовичів і закликати Данила на престол, починає переговори з Мстиславом Мстиславовичем, на прізвище Удалий¹¹¹. Мстислав надумався і пішов з військом добувати собі столу. Угорщина була зайнята тоді внутрішніми справами, допомгти своєму воєводі не могла — і Бенедиктові довелося тікати. З ним повтікали й бояри, прихильники угрів; серед них найвидніший був Судислав. На галицьким столі засідає Мстислав Мстиславович (його батько був онуком Мстислава 1-го Мономаховича).

А що ж робить законний¹¹² претендент на Галич — Данило? Ще не приспів його час. Він не простягає ще руки по Галичину, хоч і сидить уже в своїх Волинських батьківських волостях і укріплюється. А що частина тих волостей прилипла до рук польського короля, то Данило починає війну з Польщею і відбиває назад собі свої землі.

Польському королеві це не могло подобатися, і він постановляє помститися. А що вважав голов-

ним потаємним справщиком Мстислава (Данило держав доньку Мстиславову), то разом записує в вороги уже й Мстислава. Мириться з угорським королем, зрікається всіх своїх прав на галицькі землі в користь свого зятя Кольомана — аби тільки вигнати Мстислава та Данила геть. Угорський король згодився і розпочав війну (1220 р.).

Мстислав не видержав і утік; союзники зайняли Галичину, але на Волині поломили собі зуби: Данило не тільки сам відбився, а поміг Мстиславові ще й Галичину відбити; самого навіть Кольомана захопили в полон разом з його нареченою. Але Мстислав погано віддячив за поміч Данилові. Чи так, чи так, а законним князем мусив би бути Данило. З пошани до тестя він не простягав руки по Галич, але сподівався, що бодай по смерті Мстислава сяде на батьківським престолі. І от Мстислав відбирає ту надію, бо входить в переговори з угорським королем і переговори такі: віддасть свою маленьку доньку за маленьке королєня угорське Андрійка і посадить їх у Галичині. Король згодився — і в 1222 році бачимо дрібненьку пару в Перемишлі.

Це вже була очевидна кривда Данилові, але він і тут не попам'ятав зла, і коли Мстиславові прийшлося круто від не кого ж, як від свого свата угорського, то він кличе на поміч Данила ж, і Данило приходить, рятує тестя, угри вже мають іти геть, але їх вирятував прихильник їх вірний, боярин Судислав. Він почав умовляти Мстислава, що краще бути в миру з уграми, ніж у сварці, і так то усе представив, що Мстислав узяв та й залишився. Бо хоч воїн він був і добрий, але політик поганій.

Правда, він признавав, що скривдив Данила, обіцяв усе якось нагородити, направити, але не встиг, бо розхорувався і помер (1228 р.). Перед смертю все кликав Данила, хотів йому віддати і

князівство, і навіть сім'ю свою доручити, але бояри не допустили Данила — боялися.

А Данило вже був не дитиною. Він князував мало не над усією Волинню, чув свою силу і міг нарешті сказати собі, що прийшов його час. І дійсно — в 1230 році розпочинає він боротьбу за батьківський престол. Веде її удало, скоро заволодіває Галичиною, причім всіх своїх ворогів — і того угорського королевича, і навіть Судислава — пускає вільно на всі чотири сторони. Інший ворог підстерігав Данила — цей ворог було галицьке боярство.

ДАНИЛО

Бояри добре бачили, що у Данила є характер, що він не дасть над собою верховодити, — і от вони розпочинають плести тонке павутиння всяких інтриг, підходів, підговорів. То висувають різні княжі кандидатури, то, навіть просто скориставшись з неприсутності Данила, піддаються угорському королю — і 15 літ день в день, рік в рік веде Данило завзяту боротьбу з боярами. Дивуватися просто треба всій тій бистроті, з якою Данило схоплював суть речі і боронився, пускаючи в хід найрізномродніші засоби: і дипломатію, і силу, і гроші, і все ¹¹³.

Але, не дивлячися на все те, не раз обставини склалися так, що Данилові могло здаватися все втраченим. Так, один раз київський князь Михайло ¹¹⁴, а потім його син Ростислав князюють в Галичі, а Данило задовольняється Перемишлем, — але згодом Данило вивертається і відбирає назад не тільки Галич, але й Київ. А тут прийшло і щось зовсім несподіване — татарська навала, котра перемішала всі карти в грі. Князям довелося

тікати куди хто попав — Данило, наприклад, опинився аж на польським Мазовшу¹¹⁵.

Потім, коли татари ніби одлинули, все неначе набирає давнього вигляду: Ростислав гониться за Галичем, Данило не дає, весь час походить — а краєм править боярщина. І в таку силу вбилися тепер бояри, що навіть землі роздавали, наче князі. Данило довго терпів ту боярську сваволю, що він ніколи не карав бояр, якби вони не виступали проти нього. Але й у нього терпець урвався, і коли бояри почали тягнути за Угорщиною, коли вони під час походу на Галичину Ростислава з сильним польсько-угорським військом трохи не привели до катастрофи, Данило, розбивши Ростислава (1245 р.), перший раз велить найбільших ворохобників покарати смертю.

Але що міг зробити Данило, коли над ним вічним дамокловим мечем висіла татарщина. Хан і то вже косим оком поглядав на галицького князя, не дуже тішачися зростом його могутності. Данило знав це, боротися з Ордою не міг — треба було хочеш не хочеш коритися, бо інакше і з Галичиною татари зробили б те ж саме, що й з Україною. І от Данило, хоч і з болем душевним, вибирається до Орди (26 жовтня 1245 р.).

Прийняли його тут добре¹¹⁶, дали підтвердження на володіння всіма Галицько-Волинськими землями, взагалі виглядало, що галицький князь живе в приязні з татарами, а це сильно підіймало кредит. Угорський король сам тепер пропонував віддати свою доньку за сина Данилового Лева — а п'ять літ тому назад відмовив. Данило ж відтепер має одну думку, одну мету — збирати силу проти татар. Женить свого сина з угорською королівною — і от уже має одного союзника. Але перед Данилом відкрилася нараз перспектива величезної, надзвичайно широкої європейської коаліції проти татар — і Данило захоплюється тою ідеєю.

На початку 1246 року їхав до Орди папський посол Пляно-Карпіні. Переїздячи Галичиною, мав він бесіду з Васильком, братом Данила, і натякнув, що папа римський давно вже носить з думкою зібрати з європейських монархів хрестовий похід на татар і що якби руські князі прийняли б унію з католицькою церквою, то тоді б папа взявся би за цю справу коротко, і вона певне прийшла б до здійснення. Для Данила ця думка була знахідкою. Унії боятися було нічого, бо галичани з усіх боків були оточені католиками і звикли до тої релігії¹¹⁷. Отже, коли за дешеvu ціну унії можна було сподіватися зібрати проти татар всеєвропейську коаліцію, то, очевидно, Данило мусив за це схопитися обома руками. Він відправляє у 1247 році навіть посольство до папи, але щось із того нічого не вийшло: мабуть, папа занадто яскраво показав, що йому не так тая коаліція в голові, як можливість наблизити Русь до католицизму. Справа якось затихає і тільки в 1253 році відновлюється знов. Папа запропонував Данилові зробити його королем, гадаючи, що галицький князь, будучи укорольованим з руки папи, виявить більшу слухняність. Данило прийняв корону¹¹⁸, але перше, ніж говорити про унію, зажадав здійснення коаліції. Папа дійсно видав буллу, взиваючи християн Чехії, Моравії, Сербії й Померанії піднятися на татар, але тої булли ніхто не послухав. Побачивши, що у папи занадто мало сили, щоб утворити коаліцію, Данило перервав усякі зносини з Римом, а звернув свою увагу у другий бік — до європейських держав.

З найближчою Австрією Данило уладився так, що одружив свого сина Романа з герцогинею Гертрудою з тим, що Роман має згодом стати цісарем Австрії. З Польщею у Данила хоч і не було близьких зв'язків, але держави жили на приятній стопі. З новою силою — Литвою —

то Данило й зовсім приятелював, словом, назверх могло здаватися, що Данило вже на здійсненні такої протитатарської коаліції власними силами.

І це не укрилося від татар. Орда занепокоїлася таким зростом сили галицького князя, взяла на увагу й те, що Данило понабудовував останніми часами багато кріпостей, очевидно, готуючися до війни з татарами. Хан висилає на Галичину величезне військо під проводом Бурундая¹¹⁹, і от цей Бурундай велить Данилові зрити до землі всі новобудовані кріпості, інакше грозить спалити й сплюндрувати весь край. Що міг зробити Данило? І от він з болем серця розкидає кріпості, руйнує сам останню надію вибити рідний край з-під татарської неволі. Тоді були зруйновані Львів, Кременець, Володимир, Лучеськ, Стіжок і багато інших. Але це так вплинуло на Данила, що він розхорувався і скоро помер (1264 рік)¹²⁰. Літопис згадує його з великою прихильністю, називаючи його першим по Соломоні. І дійсно, це був мудрий і відважний князь. При нім, не дивлячись на татарську залежність, Галичина стала великою державою, досягла таких впливів і значення, яких уже ніколи не досягала потім. І коли б по Данилі прийшли такі само розумні та енергійні князі — розріст Галичини на тім би не спинився і можливо, що вона стала б одною із західноєвропейських держав. Але так не сталося.

ЛЕВ

Після Данила zostалися брат його Василько і сини: Лев, Мстислав і Шварно. Василько сидів на Волині. Галичину поділили Даниловичі, але згодом вся вона опинилася в руках Лева. Цей князь сам нічого особливого не зробив, але жив ще розмахом батьківської діяльності. Він вдало воював з поляками, відібрав від них Люблінські землі, задумував навіть сісти на краківським престолі. На його князюванні на 1289 році кінчиться найважливіше джерело тодішньої історії — Галицько-Волинський літопис, і ми втрачаємо можливість уже систематично стежити за Галичиною. Помер Лев десь при кінці XIII віку.

ЮРІЙ

Княжество по Леві перейняв син його Юрій. Він зібрав був знову до одної цілості всі землі свого прадіда, але набуту батьком Люблінську землю втратив. З фактів його князювання треба відмітити між іншими поставлення для Галичини особного митрополита. За його часів Галичина трохи спочила від усіх тих безперестанних воєн та битв і тішилася повагою у західноєвропейських держав. Коли помер Юрій, точно невідомо.

АНДРІЙ І ЛЕВ II

По нім ще бачимо князів Андрія і Лева, хоч не знаємо, як вони княжили — чи разом, чи кожний в своїй частині. Коли вони померли й де — невідомо; тільки й знаємо, що у 1323 році польський король пише до папи римського: «Два останні князі руські, що були для Польщі твердим щитом

від татар, пішли з цього світу». Потомства брати по собі не лишили, — отже, династія Романовичів вигасла.

БОЛЕСЛАВ-ЮРІЙ

У покійних князів була сестра Марія. Батько віддав її заміж за мазовецького князя Бройдена, і від цього шлюбу народився княжич Болеслав. От його й покликали тепер бояри на трон. Правда, він був католик, але заради князівства вихрестився і почав називатися Юрієм. Та, очевидно, йому його духовники дозволили вихреститися тільки для більшої слави католицької, бо він сильно почав заходжуватися коло католичення русинів. Взагалі всі його нові порядки настільки не подобалися боярам, що вони отруїли Болеслава (1340 рік). Таким чином, династія скінчилася навіть і по жіночій лінії.

Цей Болеслав сам держав доньку литовського князя Гедиміна, а свою доньку видав знов-таки за литовського ж князя Любарта. Отже, Галичину і Литву почали зв'язувати й родинні відносини. На князя Галичини по смерті Болеслава закликали оцього Любарта — і від того часу в число претендентів на Галичину вступає ще й Литва. Ці претензії мають успіх не тільки в Галичині, а й по всій Україні; ми вступаємо навіть в новий період нашої історії — литовський, але перше, ніж перейти до нього, кинемо оком, що ж діялося в колишніх центрах нашого життя — в Наддніпрянщині.

НАДДНІПРЯНЩИНА

в XIII—XIV віках

Про історію нашої Наддніпрянської України можна було до останніх часів та ще й тепер читати дивні речі. Нам, українцям, своєї історії не дозволялося ні писати, ні мати. Писали її за нас пануючі народи — поляки й московці. І писали так, як їм хотілося. Поляки, наприклад, писали, що після татар Подніпровська Україна спустіла цілком і нову колонізацію зробила тут Польща, отже, вона і є творцем і владикою нової України. Московські історики ще краще писали. Для поляків хоч ми все ж були народом, для московців — ні ¹²¹. У них Київ — це «матерь городов русских», Володимир, Ярослав — це такі ж «свої» князі, як і московські, й суздальські; літопис Нестора — це «русский» літопис, «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятник «русской» літератури і т. д. Дійшло до того, що московський історик Погодін утворив теорію ¹²², яка дуже подобалася в Московщині, — що у Київщині перед татарами жив «великорусский народ», який і створив усю стару культуру, державу і все; а потім, коли прийшли татари, цей народ подався на північ і там далі продовжував діло культури, а на Подніпрянщину прийшли звідкись «хахли», народ, не здатний взагалі до якої-небудь культури і до державного життя.

Хоч яка не дивна ця теорія своєю повною абсурдністю, але вона знайшла собі прихильників і то чимало ¹²³. Правда, її збили другі учені серйозними й солідними роботами ¹²⁴, але ці роботи zostалися в наукових журналах, а погодінська теорія перейшла в підручники «государственной» історії, вивчалася цілим рядом молодих поколінь і творила світогляд. Тому ще й досі навіть серед освічених людей ви можете почути аргументи з погодінської теорії.

А між тим нічого подібного насправді не було. Наш народ як жив на своїй території з давніх-давен, так тут зоставався жити й після татар. Бачив наш народ у себе всякі орди, не первина; надивився за тисячу літ і на аварів, і на хозарів, і на печенігів, і на половців, тож татарами здивувати його було трудно. Тому, хоч і потерпіли люди від татарського погрому, але не на стільки ж, щоб земля обернулася в пустиню. Зрештою, й татари не залили ж всього краю, як вода, а йшли смугою, поспішаючи в Угорщину. Де пройшли — зробили пожежу, але більшої частини місцевостей і не чіпали зовсім. Володимир¹²⁵, Чернігів, Київ були знищені цілковито — але зараз же по татарах бачимо там знову княжі столиці, князів, бачимо ще й тепер, яо 700 роках, церкви, побудовані перед татарщиною, і т. д. Словом, життя не переривалося і йшло своєю чергою.

Але очевидно, що така подія, як татарщина, зовсім без сліду лишитися не могла, — і дійсно, ці сліди ми бачимо і то в різних проявах. На кожній з наших земель татарщина відбилася по-інакшому.

Центр українських земель — Київщина й Переяславщина, — утративши своїх князів, більше їх і не заводили¹²⁶. Здавалося, що татари й податків брали менше, і не тягали так на безперестанні війни, як князі, — отже, під татарами народу з деякого погляду навіть легше стало жити. А от Чернігівщина так задержала княжий устрій, але не в централізованім, а в роздробленім виді: бачимо тут нараз багато дрібних князів, число котрих чимдалі стає все більшим і більшим, і вони згодом перетворюються у всякі ті заможні княжі роди.

Але і безкняжа, і дрібнокняжа форми однаково були гибельні, бо держави не творили. Відбиралася навіть надія, що держава воскресне, бо

дрібні частини утратили поняття цілого, і стара могутня держава Володимира, Ярослава загинула навіки.

Що ж до самої неволі татарської, то вона не була надзвичайно тяжкою¹²⁷. Татари брали податки, часом навіть великі, але на тім і обмежувалися. На душу народну татарин не посягав¹²⁸. Він не казав — забудь свою мову, а говори пом'яму, забудь свою національність, а зробися татарином і т. д. І з того погляду, пізніші — польська, а потім московська неволі — були для нашого народу далеко тяжчими. Бо тут мало того, що податі бралися гірші татарських і доводили народ до повної руйни економічної, але тут наладилось ярмо ще й на душу народну: веліли приймати їх мову, любити їх історію, їх королів та царів і т. п. — а це вже найгірша неволя. Бо від татарина я відкупився грошима і маю спокій, а тут все у тебе виідають.

Сказано в Євангелії: «Не бійтеся тих, що убивають тіло, душі ж убити не можуть», — от це й була татарщина. А от ті, пізніші, порабителі — то власне душу народну вбивали.

Та як би там не було, а під XIII століття вижилась, видохлась у нашого народу ідея державності¹²⁹. Ніде було їй триматися. Бо врешті ж не дрібні, розпорошені одиниці можуть бути носіями великої ідеї державної. І тому, як тільки народився збоку сильний організм, активний, з волею до творчості, розпорошені землі наші без боротьби, добровільно почали приєднуватися до того основного ядра, аби хоч щось утворити, аби хоч коло чого-небудь з'єднатися. Таким пунктом об'єднання стала Литва¹³⁰, — отже, перейдім тепер до середнього періоду нашої історії — литовсько-польського.

V
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
ПЕРІОД

Що ж таке ця Литва, що почала відігравати в нашій житті таку роль? Литовські племена, як думають, розселення своє по Європі розпочали разом із слов'янськими, але литовці зайняли глухий куток в лісах Німану й Двини, далеко від світових доріг, і сиділи там тихо довгий час, мало самі кого займаючи, мало й їх хто займав. У нас були з ними тільки пограничні суперечки, особливо з племенем ятвягів: в літописі, особливо в ранні часи, те й діло бачимо, що то наші князі йдуть в землю ятвягів, то ятвяги в нашу, але серйозного нічого не було.

Та от у XIII віці німецький народ висунув на передні свої аванпости дві свої воєнні колонії — Ливонське і Тевтонське хрестоносні братства. Ливонський орден взявся підбивати латишів, Тевтонський¹³¹ — пруссів. Прусси — це було литовське плем'я, і тільки потім це ім'я перейшло на німців*. Супроти того натиску литовському народу треба було організуватися — і він з розсипаних племен та князівств збирається в одне політичне ціле. Особливо це збирання земель посунув вперед князь Мендовг; він не тільки добре боронився від німців, а навіть почав забирати під себе й деякі українські землі. Так був покладений початок забирання Литвою українських земель.

Особливої ваги Литовська держава починає набирати з початку XIV століття, за князя Ге-

* Це буває в історії. Назва турецького племені болгар перейшла на слов'янське плем'я; Московська держава перейняла на себе ім'я українського народу — Русь; от німці взяли литовську назву пруссів і т. ін.

диміна. Він розпростер свою владу уже на досить велике число земель українських і навіть іменувався «королем литовським і руським». А його сини Ольгерд та Любарт володіли вже мало не всією Україною. Ольгерд погромив татар (у 1363 році)¹³², і наші землі охоче йшли під литовську руку, тим більше, що литовські князі не тільки не насилували ні віри, ні звичаїв українських, а й самі українізувалися.

Але це зміцнення Литви не могло подобатися Польщі. Коли по смерті останнього галицького князя Юрія-Болеслава на престол галицький вступив Любарт Гедимінович (він був одружений з донькою Юрія-Болеслава), то польський король не міг цього винести і пішов війною на Галичину (у 1349 р.). Спочатку йому повезло, і Любарт мусив навіть тікати, але потім Любартові вдалося дістати поміч від братів і він вертає собі Галичину.

Тоді польський король кидається у другий бік і входить з угорським королем Людовиком в договір такого змісту: Угорщина відступає свої права на Галичину Казимирові з тим, що коли у Казимира не буде чоловічого потомства, то після його смерті королем Польщі має стати Людовик; коли ж у Казимира буде син, то Угорщина може взяти собі Галичину, лише сплативши Польщі 100 тис. флоринів¹³³. Договір був підписаний, і два рази (1351 і 1352 рр.) Казимир пробував забрати Галичину, але даремно¹³⁴.

Тоді він кидається ще в один бік і зав'язує зносини з найтяжчими ворогами Литви — з німцями і аж з їх поміччю добивається того, що Любарт підписує дуже не вигідний для себе договір (у 1366 р.). Коли згодом Казимир помер (у 1370 р.) і поляки були зайняті переминою короля¹³⁵, Любарт кидається на Галичину, але невдало. Так, на цім кінці України Литва не годна подолати Польщі й Угорщини; зате на

другім кінці наші землі швидко переходили під Литву.

Найперше підпадає під Литву розбита поміж дрібними князями Чернігівщина, далі Київщина, Переяславщина, Поділля¹³⁶, так що вже в 50-х роках XIV віку князь Ольгерд відчуває потребу поставити для своїх руських земель осібного митрополита, бо київські митрополити після татарщини поїхали на північ. Взагалі Ольгерд був прихильний до України, і зовсім уже не тим духом почав дихати син його Ягайло.

Цей зразу розпочав з того, що удушив свого дядька Кейстута, а жінку його утопив, сина Кейстutowого Вітовта засадив у тюрму — хотів широкого панування. І в тій думці загадав навіть дістати й польську корону, а то от в який спосіб.

По смерті Казимира престол, за умовою зайняв у Кракові угорський король Людовик (його жінка була сестрою Казимирові), але й він помер, не zostавивши чоловічого потомства, і поляки призначили собі королівною його молоду доньку Ядвігу. Так от і виникла думка — одружити Ягайла з Ядвігою і з'єднати таким чином дві держави. Ягайлові це подобалося тому, що він міг би стати польським королем, а польським панам тому, що вони сподівалися насамперед зміцнити свою державу, а по-друге — перевести напівправославну-напівпоганську Литву на католицтво. Поляки бачили, як легко дісталися Литві великі й плодючі українські землі, цей багатий і прекрасний край, на котрий Польща здавна гострила зуби. Сподівалися, що з Литвою вони скоріше справляться, ніж з Угорщиною, що в Литві вони будуть більше значити, ніж в такім старім королівстві, як Угорщина, — і от вони відвертаються вже від Угорщини і всякими шляхами шукають союзу з Литвою.

Це треба признати актом великої політичної мудрості поляків тих часів¹³⁷. В житті народів

бувають такі епохи, що, здається, і великих людей нема, і визначних умів не видно, але інтереси держави, нації так ясно представляються кожному, що й малі люди розуміють до дрібниць вагу тих чи інших актів політичних. В такі періоди будується міць держави, іде інтенсивний зріст могутності. В такому-от періоді знаходилася Польща тоді, в такому же періоді знаходиться тепер Німеччина¹³⁸.

Але тут же треба зазначити, що цілком симетрично по цих періодах наступають відворотні, коли й розумних людей, здається, не бракує, не бракує й сили — а держава неуклінно хилиться до упадку. На всіх тих розумних людей мов затемнення якесь находить; вони роблять цілий ряд видимих помилок, їх діяльність набирає такого вигляду, мовби вони умисне хотять довести свій край до погибелі. Такий період пережила та ж сама Польща у XVII—XVIII століттях, такий період застав і Росію в кінці XIX та початку XX віків¹³⁹.

Отже, Польща тих часів ясно розуміла всю колосальну вагу унії з Литвою, і послідовно, уперто, переломлюючи всі перешкоди, польські правлячі кола попросту пруть до цієї мети — Ядвіга з дитинства заручена була з Вільгельмом австрійським, потім відбувся навіть шлюб, Вільгельм жив з жінкою в Кракові. Пани не зупиняються навіть перед всевітнім скандалом і об'являють цей шлюб неважним, а папа римський підтверджує. Руку Ядвіги, а з нею і польську корону обіцяють Ягайлу, а він взамін за те 15 серпня 1385 року підписує акт так званої Кревської унії, яким всю Литву з Україною разом приєднує до Польщі і зобов'язується все населення перевести в католицтво. З того часу Литовського Великого князівства, як держави самостійної, більше немає. Є тільки одне королівство — Польща¹⁴⁰.

Зоставалася ще тільки Галичина в угорських руках. А чому в угорських — то треба повернутися трошки назад.

Коли ото Казимир помер і на престолі польським сів угорський король Людовик, він обрахувався, що з польською короною, з огляду на відсутність чоловічого потомства, ще хто його знає, як буде, а як Галичину просто приєднати до Угорщини, то воно діло буде певніше. Зразу того зробити було не можна, і Людовик підготовлює ґрунт — садовить в Галичині спочатку ніби осібно князя, але в дійсності тільки угорського управляючого, який мав би заводити в Галичині угорські порядки, ставити угорську адміністрацію — взагалі підготувати Галичину до приєднання її до Угорщини.

І от в 1372 році ми бачимо в Галичині такого ніби осібно князя Володислава Опольського з титулом «управителя Руського Королівства». Володислав добре розуміє свою місію і веде її прямо: заводить, де можна, католицтво, ставить угорських чиновників, карбує гроші, де з одного боку показує своє ім'я, а з другого — ім'я угорського короля і т. д. А коли Людовик зважив, що Галичина вже приготовлена досить, він просто прилучив її до Угорщини в 1378 році. От таким чином до моменту польсько-литовської унії Галичина знаходилася в угорських руках.

Але поляки з тим помиритися не могли і, як тільки акт унії завершився, вирядили Ядвігу на завоювання Галичини; Ядвігу тому, що вона ж була угорського роду і всі угорські правителі по галицьких містах очевидно приймуть її, як свою. Так воно й сталося — і в 1387 році Галичина на довгі-довгі віки стала провінцією Польщі.

БОРотьБА ЛИТВИ-УКРАЇНИ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ

Хоч Кревський акт і був підписаний, хоч на нім Ягайло й розписався за всіх литовських князів, але не кожному так хотілося підписати собі політичний смертний вирок — і частина Литви довго ще бореться за самостійність. А в цій роботі завжди їй допомагає Україна, беручи участь в кожному повстанні, яке метою собі ставить самостійність.

Першим боротьбу цю почав ображений Ягайлом Вітовт. Він добився того, що, не дивлячись на унію, його признали-таки особним князем для Литви-України, так він особним і був. По його смерті князем став Свидригайло, менший брат Ягайлів, котрий був уже зовсім прихильником українців. Польща, мирячися вже поки що з окремим князем, ніяк не могла примиритися із Свидригайлом. Розпочалися інтриги проти Свидригайла, литовців-католиків під'юджували, що он, бач, князь ваш всюди вперед висуває українців, а своїх ні. Словом, Польщі за життя ще Свидригайла удається возвести на престол щирого католика, поляколюбця Сигізмунда Кейстуовича. Кілька разів пробував Свидригайло відібрати назад владу, сильно помагали йому в тім українські пани — та однаково з того нічого не вишло.

Але Сигізмунд покнязював недовго — його убили литовські бояри. Тоді поляки взяли й возвели у себе дома, в Кракові, на престол литовський малолітнього сина Ягайлового Казимира з тим, що він буде в усім залежний від Польщі. Та що утверджувати цього Казимира все ж треба було в столиці Литви, у Вільні, то от, коли польські сенатори привезли туди маленьке князеня, литовські пани проголосили його собі самостійним

князем. Так Литва-Україна ще раз мала свого особного князя.

Хитро зробили литовські пани, а ще хитріше польські, бо взяли й проголосили Казимира польським королем. Отже, він, не перестаючи бути литовським князем, сідає на польський престол і присягає навіть на тому, що ніколи не буде старатися відділяти литовських і українських земель від Польщі. У Києві ще задержалися свої князі з Ольгердового коліна Олельковичі ¹⁴¹ *, то тепер Польща скидає останнього Олельковича, Михайла, і ставить у Києві свого воєводу (1482 р.). Як не протестували кияни, як не просили собі православного князя — Польща гнула свою лінію. Повстання, яке зробили українці під проводом князя Більського (внука Володимира Ольгердовича), було задавлене — і Київ мусив прийняти католика управляючого.

Ще один раз Україна повстає проти поневолення під проводом князя Глинського (у 1507 р.), але й з того нічого не вийшло. Видно, не панам судилося зробити революцію на Вкраїні, для того потрібні були інші сили. Так і не змогла Україна удержати Литви від політичної погибелі, хоч і щедро давала туди свої сили. А чому? От зараз побачимо.

ПОЛЬЩЕННЯ ЛИТВИ

Бо Литва не тою вже стала, що була. Давніше литовський пан говорив: «Ми старини не рухаємо, новини не вводимо»; тепер уже він того не мав права сказати. Литовські пани, приєднавшись до

* Ольгерд у Києві посадив свого сина Володимира; у нього був син Олександр, або Олелько; то от від цього Олелька пішла династія київських князів Олельковичів.

Польщі, побачили, що добре живеться тільки панам польським католикам: для них королі видають особні полегшення, їм даються вищі уряди в краю, вони всюди грають роль, а литовських панів спихають на другий план. Окрім того, польський пан умів жити пишно, блищати розкішшю, а литовські пани дивилися на те з заздрістю. І от, щоб порівнятися в усім з поляками, литвини почали переходити на католицизм, приймати польську мову, польські звичаї — і це зразу відштовхнуло від Литви українців, які хотіли зостатися вірними і релігії своїй, і національності. Між Україною й Литвою, таким чином, стає розлам, який і привів Литву до упадку. Тут намічається одна надзвичайно цікава річ, ніби закон якийсь історичний, ключ якоїсь великої тайни. Коли Україна входить у склад тієї чи іншої держави — вона робить цю державу великою. От увійшла у склад Литви — і Литва стала могутньою. Потім увійшла у склад Польщі — і бачимо Польщу першою державою середніх віків¹⁴². Ще згодом увійшла в склад Росії — і цю бачимо великою. Але як тільки настає момент, що терпіння в Україні поривається і вона від даної держави відходить, — велика держава падає. Так упала Литва, коли між нею й Україною порвався внутрішній зв'язок; так упала Польща; так упаде й Росія, коли не змінить своєї централістичної тактики супроти України¹⁴³.

Але держави падають не зразу. Як бачимо, Литва ще пробує відбороти собі самостійність, та Польща не дає; вона, як яструб, чигає, як павук, тче міцну сітку з грамот, актів, документів, де від усіх панів, від усіх бояр, від усіх княжих потомків і по-латині, і по-українськи, і по-польськи, і на всіх мовах вимагає присяг, обіцянок, приречень, клятв, що будуть пробувати у вічному підданстві, що будуть зберігати «чисту вірність» і ні самі не одступлять вовіки, і діти їх не одступлять

ніколи від священної корони польської. Незчислиму силу маємо таких грамот з тих часів. А поруч з тим — неуклінне обдаровування католиків всякими правами, добрими, економіями, високими посадами, дворянством і всякими іншими благами. І потяглося литовське панство за золотою вудкою, продавши свою національність, відступивши від свого народу, його мови. Однакові ці пани всюди. Це про них казав Шевченко:

За шмат гнилої ковбаси
Ти батька й матір продаси ¹⁴⁴.

До українців ще тоді ця зараза не дійшла, і вони або борються в повстаннях, або, як-от у Чернігівщині, починають емігрувати до сусідньої православної Московщини. Дуже багато в тих часах пішло наших людей до Московської держави, і вони дали потім початок всім тим можним княжим родам, які вважаються «истинно рускими». Хто б сказав, наприклад, що князі Воротинські, Трубецькі, Одоєвські, Масальські і т. ін. — це все українські роди? А це так. Тікали від ополячення, а попали під омосковщення, а рідному краю як не було від них користі, так і не було.

А в Литві розлам ставав тим часом все більшим і більшим. Литовська католицька аристократія тепер чує себе вже зовсім чужою українській православної і випирає її звідусюди, забираючи по королівських привілеях всі вищі посади, всі кращі маєтки. Католицькі єпископи засідають в уряді — православних владик туди не допущено. Всюди Польща принесла розлад і гниль, сама б'ючи все в одну і в одну точку — повного поневолення Литви. Бо хоч і існувала за початком Кревського акту сила ще всяких уніонних договорів, хоч все більше і більше ставало литвинів-зрадників, що відцуралися від усього свого заради блискучих гудзиків, але все ж іще десь ховалася жива душа ли-

товського народу, десь-то зберігся той клейнод національності, що його несуть народи, глибоко в серцях ховають під час великої негоди й гоніння великого. І серед литовського народу тлів десь вогник, а Польща шукала загасити, задавити й його. Де силою, підкупом, а де закликами до братерства і згоди. Цікаво, що всі ті, які простягають руки по чуже добро, завжди покликаються на любов, на згоду, на братерство. Хіба тут, в Росії, ми мало чули слів про братерство, єдність і т. ін. Тільки не виставляйте своїх національних домагань, будьте «русскими. И зачем отделяться? Не лучше ли быть в любви, в единении...»? ¹⁴⁵

Але раз процес почався, він мусить дійти до кінця. Прийшов кінець і литовській, а з нею й українській, хоч малій, автономії. В 1569 році поляки добилися того, що в Любліні був скликаний загальний польсько-литовсько-український ¹⁴⁶ сейм, на котрім уже в остаточній формі було розв'язано питання про унію. Сейм той вирішував долю українського народу на багато літ, тому варто до нього приглянутися ближче.

ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ

Сеймів, як говорилося вище, і перед тим скликалося багато, багато списувалося і уній, але литовці все ще держалися на своїм національним ґрунті всупереч всім постановам і твердо стояли на автономії. Коли й на цім Люблінським сеймі поляки хотіли розпочати справу від давніх актів уніонних, то литовські автономісти заявили, що тих усіх давніх актів вони не визнають: «Хоч ви їх і ховали добре по скринях, але вони вивітрилися». І вимагали, щоб ясно, на письмі, виклали поляки, чого вони властиво хочуть. Довго не зіходили поляки з цієї позиції давніх актів; єпископи

їх солодко співали про взаємну любов, братерство і т. ін., але на це литовці казали, що вони люди з холодного краю, теплі слова їх не зворушують і їм треба ясно викласти на письмі, про що йдеться.

Тоді поляки виготовили свій проект унії, але такий, що й сліпому стало видно, чого вони добиваються. «Ваш проект, — казали литовці, — відбирає у нас нашу державу, нашу честь, всі наші свободи, владу в краю, права і привілеї — все. А про такі речі ми з вами ні письмово, ні усно не хочемо говорити. Бо ми справді приїхали по братську згоду, а не на те, щоб стратити свою державу і свого князя. Якби ми на таке пристали, то було б це і проти совісті, і проти присяги нашої»¹⁴⁷.

Супроти польського проекту унії литовці висунули свій. В головних рисах він виглядав так.

Короля поляки й литовці мають вибирати разом, але все ж у Великім князівстві Литовським король має право розпоряджатися лише після того, як його особним актом і церемоніалом «підіймуть на князівство» у Вільні. Управляється кожний край своїм особним сеймом, а спільні сейми скликаються тільки в справах закордонної політики, оборони, спільних податків і т. ін. Адміністративні особи в Литві мають бути тільки з природжених литовців, а не прислані з Польщі. Монету Литва має мати свою, хоч і в усім схожу на польську. Всякі граничні суперечки вирішуватися мають особними граничними судами і т. ін. Словом, як бачимо, Литва стоїть на природнім ґрунті автономії¹⁴⁸, яка єдино може бути заперукою, що один народ не буде панувати над другим.

Але полякам треба було не рівності і справедливості, а рабства литовського. Вони навіть і слухати не хотіли про цей литовський проект і звернулися до короля¹⁴⁹, аби він своєю владою наказав литовцям прийняти проект польський.

Король, очевидно, згодився і закликав до себе литовських послів, але вони, бачачи, до чого воно йдеться, і боячися насильства над собою, уночі виїхали геть з Любліна.

Що ж на те проповідники братства і любові — поляки? А поляки постановляють перевести унію з Литвою і без Литви. Король оголосив, що у всіх, хто від'їхав, він відбирає їх чини, їх посади і оголошує їх під королівським своїм гнівом, а слухняним литовцям оголошує свою королівську милість і обіцяє нагородити. Сейм же польський прямо постановив об'явити війну Литві, а перед тим напустити на неї татар. Отакі-то є «любов і братерство». І вони однакові у всіх, хто закликає пригнобленого до єдності ¹⁵⁰.

І тут уже тепер все взагалі говорилося просто на цім сеймі. Розкрили поляки карти й щодо українських земель ¹⁵¹. «Чи з унією, чи без унії, а Волинь мусить бути наша», — казали поляки. А краківські послы так прямо радили нічого не чекати, іти походом на Волинь. І тільки питання — а звідки взяти гроші? — трошки охолодило войовничу шляхту. Але акт про прилучення Волині до Польщі все ж був виданий, і в нім говорилося, що земля Волинська завжди належала до Польщі «цілим, і повним, і безсумнівним правом». Правда, шляхті волинській українській були на папері признані однакові права зі шляхтою польською; посади на Волині обіцяно давати тільки українцям і т. ін., але з того всього нічого-нічого-нічого не було дано в дійсності. Зараз же на Волинь були послані гінці з об'явою, що віднині Волинь є вже частиною Королівства Польського, а панам волинським повелівалося приїхати на сейм до Любліна. Був назначений термін.

Але волинська шляхта не ставилася на сейм, відмовлялася під тими чи іншими приводами. Це призвело в злість поляків. Особливо вони узло-

стилися на єпископа луцького Вербицького, котрий мало того, що не приїхав, але й «лист до Вашої Королівської милості написав не по-польськи, не по-латині, а по-українськи». Хіба ж це може не обурити? І послали жадали, щоб король за це відібрав у Вербицького все, що можна відібрати, а взагалі послам волинським пригрозив тим самим, чим і литовським.

Король був тільки іграшкою в руках панів польських, і на все згоджувався, і все робив по їх волі. Пригрозив і волинянам, що відбере у них всі достоїнства, всі держави, — і хто плохіший, почав прибувати. Тут їм зараз же веліли присягати польському королю. І як не відтягалися, як не викручувалися, а під загрозою втрати маєтків присягнули всі. Так Волинь підпала під Польщу. Поляки самі навіть не сподівалися, що піде так гладко, і, осмілівши, взялися за Брацлавщину. Ба — навіть за Київщину.

З Брацлавщиною клопотів було мало: оголошено було просто, що Брацлавщина — це частина Волині, а що Волинь уже польська провінція, то й Брацлавщина нею мусить бути — і кінець. Брацлавський воєвода Сангушко зам'явся було з присягою, кажучи, що він присягав уже литовському князю, то совість забороняє йому присягати удруге, але король польський порадив на це просто: він поклав праву руку на голову Сангушці, а потім зняв, говорячи, що цим він здимає попередню присягу і що тепер воєвода може присягати з чистою совістю. Сангушко присягнув.

З Київщиною було трохи трудніше. Правда, голова з'їзду зараз же виголосив промову, в котрій доказував, що Київське князівство вічно належало до Польщі, а князі київські все були підданими польського короля, але це настільки вже було безстыдно, що навіть дехто з поляків запротестував: одні з поглядів історичних, що ніколи ні-

чого подібного не було; другі з того погляду, що треба брати тільки таку вагу, яку можеш понести, а Київщина — тягар непосильний, і приєднання її грірко відплатиться на Польщі. Та шляхта нічого того не хотіла слухати, криком і галасом змусила мовчати більш обережних і казала, що історія тут ні при чім і Київщину треба приєднати без всякої історії тільки тому, що це «дуже потрібно для Польщі». Коли краківський воєвода Мишковський висловився, що з таким тоді правом Польща може заявити претензії й на який хочеш край під місяцем, то на нього «трохи не плювали».

І Київщина була приєднана. З глумом над історією, над правами народу українського державний акт писав такі рядки: «З усіх старих історій і писань кожен сам переконатися може, що Київ був і єсть столицею Руської землі, а земля Руська вся з найдавніших часів від предків наших королів польських разом з іншими частинами землі нашої до Королівства Польського була прилучена частиною війнами, частиною добровільними єднаннями і успадкуванням по підданих князях руських, котрі були землю Руську на частини між собою розірвали, але все ж вона до єдності і власності Корони Польської прийшла як-то з привілеїв, котрі в скарбниці нашій переховуються, явно кожний сам побачить може; між тими привілеями багато можна знайти й таких, які про землю Руську і князівство Київське те посвідчують, що вони до Корони Польської вічним правом незамінним належати мають».

Так заявляла свої права на Україну Польща. Так само заявляла їх і Москва. А насправді, коли хто хоче кого проковтнути, то з історії все може зробити собі маску підливку.

А що ж Литва? Як бачимо, послали її держалися нібито міцно за автономію, але... то так лише здавалося. Коли наспіли до них вісті, що король

позбавив їх усіх чинів і урядів, не один з них уже загравав відбій. А тут іще спольщені зрадники, яких під той час було уже багато, підняли галас, що в Польщі культура, в Польщі світ, а Литовщина — це глупий сепаратизм, — і коло справи автономії вже небагато зосталося борців. Вони й zostалися, готові терпіти за свою ідею, а решта поїхала назад до сейму приймати те, що дадуть, і в такому вигляді, в яким дадуть.

А приїхавши, довідалися, що під Литвою Волині вже нема, Брацлавщини нема, Київщини нема: Польща забрала всі ті землі, «навіть не потрудившись доказати своїх прав на них», як казав злитовщений українець пан Ходкевич. Але його навіть не слухали. Акт унії написали самі поляки, а литовці підписали, вже не сперечаючися. Унії, союзу тут уже не було — була тільки польська провінція Литва, обкраєна на Підляшшя, Волинь, Поділля й Київщину. Король вибирається спільно, але ніякого «підіймання» його у Вільні вже немає. Осібного сейму свого Литва не має, а управляється польським сеймом. Адміністрацію всю призначає Польща, з кого вона хоче. Словом — Литва вмерла.

Отже, з Люблінського сейму майже вся Україна опинилася в руках Польщі. При Литві зосталося тільки трошки давніх українських земель з Берестейщини та Плищини, але що самої Литви не стало і вся вона попала під владу польського урядовця, то і формальне належання те нічого не значило. Ще трохи українських земель Сіверщини¹⁵² зосталося в руках Москви, але в початку XVII віку їх забрала Польща, так що деякий час вся Україна знаходилася під Польщею¹⁵³.

Але річ навіть не у формальнім приєднанні, бо впливи польського режиму зачалися на Україну далеко раніше. Литва давно вже існувала лише номінально; її пани прийняли подобу і нориви

польські, порядки в краю заводилися польські, під охороною влади сильно й інтенсивно йшла польська колонізація,— отже, все те підвело Україну під польський режим далеко раніше, ніж та чи інша земля формально приєдналася до Польщі. Коли саме починався польський натиск на ту чи іншу землю, установити, очевидно, трудно, і в попередніх добах все то помічалось: тут і староруське право та звичай, тут і литовське, тут і польське, аж поки Польща не пустила в хід усієї своєї сили політично-адміністративної і не витиснула на всім безповоротно своєї плями. Тому життя наше під Литвою ми спеціально оглядати не будемо; на початках воно мало чим різнилося від оглянутих нами часів староруських, а потім уже все більш і більш яскраво починають виступати польські впливи і нове життя твориться уже за їх участі,— тому й не розбиваємо ми цього розділу на литовський і польський окремо, а ведемо їх спільно.

Які ж зміни наступили в нашій житті в цей важкий період?

УПРАВА КРАЮ

Наша стара держава була децентралістичною: її області управлялися не з одної столиці князем чи королем, а кожна управлялася осібно, своїми правами, своїм князем¹⁵⁴. Коли наші землі з'єднались з Литвою, то й Литва прийняла цю систему: де був князь, там він і оставався; де не було князя свого, там став хоч і литовець, але зрущений, який зливався зовсім з українськими вимогами, не покручував нікого й нічого на свій лад. Таким чином єднання між Литвою і Україною було повне.

Але згодом в життя почали входити нові форми, і ми бачимо вже нахил до централізації. Великих сильних князів, які могли і мали би право

самостійно управляти цілими округами, ставало менше, і області їх починали все більше й більше підлягати власті великих князів литовських. Менші ж князі зіходили на становище просто панів, як через те, що міцніла центральна влада, так і через те, що для панів почали видаватися різні принадні привілеї та нові права. Старі форми Руської держави поволі уступають місце новим. Не бачимо вже тивунів, намісників, соцьких, десяцьких, натомість випливають нові чиновники з новими найменуваннями, запозиченими уже з Польщі. Замість давньої нашої волості на сцену виступає повіт, а на чолі його — староста. Кілька повітів єднаються в воєводство з воєводою на чолі — все те, як бачимо, носить характер вже виключно польський. Згодом старости починають бути центром всього життя: і політичної, і судової, і всякої іншої влади, а значить, і центром всякого бруталства і самоволі.

Але поки що те все вводиться спорадично, не-сміло. Та от в 1435 році настає формальне переведення Русі під польське право, і ця форма цілковито вже знищила й рештки староруського права по наших землях, і відтепер все вже починає йти польським шляхом.

Правда, тішилася деяка частина шляхти української з того урівняння, бо тепер ніби діставала політичний голос. По польських установах кожна справа політична, перш ніж вийти перед загальнодержавний парламент — сейм, мала обговорюватися на малих повітових парламентах — сеймиках. На сеймик з'їжджалася вся повноправна шляхта і, по обговорюванні справи, вибирала з-посеред себе послів до великого сейму, даючи їм певні накази. Ця система почала вводиться якраз більш-менш в тім самім часі, коли проводилася й згадана вище реформа, отже, таким чином русини тішилися, що набувають право участі в такій сей-

миновій самоуправі. Але це право виявилось згодом дуже однобічним: русини скільки завгодно могли підпірати своїми голосами різні польські домагання, але як тільки висувалося наперед яке-небудь українське національне питання — русини завжди діставали рішучу відправу і ті домагання зводилися до нуля.

Вищою судовою інстанцією стали польські трибунали. Правда, коли після Люблінського сейму до польського тіла державного прибули величезні простори земель Волинських, Київських і Брацлавських — для них спеціально правовим кодексом був zostавлений Статут Литовський, тобто звод законів, виданий в мові українсько-білоруській, яким судилася Україна, будучи під Литвою. Був навіть утворений (в 1579 р.) спеціальний трибунал для земель українських, де урядування відбувалося рідною мовою, але довго терпіти того Польща не могла. Першими підняли голос біскупи польські, заявивши, що вони передовсім є польські шляхтичі, отже, підлягати якомусь-то там українському праву не будуть. За біскупами в галас і вся шляхта польська — і вже в 1589 році цей трибунал був скасований.

Взагалі розпочалася політика повного знищення всіх національних прав українських, повне ігнорування всіх національних домагань, повне переведення української людності в службовий елемент для поляків. От це і була наша історія.

ПОЛОНІЗАЦІЯ ВИЩИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬНОСТІ

Коли княжі роди роздробилися, то з них, а також з переднього боярства староруського утворилася наша аристократія: це і є «пани-рада» Великого князівства Литовського. Це були все за-

можні люди, користалися з різних прав, між котрими одно, наприклад, було правом висилати на війну свої загони не під загальним прапором повіту, а під своєю хоругвою, від чого й ці пани називалися «хоруговними». З них вибиралися заступники найвищих урядів в державі, засідали вони в найвищій управі краю — в Раді; судити такого пана міг тільки великий князь, а не звичайний повітовий суд (від того менших панів більші уїдливо прозивали «повітниками»).

Але от починається нова епоха — польська. Уряд на головні місця ставить поляків або тих, хто окатоличився; держави, тобто добра королівські, в певного роду оренду починає давати тільки своїм людям, на старост ставить знов тільки своїх людей. Спольщені литовці теж починають вибиватися наверх, а українські пани пасуть задніх. І от, щоб врятувати своє значення, щоб держатися й далі на верхах, наші пани починають кидати свою віру й свою національність та переходити в польський табір. Вже такий пан говорить тільки по-польськи, релігію приймає католицьку, на своїх людей починає дивитися згорда. Так першими зрадниками свого народу явилися — і являються завжди — пани. Так було в Польщі, так сталося і на Україні згодом, коли все наше панство за чини та за дворянське достоїнство пішло в табір російський.

А дивлячись на великих панів, які мають і силу, могли би й боротися, то вже слідом іде й менша братія.

ШЛЯХТА

Щодо шляхти, то насамперед треба сказати, що вона після староруських часів стала головною воєнною силою в державі. Давніше у нас, як ми

бачили, постійним військом була дружина, яка стояла на службі у князя і утримувалася на його кошт. Тепер князів не стало: потомки їх хоч і держали свої хоругви, але не для потреб цілого краю, а для своїх власних, — і вся воєнна сила почала полягати саме в шляхті, потомках цих дружинників та меншого, не такого заможного, боярства. Кожний шляхтич не тільки був, а мусив бути воїном ¹⁵⁵, бо взагалі князівство Литовське мало устрій службовий: одні служили зброєю, другі — податками, треті несли обов'язки сторожові, ловецькі і т. ін.

В Литовським князівстві шляхта особливих привілеїв не мала, але вже перший литовський князь на польським престолі Ягайло видає в 1387 році привілеї для тих з дворян, які вихрестяться на латинство: їм забезпечувалася державна масткова власність, вони позбавлялися обов'язку нести які-небудь (окрім воєнної) натуральні повинності і т. ін. Цей привілей був тільки першим, за ним посипався нескінченний ряд інших, бо окатоличеній Литві хотілося якомога скоріше з'єднатися з Польщею, а бачачи всі ті блага, і наші пани почали пнутися туди ж, не зупиняючися перед зміною ні мови, ні релігії, ні народності.

Ряд цих окремих привілеїв, виданих в різні часи різними королями й на різні обставини, завершується нарешті правовим кодексом — Литовським Статутом. Вже редакція його 1529 року застає шляхту, яка володіє правами, і навіть займається переважно шляхтою. Зрештою, це й зрозуміло, бо під той час селянство вже втратило свої права, а міщанство й церква мали свої юрисдикції. Для того, щоб зрозуміти те виключне становище, в яке ставив закон панів, шляхту, наведемо хоч кілька пактів.

Коли шляхтича ударить шляхтич, то він платить за це 12 рублів ¹⁵⁶; коли шляхтича ударить

простий чоловік, йому відрубують руку. Коли шляхтич уб'є простого чоловіка, то... платить за це 6 рублів. Коли шляхтич украде щось, але його не зловлять, він може очиститися присягою і раз, і другий раз, і третій; коли ж шляхтич, хоч не маючи абсолютно жодних доказів, присягне на простого чоловіка, що він щось украв, то обвинуваченого можна повісити¹⁵⁷.

Пізніші редакції Статуту ще яскравіше підкреслюють упривілейованість шляхти. Редакція 1566 року (так звана Волинська), наприклад, говорить, що коли шляхтича убив гурт шляхтичів, то можна жадати лише голову за голову; коли ж шляхтича убив гурт простих людей, то їх треба поубивати всіх і т. ін. Різні великі привілеї маєткові, службові, і того всього без кінця — бо то ж в державі польській розпоряджалася шляхта, закони писала шляхта,— не диво, що вона пописала для себе стільки всякого добра.

Очевидно, що тепер всякому почесно було попасти у дворяни¹⁵⁸, але для держави знов не було дуже вигідно робити таких шляхтичів вже занадто багато: так званих бояр, чи зем'ян, від староруських часів зосталося чимало, і польський уряд зовсім не мав охоти давати їм усім тепер шляхетство. Було видано досить багато розпоряджень про те, хто власне має вважатися шляхтичем, в який спосіб має те своє шляхетство доказувати і т. ін.¹⁵⁹ Починається цілий ряд процесів — доказів шляхетства; ці процеси тягнуться десятками літ — і поволі-поволі наше панство вплутується в польсько-шляхетські інтереси. Уряд заводить шляхетські книги, проводить ревізії — кого вважати шляхтичем, кого ні. На Волині була така ревізія в 1545 році, на Київщині та Брацлавщині — в 1552 р. Отже, перед Люблінською унією стан шляхетства і його права були більш-менш унормовані, але рівність усієї шляхти існувала

тільки на словах. Найбільше прав мав поляк, вже менше литвин-католик, ще менше русин-католик, а вже найменше русин-православний. Так польський шляхтич був вічним хазяїном свого маєтку, а українець коли не міг нести військової служби — у нього уряд міг відібрати землю і передати тому, хто буде нести військову повинність. Поляк у військо мав ставитися сам, скільки б у нього не було землі; для української шляхти існував закон, що поставлявся один вояк з певного числа служб. Поляк мав обов'язок ставитися до війська тільки тоді, коли воно оперує в границях краю, — українець мусив іти туди, куди його поженуть. З кожного обробленого лану поляк платив 2 гроші податку, а українець — 4 гроші. І так далі без кінця.

Отже, і не диво, що той, кому своя сорочка була ближча до тіла, стремів до зрівняння в правах із шляхтою польською ж, хоч би для того й прийшлося дечим поступитися. І ми бачимо, як українська шляхта все добивається того, щоб її зрівняли в правах з польською (як потім, перейшовши під Московщину, добивалася, щоб її зрівняли з дворянством московським). І королі польські часом видають такі порівнюючі грамоти, але папір так і зостається папером; в дійсності ж уряд не перестає вимагати від українців особливих обов'язків. Часом це бувало аж занадто одверто; так, наприклад, король Володислав видає привілей зрівняння — і тут же, даючи землі в державу, означає, скільки шляхтич-українець має виставити вояків; не дивлячись на всі урівнюючі привілеї, українців не перестають тягати в заграничні походи, наприклад, на Волощину (аж нарешті в 1450 році шляхта страйкувала від того).

Отже, коли така нерівномірність існувала щодо шляхти цілком рівноправної, гербової, то що вже й говорити про шляхту меншу, яка сиділа на ґрунтах магнатських або хоч і на королівських, та не

переставала виконувати якихось обов'язків, не дуже пишних із шляхетського погляду. Таких шляхтичів, оскільки не удавалося їм доказати свого шляхетства, уряд просто усякими способами старався перевести в селян або ще більше обтяжити обов'язками «шляхетського» характеру. Найтяжче приходилося тим шляхтичам, що сиділи на великопольських землях: їх навіть продавали разом з землею.

Словом, як бачимо, реальні умови життя вели до того, щоби шляхтич польщився. Правда, коли б він стояв твердо на національній ґрунті, він міг боротися і здобути собі права, не платячи за них ренеґатством, але для того треба, щоби національна ідея скристалізувалася; цього ж ще в умах шляхти не наступило — і вона, з більшим або меншим опором, з більшою або меншою готовністю польщиться, переймає польську мову, польську одіж, польську віру — і через покоління то вже були природжені поляки.

А що впливи політичні мали тоді тільки вищі верстви суспільності, то українська нація, утративши ті верстви, утратила і всяку можливість впливати самій на свою долю; відтепер долею нації мали розпоряджатися поляки, бо ні селянин-українець, ні міщанин доступу в парламент не мали. Як же розпорядилася влада? А от подивимось.

СЕЛЯНСТВО

Ми бачили, що в Древній Русі смерд був вільним хліборобом і сидів на власній землі¹⁶⁰. Поряд з ним були безземельні люди — ізгої, сябри й закупи, які хоч і працювали на чужих ґрунтах і були обмежені в деяких правах, але були вільними. І, нарешті, була верства невільних людей, на-

вербованих здебільшого з полонених неприязельських племен¹⁶¹. Правда, вже тоді розпочався процес переходу вільних рільників на ту чи іншу залежність, бо коли чоловік слабнув на ріллі, заборгувався, то волів перейти на сите, хоч би й півзалежне життя, ніж zostаватися в голодній свободі, але це процес був не масовий. Татарщина прискорила його, зруйнувавши економічний добробут багатьох і привівши таким чином ближче до залежності, але все ж то не було кріпацтво. І в Литовським князівстві довго ще бачимо всі ті категорії людей під найрізномірнішими назвами. І тільки коли польський уряд спеціально взяв вивисувати шляхту і допомагати їй розпросторити свою владу над селянством — тоді тільки почув наш селянин, що то є кріпацтво.

Розпочалося, як водиться, з податків. Панщина сама не була спочатку велика і відбувалася в певних формах — зорати й засіяти панське поле, або зжати й звозити до двору, або покосити сіно і т. ін., — але зате податки були найрізномірніші і залежали вповні від панської фантазії¹⁶², не регулюючись аніякими державними нормами. Поки ще так-сяк існували старі форми життя, апетити панів ще стримувалися; але потім, коли владі панській не стало меж, не було їх уже і у вимогах. Щоб мати хоч невеличке поняття про те, чим було оподаткування селянства за польського режиму, візьмемо декілька цифр з перших періодів.

От Київщина половини XV ст. Селяни платять данину — 30 грошей і відро меду; окрім того, іде полюддя дві куниці*; окрім того — ще спеціальний податок на княжих «ловчих» та «бобровників»; є данина воскова, є податок тивунський; дають «бовкуновщину», тобто данину від худоби;

* Податок куницями давніше давався «шерстю», а потім був замінений в грошовий еквівалент.

дають і «подимщину» — по 12 грошей з диму, по мірці вівса, по хлібові й курці. Окрім того, город обробляти, на толоку ходити. Є і якийсь «побор», є й на баб податок — 10 жмень лляного прядива, або «на невід» жменя конопляного, або шкурами, на ловецькі сіті для звіра. Данина вівсом була часом дуже велика — більше «колоди» з двору, а колода мала 4 кірці. Окрім вівса, йшли ще й жито, сіно — що тільки є. А до столу треба було давати курей, качок, яйця, масло, сир. Був податок «похлібне», був і «вощенниче», були якісь «уствиця», «писче», «приписне», «пригон», «повоз», «житщина», «вар» і т. д. А ще ж ремонт і будова двора, возіння з лісу палива і всякі інші незчисленні роботи. Отже, й без панщини, як бачимо, добре було нашому селянинові, але панові все ще було мало, і він почав заводити панщину і по українських землях ¹⁶³.

Свого селянина, поляка, пан давно вже вбрав у шори і запряг у кріпацьке ярмо; тепер треба було спішити і у нас те саме зробити. Перша зачуває на собі панську руку Галичина, бо вона найдавніше підпала під Польщу. Уже в 1440 році бачимо в Галичині панщину день на тиждень, а разом і скарги селян на підвищення її. Трохи згодом те ж розтягається і на інші провінції. От поміщичий з'їзд в Краснім Ставі в 1477 році, постанови його такі.

Панщина — один день в тиждень з лану, а взагалі кожний селянин, незалежно від кількості землі, має робити день при озимій сівбі, день — при яровій і два дні — у жнива. Окрім того, селяни мають робити толоку, «скільки пану буде потрібно». Окрім того, чинш з лану — півгривні, та 4 кірці вівса, та 4 курки, а на Різдво Богородиці — 4 міри, а на Великдень — 24 яйця. Окрім того, відвезти пану два вози дерева на Різдво, а два — на Великдень. Окрім того, на черзі відбувати «по-

віз», тобто їдуть куди й за чим пан пошле. Окрім того, направляти панові млин і чати.

Це такі були постанови, — отже, менше цього, мабуть, уже ніхто не брав, але більше то брав кожний, кому хотілось, і в тій самій Холмщині зараз же по тім Красноставським з'їзді бачимо й два дні панщини, і податки безмірно більші. В 1519 році Торунський сейм постановляє завести панщину всюди, де її ще не було в розмірі день тижнево, але там, де роблять більше, має зоставатися, як є. Очевидно, під цей час шляхта одноденну панщину вважала вже таким мінімумом, нижче котрого й не вигадася. Згодом закон закріплює вже два дні панщини на тиждень, далі бачимо три дні (1564 р.) — і перед всюди веде Галичина. А ідеал поміщика — 7 день у тиждень і 24 години на добу¹⁶⁴ — досягався поволі, хоч, правда, бачимо деяких талановитих людей, які зуміли досягти його ще й раніше; так, уже в 1544 р. в Камінецькім старостві робили вже щодня, в Сяницькім — так само, в Перемишльськім — так само. І все частіше і частіше бачимо в актах фразу: «робити щодня, що прикажуть». Спочатку ще не цілий день — «робити кожного дня півдня», «робити кожного дня від полудня», або «до полудня», та згодом і це зникає, і бачимо єдину формулу — «робити кожного дня й скільки разів прикажуть». А в інвентарі села Шпакового (Луцький повіт) з року 1631 то читаємо, що селяни робити мають «щодня з конем, а окрім того, ще один день пішо»... Аж тепер поміщичий ідеал був досягнений. Наступав шляхетський рай, побудований на сльозах нашого народу.¹⁶⁵

А поряд з тим оберненням людини в робочу скотину ішло іще й закріпачення в формі законного позбавлення селянина всякої свободи. Вже в 1447 році селянин виймався з-під права державного, з-під суду коронного, а піддавався під ціл-

ковитий суд тільки свого пана. Спочатку залишалося хоч право апеляції, і хоч цим шляхом уряд мій би, якби хотів, втрутитися у відносини між селянином і поміщиком. Але уряд фактично не втручався, а згодом зрікся того навіть формального свого права. В 1505 році закон заборонив старостам давати для селян так звані охоронні листи; в 1518 році коронний суд сам зрікся свого права судити селян, об'явивши, окрім того, що й селяни не мають права скаржитися на своїх панів до суду королівського. А в 1543 році був виданий закон, що навіть сам король не має права втручатися у відносини між паном і його підданим. Ще тільки не видали закона, що й Бог не має права втручатися ¹⁶⁶.

І зосталося бідним людям одно ще право — покинути місце, де так погано живеться, і пошукати кращого, — але й на це право простяглася рука, а уряд польський, в угоду панам, законом почав обмежувати право переходу. Перше обмеження читаємо вже в статуті Казимира Великого, де за селянином залишалося право піти, але тільки по вислuzі літ свободи, і тільки раз у рік — на Різдво, і з села має право вийти тільки один чоловік; коли б цей щасливець хотів піти по Різдві, то мав заплатити пану копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири калачі, четверо курей, віз сіна й віз дрів ¹⁶⁷.

В 1477 році постановляється, що селянин тільки тоді може піти з ґрунту, коли на своє місце посадить «такого ж заможного, як сам». Сейм 1493 року постановляє, що при тих усіх умовах в сім'ї може піти тільки один чоловік, а сини-одинаки не мають права переходу ні в яким разі. І, нарешті, сейм 1505 року постановляє, що селянин нікуди і ніяк не може з панської землі йти. Так зробився наш селянин із вільного чоловіка рабом, прикутим до своєї тачки. Що мусив пережити наш народ в

цій державі, де не було ні закону, ні суду, ні влади, ні короля, а був тільки один поміщик — і цар, і бог, і право, а шляхетська фантазія була законом.

Ясно, що так вічно не могло бути і що народ десь-то там назбирував протест. В глибині душі ховав, далеко, але прийшов час — і все те вирвалося наверх. А щодо шляхти, то сповнилася приказка: «Хто сіє вітер, то пожне й бурю». Та перше, ніж перейти до описання самооборони народної, поглянемо ще й на інші сторони нашого життя.

МІЩАНСТВО

Наші міста в старій Україні, як ми бачили, провадили інтенсивне життя. Згадати такий Київ з його світовою торгівлею, з його величезними оборотами, агенціями, з бурхливим вічем, з держанням руки на пульсі життя державного. Киянин кожної хвилі знав, що треба йому знати, скидав або закликав князя, будував собор або мур і знав пощо, вирішував війну чи мир; він укладав корпорації ремісників, оздоблював рідне місто, збагачувався торгівлею, промислом — взагалі жив повним громадським життям. Більш-менш так само, хоч і не в такому масштабі, жили й інші міста старої держави.

Але прийшли безперервні усобиці княжі, безперестанні напади, наїзди, руїни, пожежі, убивства, полонення рідних по крові людей — і творчих сил народних не ставало на покриття княжої роботи. Не встигав народ відбудувати всього, що князь попалить; не встигав заселити всіх тих домів, з яких князь повиводить мешканців. А як прийшла ще татарщина — зовсім міста розокремилися, утратився зв'язок між ними, ослабла сила опору, а з нею й сила розвитку. Наші міста стали

окремими одиницями, і тому з такою легкістю вони почали приймати нові форми, вироблені спеціально для окремих обособлених міст.

Що ж то були за нові форми, і хто їх виробив?

Це було німецьке городове право¹⁶⁸. Міщанство німецьке де силою, де грішми звільнилося від своїх князів та баронів, і влада їх перейшла до міської громади, тобто, властиво, до тих, хто умів цю громаду держати в руках. Польща, стоячи під культурними впливами німців, скоро прийняла для себе той німецький міський устрій, а потім завела його і у нас, насамперед, очевидно, в Галичині: Сянік, наприклад, то ще в XIV віці дістає грамоту на німецьке право. В князівстві Литовським це нове право поширювалося вже не так скоро, а ще поволіше в чисто руських землях. Так, наприклад, у Києві воно заводиться лише під кінець XV століття¹⁶⁹, на Волині в початку XVI ст., в Брацлавщині під кінець його, а на Лівобережжі тільки в початку XVII віку.

Що ж воно собою уявляло, це нове право?

Взірців його було два — саксонський і прусський. Саксонське право інакше називалося магдебурзьким — за містом Магдебургом, а прусське — кульмським — за містом Кульмом. До нас головним чином попадало магдебурзьке право, а властиво, польська його інтерпретація. Основи цього права були такі.

Насамперед місто звільнялося з-під звичайної адміністрації краєвої. Отже, над міщанином не мали уже влади староста, воєвода і їх чиновники¹⁷⁰, міщанин відповідав лише перед своїми установами, перед своїм судом, підлягав власті свого городського голови — вїйта, причім сам вїйт був відповідальним тільки перед королем. Так воно було в Німеччині. Але коли цей овоч пересадили на свій ґрунт польські руки, то з того вийшло щось уже зовсім інше.

Так, вїта польське право магдебурзьке підпорядкувало владі місцевого старости, а де місто стояло на поміщицій землі, то навіть владі поміщика. Очевидно, що вже одно це з раціональної установи, яка мала забезпечити горожан від поліцейських урядовців, робило карикатуру і зводило значення права нанівець.

Або от іще квітка польського толкування німецьких прав. Вилучаючися в самостійну організацію, місто втрачало право брати участь в парламентарнім житті держави; отже, хтось писав закони для горожан, але самі горожани на те впливу не мали. Але найцікавішою, мабуть, постановою було те, що закон позбавляв міщанина права мати землю¹⁷¹. Навіть коли міщанин мав землю перед наданням місту німецького права, то мусив у найкоротшім часі продати її (шляхтичу, очевидно). Словом, нове право не тільки не поліпшувало становища міщан, як можна було надїятися, але в багатьох сторонах навіть погіршувало його. І це для міщан взагалі; українцям же прийшлося найгірше.

Перші вже навіть грамоти на німецьке право давали тільки католикам, православні ж міщани й надалі лишалися під владою адміністрації. Посади міські віддаються тільки католикам; лавників і райців, в крайнім разі, дозволялося мати напів з католиків і православних і то тільки там, де більшість населення була православна. Вїт міста мусив бути поляк або німець — аби тільки не українець. Та й взагалі по польських містах всякі народності мали свої права — і німці, і вірмени, і «сарацини», і тільки ті, хто одвічно жив на цій землі, тільки у тих всі права були відібрані.

У Львові, тобто в місті, побудованім руським князем на одвічній руській землі, українцям невільно було мати власність у місті, окрім однієї вулиці — Руської (існує й досі). Церковна про-

цесія православних, коли їй треба було йти містом, мала йти мовчки, без співу молитов, з погашеними свічами, і, тільки вступивши на Руську вулицю, можна було світити свічки, співати молитви і дзвонити у дзвони. Навіть із Святими Дарами священик не мав права йти відкрито через місто, а мусив якось ховати їх. Уявіть собі середні віки, тодішню фанатичну прив'язаність людей до своєї релігії і подумайте — що мусив переживати українець, ідучи тоді містом у такій мовчазній процесії якихось прокажених, що їм навіть молитви співати невільно.

Українця не можна було брати за свідка, бо його присяга по своєму обряду не признавалася важною. Українець не мав права торгувати на рівних правах з католиком, не мав права займатися ремеслом на рівних правах. Дітям українців невільно було вчитися в міських школах, — взагалі фантазія середньовічного чоловіка була невичерпною в тім, як би найбільше придавити, найболючіше образити, найосновніше знищити.

Так було у Львові, так було і всюди. Що ж zostавалося робити нашим людям? Хто твердіший, той волів терпіти, а не кидав своєї національності; а більшість то переходила на католицтво і польщилася, дістаючи за те право торгівлі, право мати власний будинок у місті і т. д. Так народ тратив своїх синів, а скріплялася сила завойовника. І знов той же самий процес бачимо в нашій історії й під пануванням російських царів¹⁷². Взагалі, знаючи минуле — багато можемо зрозуміти і з сучасного, і навпаки — сучасне пояснює нам багато минулого. Переставляючи слова «польський» і «руський» одно на місце другого, можемо яскраво бачити насамперед всю тяжку однаковість цих ярем, а по-друге — весь страшний вплив денационалізації, який ці пануючі держави робили на наш народ. Коли дереву, що пус-

кає паростки, систематично і зараз же їх обрубувати — що станеться з деревом? А у нашого народу відрубували все, що тільки вибивалося з маси, все мусило йти в чужий табір, забувати свою мову, свій народ і тільки скріпляти культуру «брата». І от тільки завдяки зусиллям цих «братів» стала Україна тепер зіпхнутою зі ступенів державних, стала областю, в котрій порядкує хазяїн, а не вона сама.

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ

А тепер погляньмо, як під впливом усіх тих політично-соціальних змін творилося життя на Україні і як в дійсності уявляється те, що польськими істориками називається великою культурною місією Польщі на Україні. Бо в усіх підручниках польських, в усіх книжках і статтях читаємо, що Русь — то був дикий край, що тільки польська шляхта внесла туди трохи світла, тільки польський уряд насадив там культуру. Ми бачили вже з попереднього, що за культура прийшла до нас разом із польським пануванням, подивімося ж тепер на з'явища самого життя.

Життя в великій мірі залежить від політичних обставин, так само, як і навпаки — політичні умови творять це життя. Це два фактори-діячі, котрі завжди між собою борються. В епохи інтенсивності життя, в епохи творчості воно дає і форми політичні, і напрями; коли ж організм народний стомлюється і дає час новим формам вижити самих себе — здається тоді, що політичний уклад стає рамками життя і творить не тільки його контури, а й зміст. Ми в XIV—XVI століттях переживали саме другий період, період утоми і пасивності, період нагромадження сил для майбутньої роботи — і тому політичні форми давали

зміст самому життю. А що вони, ці форми, були надзвичайно тяжкі для нашого народу, подолати їх в період упадку було не можна, то й життя стає непотрібним і уявляє собою повний розвал. Пригляньмося ж ближче до кожної з сторін нашого життя в ті часи.

ТОРГІВЛЯ

Для життя давніх часів взагалі, отже й для нашого зокрема, торгівля була більше, ніж звичайною торгівлею. Це була вісь, коло котрої вертілося багато різних форм життя; вона була агентом культури, вводила нас у світовий рух, приносила нові ідеї, нові змагання. Коли князі наші виїздили аж з Києва до каневських берегів назустріч «гречнику і залознику»¹⁷³, то в тім була не тільки охорона «прибыли и убытка», але щось і більше: охорона певних носіїв культури, охорона артерій кровоносних держави.

Центром цієї торгівлі був Київ. У нім перехрещувалися дві головні діагоналі просторої торгівлі: дніпрової — на південь і північ і сухопутної — на схід і захід¹⁷⁴. І тому древній Київ — це справді була світова столиця, серце не тільки української торгівлі. Західноєвропейця він приголомшував своєю величністю і великістю, і це здивування яскраво пробивається в старих пам'ятниках.

Але Київ падав. Княжі усобиці зробили його не центром культури, а центром розбрату¹⁷⁵. В нім уже небезпечно стало робити склад товарів або заводити агенцію, бо те й дивись, що прийде який князь та все попалить. А з другого боку зайшли й зовнішні зміни, які сильно зменшили район торговельний. Давня торгівля з Каспійським побережжям, з Туркестаном, з Каліфатом, з Вірменією, Персією, Індією, торгівля з Болга-

рією, операції тматоржанські — все це поволі-поволі почало зникати¹⁷⁶. Візантія падала, і з упадком Цареграда на початку XIII віку (1204 року) візантійська торгівля зовсім зникає. Далі прийшла татарщина і на довший час відтягла наше купецтво від закордонної південно-східної торгівлі. Торгівля ця, та взагалі торгівля, починає переходити в руки чужинців. В Києві нараз починаємо бачити великі колонії чужоземних купців. Що це — розріст торгівлі? Ні, це її занепад¹⁷⁷. Бо давніше українець-купець сам їхав за кордон і віз туди свої товари, а привозив чужі; а тепер за нього те почали робити чужинці. Київ же стає не центром торгівлі, а станцією переходовою.

Але коли не можна торгувати в Києві, то можна торгувати в іншому, спокійнішому місці — в Галичині, наприклад. Там іде торгівля з Заходом, з Угорщиною, з південноєвропейськими краями; там нема татарщини, там можна мати діло з людьми культурнішими — і ми дійсно бачимо, що з занепадом Києва надзвичайно підіймається торгівля Галича й Володимира-Волинського, яка свого кульмінаційного пункту досягає за часів галицьких князів. Ведеться інтенсивна торгівля з Заходом, стає на міцний ґрунт торгівля з Московщиною, з півднем Європи, а за ним і зі сходом через нові порти й новими шляхами. Здавалося, вертаються старі славні часи — але тут прийшла польська влада і все пішло внівець.

Вже на перших же днях, на перших же хвилинах окупації Галичини, зразу ж, з місця, польський король Казимир у 1354 році видає закон, яким хоче в один мах в самий корінь підтягти українську торгівлю і піднести польську. Цей факт — і саме тоді ж на самому початку, коли ще навіть влади особливої Польщі над Галичиною не було, — є надзвичайно характерним і систематичним. А за-

кон цей говорив, що закордонні купці західно-європейські, приїжджаючи до Кракова (а іншої дороги не було), мусять тут зупинятися і не мають права везти свої товари далі; товари всі свої вони повинні продати у Кракові і тільки польським купцям.

Що ж це означає? А те, що закордонний купець, приїхавши до Кракова, мусив, аби не везти свої товари назад, продавати їх польським купцям за ту ціну, яку їм угодно буде дати; товари ж з України мусив купувати у польського купця, знов по тій самій ціні, яку тому забажається поставити. Дорога на Русь була відтята. Так польський уряд хотів зразу убити двох зайців: і українську торгівлю підтяти, і польську вивершити.

Але він не прийняв на увагу, що має діло з німцем, котрий сказав: «Коли мене не пускають на Русь через Польщу, то я поїду через Литву. Що там ліси непроходимі — то ми їх прорубаємо; що там нема доріг — то ми їх зробимо; що там нема мостів — то ми їх помостимо». І справді: вже на наступний рік закипіла робота: повалилися столітні дуби литовські, прорізалися просіки, насипалися гати — і перший караван німецьких купців появився на Русі, перейшовши новими шляхами без мит, без таможень, без усякого здирства. Польський уряд аж за голову схопився, бо бачив, що не тільки не поміг своїм купцям, а й зовсім позбавив свою державу доходів. І король Казимир не знаходить нічого кращого, як пожалітися папі римському, що от, мовляв, «побудували небувалі мости», ідуть новими дорогами, від яких польське правовірне королівство не має жодних доходів. Закон довелося відмінити, видані були навіть спеціальні запрошення до німецьких купців, аби вони були ласкаві їздити давніми дорогами, але вже пропало: кому була охота платити на старих дорогах всякі мита

й промита, коли на нових дорогах проїзд вільний.

А мита ці в польській державі були особливі. Такі, що, читаючи про них тепер, дивуєшся — як же могли люди торгувати тоді. І мито, й промито, і мостове, й перевозове, і гребельне, і пашне, торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне — і того всього стільки, що й перелічити не можна. Брало не тільки з товарів, а й з тих возів, які порожняком вертаються. Брав уряд, брало місто, брав поміщик, брав чиновник, брав староста, брав старостовий прихвостень, — не брав тільки той, хто не хотів. Інші шляхи ставали зовсім непроїзними, і не через те, що там загнизли розбійники, а тому що за податками виїхати не можна було. Львів скаржить, що до нього ніхто не хоче їхати через великі драчки; на те ж плачуться друга столиця торгівлі — Луцьк, тої ж співають й інші більші міста.

Закону ніякого щодо торгових зборів не було. Не було установлено, ні хто має право побирати мито, ні в якому розмірі, — і виходило так, що брав кожний, скільки хотів. Купець, який гнав гурт волів через Галичину, мусив платити мито 174 рази. Кожний поміщик накладав мито за те тільки, що купець проїхав його дорозі; а ще як, не дай Боже, по тій дорозі був міст, то тоді вже власник його брав, що йому на думку прийшло.

Отже, одна вже ця система мит могла убити всяку торгівлю, але того було мало: ці мита розкладалися занадто нерівномірно, і український купець ніс їх усією вагою, а польський — ні. Бо в Польщі існувало право привілеїв. Який-небудь купець, або організація купецька, або місто ціленими або іншими засобами добивалися собі привілеїв, тобто права безмитної торгівлі. Привілеї були різні. Давалися на всі мита або тільки на деякі; на всі товари або тільки на певні сорти; на де-

який час (скажімо, на кілька літ) або назавжди і т. ін. Ці привілеї збагачували одних і нищили других; бо коли один має заплатити за свій товар 174 рази, а другий — ні разу, то, само собою, результат видно. Український купець, очевидно, в польській державі ніколи привілею добитися не міг — і українська торгівля упала.

А до того ще шляхетські права. Польща була шляхетською державою, писала закони шляхта, ну, а, як то кажуть в Галичині, «кожна ручка д'собі крива» — і шляхта понаписала закони, які були вигідні тільки для шляхти. Одним з таких законів був і той, по якому шляхтич мав право для своєї потреби ввозити й вивозити товари без всякого мита. В законі було написано: «для своєї потреби», але ж шляхтич віз товарів, скільки йому хотілося, й потім продавав їх. Товари йому обходилися дешевше, ніж якому-небудь купцеві, — і конкуренції з шляхтою ніхто вже витримувати не міг. А коли якось урядовці пограничні подали записку, що від тої торгівлі шляхти казна терпить збитки, бо не добирає мита, то шляхтичі навіть обурилися на те і видали новий закон, в якому на урядовця, котрий насмілиться взяти мито з шляхтича, накладається дуже тяжка кара.

Та хіба можна перерахувати все, що стримувало українську торгівлю? Був закон про те, що купець має їхати тільки тим шляхом, на яким беруть мита, і підлягав карі, коли їхав другим шляхом, — дворяни їхали з своїми товарами, де хотіли. Був закон, що ставати на нічліг купець має тільки в призначених місцях, там, де беруть мито, — шляхтич ставав, де хотів. Чужоземним і українським купцям заборонялося торгувати в польських містах, а коли хотів, то мав прийняти право громадянства (був навіть законопроект, щоб для права торгівлі в польському місті купець повинен оженитися з польською дівчиною).

Очевидно, що при всіх тих умовах українська торгівля мусила упасти. Завмер живий рух торговельний на Русі-Україні, і заснули шляхи, якими колись, мов кров по жилах, розіходилися в усі боки купецькі каравани; замовк Дніпро, хвилі якого мало не тисячу літ різали човни українського купецтва; притихли буйні міста, де кипіло і через край переливалося життя,— вся Україна; здавалося — то була тиша перед бурею.

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Не кращу долю пережив і наш промисел. Сильно був він розвинувся у вільних умовах староруського життя; наші майстри навчилися робити настільки добре, що успішно вже конкурували з закордонними в виробках; такі центри, як Київ, Галич, Львів, Луцьк, давали тон промисловості і вивозили свій продукт не тільки на внутрішній, але й на зовнішній ринок. І от від того усього й сліду не залишилося під Польщею ¹⁷⁸.

Як же це сталося?

Насамперед спричинився тому цеховий устрій ¹⁷⁹. Цех — це корпорація, товариство робітників, от як тепер професійні спілки. Здавалося б, що таке об'єднання, колектив мусить тільки підіймати промисловість, допомагати її розвитку, а не губити,— в дійсності ж вийшло зовсім не так. Бо колектив тільки тоді є спроможним, коли він існує в нормальних умовах; а особливо, коли він, колектив, зростає на ґрунті протекціонізму, він уже не творить добра і може стати навіть гальмом поступу. І у нас, в Давній Русі-Україні, існували колективи, але вони впливали з життя самого, не були ворожими суспільності — і тому допомагали жити. Цехи ж середніх віків росли в нездоровій атмосфері, до всього оточення стояли в опозиції,

допомагали жити тільки соціальним вибранцям, а до всіх інших істот були тільки джерелом усякого визиску,— і, очевидно, що при таких умовах вони приносили тільки шкоду і промисловість зруйнували.

Прийшли до нас цехи з Німеччини разом з магдебурзьким правом¹⁸⁰. У себе, серед німецького народу, цех робив своє діло, але до нас на Україну цеховий устрій дійшов через польське сито, і що з того вийшло — зараз побачимо.

Назверх цехова установа, здавалося, заповідала саме добре. Цех нормував ціни, встановлював умови праці; по статуту члени цеху мали жити, як брати, вести себе морально, пильнувати спільних інтересів і т. ін.— все самі добрі речі. Але то все була тільки буква закону; жили ж люди зовсім інакше; а згодом вони навіть самий статут переробили по-своєму і внесли туди такі пакти, які мусили доводити до руїни.

Так, у тім місті, де існував цех, вже ніхто, окрім членів цеху, не мав права займатися майстерством¹⁸¹. Таким чином для людини, з тих чи інших причин не прийнятої в цех, життя замикалося, на роботу права не було, від звичної праці треба було шукати якого іншого заробітку, аби прогодувати себе й сім'ю. І коли б до цеху не могли попадати тільки злочинні елементи, тоді б ще так; але ж бо до цеху можна було не потрапити, просто не сподобавшись його заправилам, не потрапити як сильному конкуренту цеховим зятям та небожам і, нарешті, просто будучи членом іншої нації.

Цех забороняє робити у свята і в надзвичайні години (це теперішні «сверхурочные работы»). Це ніби оберігало здоров'я робітників, але коли ці години робітник проведе у пияцтві і зруйнує своє здоров'я в десять разів гірше, ніж за продуктивною роботою, то тут статут цеху нічого не

говорить. Учнів набирати було невільно більше двох. Ніякий майстер не мав права продовжувати роботу другого; отже, коли він зіпсував роботу, то ніхто її більше не смів поправити *, а коли б насмілився — від того відбирають увесь заробіток в скарбницю спілки. Речі до поправи мусять віддаватися тільки тому майстрові, що їх робив. Таким чином, коли у вас подерся черевик, а ви по-сварилися із своїм майстром, ніхто вам не сміє залатати черевика.

Всі такі й тому подібні пакти — а їх було дуже багато — показували на велику ненормальність постанови діла. Купка людей, захопивши в свої руки цех, могла робити, що хотіла. Конкуренції цех не боявся, значить, не мав потреби робити добре і ще краще: все одно ж буде куплене і по встановленій ціні усе, що не зробиш. А щоб не було конкуренції всередині самого цеху, майстри приймали новаків у своє середовище неохоче і обставляли вступ усякою обтяжливістю: один цех велить платити вступне таке велике, що бідний чоловік ніколи не спроможеться стільки дати; в другім цеху вимагають, щоб новак угощав майстрів гучними банкетами; та й не тільки майстрів, а їх родини і їх знайомих; третій вимагає такої пробної роботи, яку треба робити кілька літ і потратити на неї силу грошей, а під час роботи кандидат ще має весь час пригощати 12 майстрів і т. ін. ¹⁸².

А в той час, як для «чужих» робилося стільки перешкод, «своїм» робилися всякі полегшення. Так, цеховий статут синів майстрів, а також тих, хто оженився з донькою майстра, увільняв зовсім від пробної роботи і від «вступної вечері», а вписо-

* «За попсовану роботу майстер не має оправдуватися ні перед ким, окрім цехмістра під карою двох фунтів воску».

ве понижувалося їм до півзолотого, тоді як для сторонніх вписове бувало і по 120, і більше злотих.

Ясно, що все те аж ніяк не сприяло розвитку промисловості. Зрештою сам навіть цех мусив від того підупадати — і ознакою цього підупаду є все гостріші і гостріші кари на нецехових робітників. Спочатку нецеховому робітникові заборонялося тільки робити й продавати свій виріб; далі було заборонено навіть жити у тім місті, де є цех; і не тільки в самім місті, а й за десять—двадцять—тридцять верст навколо. Коли зловлять якого нецехового при роботі — він має сидіти у в'язниці доти, доки не задовольнить усіх майстрів так, як вони того собі забажають. Продавати свої вироби дальнім нецеховим дозволяється тільки під час ярмарку, але не в місті, там, де торгують, а далеко за містом, причому за право продажу бралось дуже велике мито.

Очевидно, що те все малювало не силу, а, власне, безсилість і внутрішній розпад цехового устрою. Навіть коли б було тільки це, то й тоді можна було б напевне говорити про упадок промислу; та коли ж до того всього були ще примішані питання релігії та національності, то життя набрало зовсім огидних форм. Для українців же спеціально робилося правдиве пекло.

Насамперед польський уряд в своїй державі взяв під свою опіку тільки поляків; для них робилися всякі полегшення, їх висували наперед, задовольняли всякі їхні бажання і т. ін. Чуючи себе в такім упривілейованім становищі, самі робітники-поляки почали використовувати той свій стан. Львівський цех злотників в своїм статуті пише: «Позаяк ремесло злотника вимагає чистої совісті (злотники робили здебільшого церковні речі), а чисту совість можуть мати тільки особи католицького віросповідання, то статут за-

бороняє приймати в цех людей іншої віри». Направлено це, очевидно, проти українців, бо вони православні. Немирівські ткачі в Немирові, одвічний українській землі, пишуть прямо — ніякий українець не має права робити ткацьку роботу в місті. Коли б прибув який захожий і знайшовся хтось, хто дав би йому роботу, то це може тривати тільки два тижні; та й то, як прийшов би за цей час який поляк, то роботодавець має українця прогнати, а взяти поляка. І такі обмеження, таке насильство на кожному кроці. Що ж зоставалося робити українському робітникові в польській державі? ¹⁸³

МИСТЕЦТВО

Насувається питання, що торгівля, промисел і інші такі речі почали підупадати в польській державі — то, може, хоч інші речі, наприклад, так зваца вільна творчість зосталась свobodною від гніту, дала пам'ятники, і є тепер хоч чим-небудь згадати цю нещасну добу нашого історичного життя? Ні. Насамперед не можна думати, що там, де є повна руїна всього, — і економічного, і культурного життя, — можна зберегти якусь одну галузь життя в повнім порядку і навіть вести її по дорозі розвитку. А по-друге — ця вільна творчість зовсім не була вільною в середні віки ¹⁸⁴.

Ми знаємо, що в княжий період нашої історії мистецтво наше на візантійським ґрунті дало пишний свій власний розцвіт. І ще в момент підпадання нашого краю під Польщу мистецтво наше стояло високо, без порівняння вище, ніж в самій Польщі. Коли польським королям хотілося особливо гарно розмалювати церкву або замок, вони кликали українських майстрів. Ще за часів Казимира наші майстри розмальовують найвеличнішу тоді

святиню — Гнізненський собор, потім Вислицький Колег'ят і т. ін. Ягайло, ненависник Русі, гнав і гнобив українців, але обійтися без них не міг; і коли треба було розписати собор в Сандомирі, костьол на Лісці під Краковом, спальню королівську в замку, Марійську каплицю, костьол св. Трійці і т. ін., до всього того кликалося українських майстрів. Дає, наприклад, Ягайло привілей одному священику — українцю — «за розмалювання костьолів в землях Краківській, Сандромирській та Серадзській». Навіть найбільшу святиню Польщі — собор Вавельський * — розмалювали наші майстри ¹⁸⁵.

Але політика в Польщі взяла верх над вільною творчістю. Насамперед малярство із свобідної професії взяте було в рамки цеху; а що таке був цех, ми вже знаємо. Українцям вступ до цеху був замкнений, і вони zostалися на березі. В записках Львівських братств те й діло читаємо: «Майстрів-русинів ремесла малярського вигнали з-поміж себе», «такого-то (ім'я) русина до цеху не прийняли» і т. ін. В моду введено було все, що польське, отже, треба було підроблятися під чужий смак; а коли вже така свобідна річ, як малярство, має підроблятися — це погибель.

А потім — для кого було робити? Панство, аристократія — все те спольщилося і свого артиста не підтримувало, норовило все щось таке польське завести, щоб такого і в самого поляка не було. Зосталося тільки церковне малярство, і тільки воно й держало наше мистецтво при житті, даючи іноді такі зразки, які дивували чужоземців своєю красою. В XVII столітті ¹⁸⁶ їхав

* Вавель — це величний замок королівський у Кракові. Хоч королі польські переїхали потім з Кракова до Варшави (як російські з Москви до Петербурга), але Краків все ж зостався серцем Польщі, а Вавель — серцем Кракова.

через Україну патріарх Макарій, з ним їхав архидиякон Павло Алепський, який описував усе, що бачив на Україні. З надзвичайним захопленням описує він образи українських церков; в Василькові на Київщині він бачив образ Божої Матері. «Багато дечого бачив я на своїм віку, — каже він, — але не бачив рівного образу. Божа Матір так чудово написана, що, здається, і може заговорити, а одіж на ній наче міниться, рухається. Лице, уста дивують своєю красою. Так і ждеш, що скаже: «Мир Божий з вами».

Коли такі зразки могло давати наше малярство під тяжким польським режимом, то легко собі уявити, чим було би воно, якби розвивалося в свободних умовах, от як в Західній Європі.

Зосталися прекрасні зразки і в будівництві наших ¹⁸⁷. Кам'яну церкву поставити було не так легко, дерев'яні ж будувалися невпинно на всім просторі України, і хоч не так уже багато збереглося до нас найстаріших пам'яток, але й те дає нам поняття про красу і величність наших церков, оскільки там відбилася своєрідна наша, непозичена творчість. Але над усім тим лежала тяжка польська рука; в надзвичайних політичних умовах захиріла нація. Народ мусив забувати своє й пристосовуватись до чужого, а з того завжди виходить тільки одно: народ і свого не вивершить, і чужого не навчиться.

Так розглянули ми в коротких рисах життя міста. Сумний і тяжкий образ. Повний занепад, куди не глянеш; тяжкі пута на всім, що носить характер український. Не зазнали ми такого лиха ні під татарами, ні під Литвою: тільки «брат-слов'янин» здобувається на найтяжче гнобительство.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Тепер зосталося поглянути ще на одну галузь економічного життя — сільське господарство. Давніше воно не було не тільки промислом, а навіть джерелом доходу. В старім нашім господарстві ціну мав ліс, як місце, де можна ловити звіра, мати бджоляні борти і добувати напівфабрикати, як смола, дьоготь і т. ін.; дохідною статтею була й вода з її рибою і млинами. Земля ж служила тільки для задоволення власних потреб, і торгівля хлібом була незначна¹⁸⁸. Так було не тільки на Україні, так було, хоч і давніше, правда, і в Західній Європі.

Але з часом ліси порідшали, особливо в більше залюднених краях, звіра поменшало — і Західна Європа, якій уже почало не ставати свого хліба, звернула увагу на схід¹⁸⁹. Ціни на хліб зразу піднялися вгору, і поле нараз почало показувати себе джерелом доходу та ще й немало. Відкрився закордонний ринок, і місцевий поміщик почав уже на корню обраховувати, скільки він візьме за врожай не тільки по цінах внутрішнього, але й зовнішнього ринку.

Могло би здатися, що раз ціна на продукт селянської праці піднялася, то й селянинові має бути краще від того, але в дійсності вийшло зовсім не так. Безправному селянинові не було ніякої змоги поліпшити своє становище: земля під цей час уже стала панська, а де ще стояла свобідною, то пани тепер почали її розбирати чимдуж, всякими засобами — і правдами, і кривдами, зганяючи часом цілі села з місця. Пускалося в хід все, що можна й не можна. Маленькі риби хапали маленькими шматочками, великі роззявляли рот широко і забирали цілими околицями. Селянин тікав, шукав ще не зайнятих земель, розорював нову цілину, загосподарьовувався на іншій місці, але й

тут його наздоганяла панська рука і відбирала набуте, заганяючи селянина ще далі в степ. Таким чином, хоч ціни на хліб і вирости, але від того анітрохи не краще стало жити селянинові.

Інші види господарства селянського теж не принесли користі. Старий здобуток — звірина — мусив само собою упасти, бо «звір виплошав». Народу стало густо, ліси порідшали, а то й зовсім вирубалися — і цю статтю доходу відібрало у селянина вже само життя. Трошки більше задержалося бджільництво. Мед, віск у великих кількостях виходили з наших країв, але скоро то все почало приносити дохід не мужику, а пану.

Так само і з худобою. Наші землі худоби давали багато; були часи (XV—XVI ст.), що віл заміняв гроші й волами платили, як монетою. Але згодом знов дохід від того весь цілком почав іти в руки пана. За прогін скота купець чи хто інший мусив платити великі мита, а шляхтич не платив нічого, і з ним ніхто не міг конкурувати.

Ловили ще наші люди рибу і колись ловили її чимало, бо і риби було багато в ріках, і приступ до моря був легкий. Центром української риботоргівлі, після занепаду Києва, зробився Львів¹⁹⁰, і тут торгівля йшла широко. Але і риба в ріках, як і звір у лісі, винищилася, рибоводство перекинулося більше на стави, а став був уже цілковитою власністю поміщика. Отже, й цей дохід пішов туди ж, куди й інші.

Зостався ще лісовий промисел. Обезсилена Європа мала великий попит на дерево, особливо на таке, що траплялося рідко, як, наприклад, тис, з котрого тоді робилися луки до стріляння*.

* В наших піснях та колядках дуже часто зустрічаємо: «ворітечки тисові», «стояли тисові» і т. ін., і звичайно пишеться «тесові», тобто тесані. Чи не треба було би розуміти «тисові», тобто зроблені з тису, дерева дорогого?

Німецькі купці винюхували ліс, де тільки він був, і розпочинали рубання лісів. Страшне, дике й неумолиме. Мужик, очевидно, тільки рубав, а дохід брав шляхтич. Та навіть і не шляхтич, а німецький чи жидівський купець; шляхтич тільки помагав оголювати українську землю, до котрої він, чужинець, прийшов тільки з однією метою — пожитися.

І рубав ліс, залишаючи нашому народові замість прекрасної, затіненої деревами, обводненої ріками землі голу пустиню, по якій вітер носить сухі сипучі піски, псуючи останню сиротливу заорану нивку.

Отак, як бачимо, не зосталося ні однієї галузі господарства, на яку міг би опертися селянин. Як же його було жити при таких умовах? І селянство ростило у душах протест, ростило незримо, мовчки.

Мужик мовчав, але зате потім як сказав слово, то від його захиталися не тільки шляхта, а й уся Польща¹⁹¹.

КУЛЬТУРНИЙ ЗАНЕПАД

Бачимо повний занепад і політичного, й економічного життя України. Те ж саме, очевидно, музло перебувати й культурне життя. Наша мова зразу ж була викинена польським урядом звідусюди. Школа стала польська (як потім у Росії — російська), і в ній учили дітей тільки про польських королів, все, що польське, було добре, все, що українське, — погане¹⁹². І виходив хлопець з такої школи чужим своєму народу, з презирством до свого рідного, бо воно не панське; кидав свою мову, віддавав свій розум, свої знання на служіння чужій культурі. Почалася денационалізація,

польщення. Ті елементи, які хотіли і вміли боротися, погинули в боротьбі; хто не хотів коритися чужоземцеві, виселявся далі на схід, на Волинь, Побужжя; решта почала приймати польську культуру, польську мову, польське все.

Початок давала аристократія. Бачачи, що великі посади пливуть з рук, бо уряд роздає їх полякам, бачачи, що католики дістають і великі маєтки, і землі, і почесні, — аристократія не може того всього бачити і кидається чимдуж за тими всіма благами; починає польщитись, приймати католицтво, аби тільки скоріше зрівнятися в правах і багатстві з поляками. Величезна сила польських аристократичних родів — це українці колишні.

За великими панами потяглася й менша шляхта, хоч вона й не так скоро польщилася, задержувала трошки українські традиції. Але тільки трошки, так само, як задержувала вона їх потім, коли під Росією почала вже не польщитися, а російщитися.

А між тим на цих двох верствах суспільності полягло все право: вони, аристократія і шляхта, тільки вони мали можливість виступати в парламенті, впливати на хід державного життя, видавати закони, вирішувати війну чи мир. І коли ці верстви відщуралися від народу — хто зостався, аби боронити національні інтереси, кому на серці лежала доля України? Міщанина самого польщили, виганяли його з цеху, коли він зостався вірним своїй нації; не дозволяли йому мати власності у великому місті, не дозволяли торгувати — за всяке таке право він мусив заплатити христопродавством своїм, відреченням від свого народу й релігії. Держалося, скільки могло, міщанство, але ж натиск був занадто сильний, — і польщення пройшло і в міщанське середовище.

Загалом, куди не подивишся — повна руїна національного життя. Польща росте, Польща дає

свою культуру, в Польщі бачимо письменників, літераторів, вироблення своєї мови — в Україні нічого¹⁹³. Мовби мертва пустиня заселена, мовби під землю заповся на 300 літ великий талановитий народ, не давши ні одного генія, ні одного пам'ятника рідної літератури. Яка гірка, яка зневажливо болюча картина!..

І коли всі пішли в чужий табір — зостався тільки один селянин. Тільки він, як не давили, як не гнули його, зостався вірним і вірі, і мові своїх предків. І творив свою чудову невмирущу пісню в той час, коли вже вся інтелігенція говорила тільки по-польськи і писала по-польськи свої книжки. І збирав у своїй душі всю тугу за волею, всю ненависть до насильника, а як пробив слушний час — підняв на свої плечі найвеличнішу в світі боротьбу за волю, висунув борців-героїв стільки, скільки не давав їх ні один народ, і тільки знеможений у нерівній боротьбі проти «братів-слов'ян», боротьбі, що тяглася мало не 200 літ, обезкровлений і обезсилений цілковито, попустив руки на нові кайдани, та тільки по те, щоб, знов піднявшись, знову скинути їх, цим разом, може, навік.

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ

Говорячи про політичне життя нашого народу під польським режимом, про економічний і культурний занепад, ми умисне не торкалися питання релігійного, а то тому, що воно відіграло в нашій історії настільки значну роль, що на нім треба зупинитися уважніше.

Релігія — велика сила. Жиди втратили політичну незалежність, втратили територію, свою культуру, нарешті мову навіть — і все ж зосталися нацією: їх держала релігія. І в нашій житті

релігія удержала при національності велике число людей, коли ми були під Польщею,— і спільність релігійна з москалями багато тисяч людей перевела на москалі¹⁹⁴. Тоді ж, у ті часи, про які говоримо, слова «русин», тобто українець, і «православний» стали синонімами. Польський уряд, сильно підзуджуваний католицьким духовенством, давив українця не тільки тому, що він чужий по національності, а й тому, що він чужий по релігії. Отже, й українець мусив боротися проти гніту не тільки як українець, а як і православний.

І знов тут бачимо те ж саме, що й в інших сторонах життя. Великі пани першими відступили від релігії, бо великому пану все одно, до якої нації й до якої релігії належати,— аби йому залишили його владу і багатство *¹⁹⁵. Тому й наше панство з легкою душею й скоро відреклося від своєї релігії.

Але не весь народ так, не кожний так байдуже міг міняти і релігію, і національне обличчя. Наш народ завжди був віротерпимим; як не старалися греки навчити його, що всі віри погані, сама тільки грецька добра,— народ тої науки не прийняв і до всіх релігій ставився рівно¹⁹⁶. Але коли у нього почали його власну відбирати, а разом з вірою посягли й на його національність, він скріпив ті два елементи один з другим і встав на оборону. Як не погано жилося нашим людям під Польщею, але, може, народ все витерпів би і не піднявся б

* Є в сучаснім соціалізмі одна течія, так звані «інтернаціоналісти», котрі говорять, що нібито пролетаріат не має рідного краю («отечества»), а значить, і національності. Історія нам говорить цілком протилежне. Якраз «інтернаціоналістами» являлися завжди вищі верстви суспільності, а демос найдовше держався проти денационалізації.

на боротьбу, а якби уряд польський був розумний, він міг би все забирати, залишаючи тільки релігію недоторканою. Але Польща не була вже тою розумною, як була колись, коли півтораєста літ з покоління в покоління добивалася унії з Литвою, бачачи в тім велику користь для себе; теперішні політики польські неначе навмисне робили все, аби розвалити державу свою, і не зрозуміли ваги релігії для українця. До всякого утиску приєднали ще й релігійний — і це було краплею, яка переповнила чашу. Як це сталося, ми маємо розглянути зараз.

Київ прийняв християнство, Київ дав Христову віру не тільки українському народу, а й тим слов'янським племенам, які згодом дали білорусів і великоросів. Коли великоруські племена почали відділятися від української держави, у тамошніх князів виникла думка відділитися і в розумінні церковної ієрархії: ще Андрій Боголюбський, бачимо, хотів здобути собі для півночі окремого митрополита, але в цьому йому не пощастило — його спадкоємці повели іншу політику і не осібного митрополита задумали собі поставити, а перетягти до себе київського. Політичний неспокій, занепад Київщини і, нарешті, татарська руїна сильно допомогла північним у цій справі: уже митрополит Кирило перебуває деякий час у Суздалі, а деякий — у Києві; його ж наступник грек Максим уже й зовсім з усім кліросом переїздить до Володимира. Може, якби владики наші були українці, вони й не розсталися так легко з рідним краєм, але що ж, як наші князі все закликали вище духовенство з Візантії — а греку однаково, де жити, аби йому було добре. Коли на столицю півночі висунулася Москва, наші митрополити (не перестаючи називатись київськими) вже зовсім у ній осілися.

Як же це відбулося на українській справі?

Дуже погано. Україна вся, а особливо західні галицькі землі, zostалися без всякої церковної влади, і це якраз у той час, коли католицтво простягло руку на православну віру. З великим трудом українській суспільності удається вибрати собі осібно митрополита, але московський митрополит ужив усіх заходів, аж до підкупу включно, добився того, що царгородський патріарх знову скасував окрему митрополію для України, аби тим скоріше з'їло її католицтво.

Та справа осібно митрополита була занадто важливою, щоб можна було її так зневажати. Коли митрополита вакансія увільнилася, литовський князь Ольгерд виставив кандидатуру українця Романа, а Москва свого Олексія. І якось так вийшло, що в Цареграді висвятили цих обох митрополитів — так у нас стало два митрополити і обидва «всея Руси». Патріарх, щоб вийти з такого становища, постановив, щоб Олексій називався «Київським і всея Русі» (бо Москва сильно сипнула грішми), а Роман нехай буде «митрополитом Литви і Малої Русі». Але Москві й цього було мало, і вона старається, щоб зовсім на Україні митрополита не було. Ще більше грошей посилається в Цареград, ще розкішніші подарунки даються — і патріарх уже схиляється на те, щоб Романа скинути, але Роман не діждався, бо вмер. Тепер Москва старається виклопотати від патріарха таку постанову, щоб ніколи й ніяк не ставилося осібно митрополита на Україні, і за допомогою грошей добивається того (1364 р.).

Якраз у цім часі¹⁹⁷ Польща забрала Галичину. Король Казимир надіявся зразу тут завести католицтво і навіть писав уже папі, що заведе в Галичині сім епархій католицьких. Але виявилось, що то не так легко, бо українська суспільність твердо держалася своєї віри. Казимир змінює політику і, щоб привернути до себе галиць-

кі серця, а разом і відділити Галичину від московських ієрархів, робить заходи для здобуття особного митрополита. Для того посилає в Цареград галицького єпископа Антонія з грамотою, а в грамоті пише: «Вся земля гине тепер без закону, бо пропадає закон», просить висвятити Антонія на митрополита: «А як не буде благословення вашого на цього чоловіка, то потім не жалійтеся на нас: доведеться хрестити русинів на латинську віру, якщо не буде на Русі митрополита,— бо земля не може бути без закону».

Як не крутився патріарх, а мусив забути про свою грамоту 1364 р. і в 1371 р. висвятив Антонія на митрополита галицького.

Бачачи успіх Казимира, і Ольгерд задумує знов здобути собі митрополита до Києва. Московський Олексій наробив багато лихих учинків; Ольгерд списав то все і послав у Цареград. Справа була така важлива, що патріарх мусив призначити ревізію над ділами Олексія. Ревізором приїхав болгарин Кипріян Цамблак і повідкривав за Олексієм такі діла, що не помогли й московські гроші. Правда, скинути його патріарх не скинув, але київську митрополію від нього відібрав,— і на київського митрополита був висвячений той же самий Цамблак з тим, що як суд осудить Олексія, то Цамблак стане й московським митрополитом, а як виправдає, то Цамблак стане московським митрополитом тільки по смерті Олексія.

Суд був милостивий, і Олексія залишили митрополитом. Втім, він скоро помер (у 1378 р.) — і Кипріян стає митрополитом всея Русі¹⁹⁸. Але Москва не хоче його й признавати, коли він буде жити у Києві; отже, під тим натиском Кипріян (він же болгарин, йому все одно) переїздить до Москви. А як тільки переїздить — переймається й духом московським і починає робити заходи, щоб знищити окрему галицьку митрополію. Довго йому це

не удається, але нарешті він добивається свого — і стає один над усіма землями.

По смерті Кипріяна литовський князь Вітовт знов починає клопотатись про окрему митрополію для своїх земель, але патріарх не згоджується і посилає знов одного на всі землі митрополита — грека Фотія. Цього Фотія москалі величали добрим хазяїном, але яке взагалі було хазяїнування московських митрополитів відносно України, показує грамота Вітовта: «Скільки не було на нашій пам'яті митрополитів московських — ніхто з них церквою київською не опікувався, але прагнув тільки вибрати побільше церковних доходів та вивезти їх геть з краю. Брали не тільки гроші, але позабирали й церковні речі й святості, страсті Христові, скіпетр і сандалії Богородиці, святі ікони, золотом ковані, й інші дорогоцінні речі. Хто зможе поррахувати, скільки вони того повиносили? Всю красу церковну київської митрополії, що її збрали давні князі на свою честь і пам'ять». От звідки пішло багатство московських соборів.

І от, бачачи такий занепад своєї церкви, таке систематичне зубожування України добрими московськими хазяїнами, українські ієрархи здобуваються нарешті на те, щоб вибрати самим для себе митрополита. Кандидатом виставляють братанича покійного Кипріяна — Григорія Цамблака і просять патріарха той вибір затвердити. Патріарх не згоджується. Тоді наші духовні просять патріарха, щоб він сам наставив митрополитом, кого хоче. Він і на те не згоджується. Владикам нічого не зоставалося робити, як згадати подію 1147 року, коли єпископи вибирали собі митрополита і без посвящення патріаршого; окрім того відомо було, сербська й болгарська церква завжди вибирали собі митрополита без Царгорода, і от 14 листопада 1415 року був вибраний вільними голосами митрополитом Григорій Цамблак.

Це було початком того, що і в майбутньому наші ієрархи почали обирати собі митрополита без патріарха.

Але так було доти, доки литовські князі держалися автономно і були православними. Коли ж вони перейшли на католицтво і стали польськими королями, вони скасували вибір митрополита вільними голосами і почали самі призначати главу української церкви. Це називалося «подаванням хлібів духовним» і принесло нашому народу багато лиха. Бо королі польські, завжди маючи нужду в грошах, зробили собі з того «роздавання хлібів духовних» доходу статтю: давали митру не найбільш достойному, а тому, хто більш заплатить¹⁹⁹. Таким чином митрополичий сан могла надіятися дістати не всіма шанована і достойна людина, а спекулянт, який замість того, щоб класти гроші в якесь підприємство, купував собі митрополію з її великими доходами, і йому не так була важлива паства, як саме її доходи. Таким чином на митрополичий стіл почали попадати зовсім не найкращі духовні, а то навіть і не духовні зовсім особи. От, наприклад, королівський урядовець Стефан Вількевич, не перестаючи бути світською особою, дістає від короля Сигізмунда право на митрополію і стає митрополитом. Ще за його життя король продає митрополію єпископу холмському Теодозію і бере добрі гроші; єпископ туровський Іона дає ще більше — і митрополія переходить до нього. Там сам Іона не хоче митрополювати, а перепродує своє право якомусь-то дворянину Іллі Кучі і т. д. Словом, відбувалася цілком одверта торгівля. Що від того робилося з церквою, які в ній завелися порядки — легко собі уявити.

Те ж саме зроблено було й з єпископами, і їх теж почав призначати король за гроші, і тут уже зовсім відбувалися дивні речі. Луцький підстаро-

ста аж до смерті був єпископом, не вступаючи в духовний сан. Його наступник — Жаровницький — так само. Часом навіть в самій грамоті король дозволяв світській особі бути єпископом не висвячуючися, з одним тільки обов'язком — щоб службу Божу за свого єпископа служило лице духовне.

Завдяки такій системі, хто тільки не попадав у єпископи! От король, не маючи чим заплатити писарю своєму Михайлові Копотю, дає зате батькові його єпископію, «яка перша увільниться». Купець Андрій Дягилевич дістає єпископію, шляхтич Война-Оранський і т. д. Всі вони купують, перепродують єпископії, часом б'ються за них, — словом, повний розпад.

І коли верхи церковні були такі, то що вже говорити про низи. Тут «роздавання хлібів духовних» попало в руки поміщиків, і поміщики таке виробляли, що сумно читати. Поміщик мав церкву і корчму, як доходові статті, і часом одній і тій самій особі надавав право поставити церкву і корчму, у церкві бути попом, а в корчмі шинкарем. Все те руйнувало всякий найменший зв'язок між пастирем і паствою, розхитувало віру в людей і доводило до повного занепаду православної церкви. Польща робила це навмисне, бо тим скоріше надіялася завести католицтво.

Завести католицтво — це мета, до якої уряд прагнув разом із своїм духовенством. Як тільки Галичина була приєднана до Польщі — зараз же там був іменованій арцибіскуп, хоч тоді в Галичині, як доносив вікарій, не було «ні костьолів, ні ксьондзів, а невірних і схизматиків така маса, що супроти множества нечестивих можна знайти тільки одиниці вірних». Але польський уряд знав, що робить, заводячи архієпископство для цих декількох душ, даруючи йому українських земель без числа і всяко скріпляючи. От арцибіскуп

заводить біскупство в Перемишлі, а Ягайло, щоб не будувати нового собору, віддає католикам прекрасний собор православний, побудований ще Володимиром Ростиславичем, причім велить повикидати звідти гробниці всіх руських князів, владик і почесних людей. Ще проходить кілька літ — і бачимо біскупства вже у Володимирі, в Холмі й інших містах; кожне з них дістає великі маєтки, конфісковані від православних монастирів. Похід на Україну ще й зі сторони релігійної бачимо в повній силі.

Разом з возвеличенням своєї церкви Польща всяко принижувала нашу. Католицьке духовенство не платило ніяких податків, наші ж священики — «як селяни, міщани й жида» — мусили платити * податок, а поміщики то навіть ганяли священиків на панщину. Релігія православна навіть в урядових актах для зневаги називається «секта», церква православна — «синагога», — погорда і знуцання на кожнім кроці.

БРАТСТВА

І от коли народ почув себе відштовхнутим від політичного життя, економічний добробут був підірваний, національність, віра опльовувалися; коли вищі верстви суспільності пішли в польський табір і стали більшими ворогами рідного народу, ніж самі поляки; словом, коли гніт завоєвника почав відчуватися на кожнім кроці, а час всенародного протесту, година гніву ще не прийшла — народ кинувся ще до одного захисту — релігії, а разом з нею — до суспільно-релігійних організацій, відомих під іменем братства²⁰⁰.

Братства церковні були відомі у нас здавна:

* В одній з постанов читаємо: «Забороняється волів продавати й попам дочок віддавати в чуже село».

в літописі першу звістку про них бачимо під 1159 роком²⁰¹, але прийшли вони до нас, мабуть, разом з християнством. Завдання цих організацій спочатку були дуже вузькі: стежити за порядком церковним, за зростом церковного капіталу і т. ін., причому наче в обов'язок братства входило раз на рік робити «братчину», тобто бенкет для братчиків і прихожан; чим пишніше попишалося братство на такому бенкеті, тим більше було йому слави. Очевидно, що при таких завданнях братства і не відігравали, й не могли відіграти значної ролі в суспільнім житті.

Але картина зовсім міняється, коли Україна підпадає під владу Польщі, а церква православна з державної й пануючої робиться загнаною й гнаною. Політичних і культурних організацій нема, де можна б було зійтися і хоч поговорити рідною мовою; були братства — і от народ кинувся до них. Під покровом релігійним братства стають захистом національним, а тому нараз починають сильно рости, бо вони перестали бути організаціями вузькими, партійними, класовими, а стали дійсно всенародними. Бачимо їх при кожній церкві в кожному місці, всюди діяльними, всюди в руху.

На чоло всіх братств вибивається Львівське. Воно розвинуло широку діяльність: побудувало нову церкву*, боролось з львівським архиєпископом — і виграло справу; боролось проти введення календаря нового стилю — і виграло справу; заснувало друкарню** і заснувало вищу школу «для науки дітям християнським усякого стану»; будувало шпитали для хворих, благодворило широко,

* Вона й досі стоїть у Львові — називається Волоською, бо на будівлю її дзвіниці давав гроші волоський господар.

** В кінці XVI віку; вона й досі існує у Львові.

й словом притягло до себе симпатії, і сильно підняло свій престиж.

Але статут братства зостався старий, з його п'яними бенкетами братськими, податками «на пиво» і т. д. Бажаючи бути взірцем у всім, братчики львівські постановили зреформувати й статут свій, написали проект, де бенкети були замінені сходами для читання побожних книжок, справ милосердя і т. ін. Братство перестає бути хранителем зовнішньої релігійності, а хоче бути ревнителем самого духу. Установлюється громадський контроль над вчинками членів братства, громадська відповідальність, — словом, іде річ про якесь відновлення древньоапостольських організацій перших днів християнства.

Саме під цей час приїхав до Львова антиохійський патріарх Йоаким — от йому й дали на затвердження цей проект статуту. Він сильно захопився ідеєю такого відтворення й не тільки затвердив статут, а ще додав і від себе багато такого, про що братчики й не просили. Він дав братству право найширшого контролю вже не тільки над членами корпорації, але й над усіма православними: де б не почуло братство, що хтось зробив який негарний вчинок або живе, на погляд братства, неморально — братство може його судити, карати й навіть відлучати від церкви, і цього відлученого вже тільки патріарх може повернути. Такий контроль давався не тільки над мирянами, а й над духовними особами, над власними священиками, і навіть коли єпископ робить не так, як хочеться братчикам, то й тому «противитися, яко ворогові правди». Саме ж Львівське братство поставлено над усіма іншими українськими і дістало право повелівати всіми братствами по всій Україні.

Це возвеличення братства львівських міщан на ступінь якогось верховного контролера над

життям не тільки самих себе, але й усіх братств на Україні й усіх духовних осіб, аж до єпископів включно, було актом, який в усякім разі не міг довести ні до чого доброго: захват влади взагалі, чи організацією однією, чи партією, чи класом, неминуче веде до руїни²⁰².

Єпископам же це, очевидно, найбільше не могло подобатися, що над ними, як висловився львівський єпископ, мають контроль «шевці». Особливо ж відтіняло цю прикрість те, що тут же рядом жило католицьке духовенство, жило нічим не краще, а може, й ще гірше в розумінні моральнім — і ніхто над ним не вчиняв ніякого контролю. І цілком можливо, що під впливом отого нерозважного патріаршого постановлення і виникла у деяких українських ієрархів думка про унію. Що ж таке унія?

УНІЯ

Ми знаємо, що церква після Христа була єдиною, тільки в Цареграді сидів патріарх, а в Римі папа. Згодом ці двоє владик²⁰³ почали сперечатися за владу, притягли до того якісь дрібниці релігійно-догматичні — і тим дався початок розділу церков, причому кожна церква, як водиться, почала називати себе єдиною істинною*. Але дум-

* Стара назва «католична», або, як в Росії писали, «каеолична» уживається однаково обома церквами: православний каеоличеський собор — так називалися собори в Росії. Властиво треба було би писати католичеський, бо грецька буква «тета» правильніше вимовляється як «т»; українська мова так робить і пише «аритметичний», «міт»²⁰⁴ і т. ін.; в російській же мові «тета» раз вимовляється так, а раз так; не пишуть «феатр», а пишуть «театр», а рядом не пишуть «католичеський православний собор», а «каеоличеський».

ка про єднання церков не вигасла — і, цікаво, ініціатива все виходила зі сторони Рима. Але ці проби все не приходили до кінця, аж поки-от українські землі не перейшли під Польшу.

Для польського уряду справа унії набирає цілком виразного значення. Виявилось, що перевести народ зразу в католицизм неможливо: то от тут, думалося, унія й може відіграти роль перехідного ступеня. Вона мала зірвати православних з їх позиції, а раз уже зірвавшись, вони легше прийдуть і до чистого католицизма²⁰⁵.

І от розпочинається робота. Вже Ягайло робить пробу з митрополитом Кипріяном, а потім — і Григорієм Цамблаками. Григорій навіть їздив на Констанцький собор (1418 р.) і казав, що унія — річ можлива, але її має признати з'їзд найповажніших богословів обох сторін. Але потім і скінчилося.

Були потім ще проби; з них найсерйозніша за митрополита Ісидора (1436 р.), котрий їздив на Ферарський собор²⁰⁶ і навіть прийняв там унію, старався потім запровадити її на Україні, але знов з того нічого не вийшло. І ще раз була спроба за митрополита Іосафа Болгариновича — і теж потерпіла невдачу. І от, аж нарешті під середину XVI ст., справа назріла: за унію беруться кращі польські проповідники, про неї багато пишуть, ведуть суперечки, — словом, справа, видимо, вступає в якусь іншу фазу. Але, може, й тепер з того не вийшло би нічого, якби не оте втручання патріарха в братські справи.

Як говорилося вище, духовенству українському, особливо старшому, дуже не подобалося, що воно нараз опинилося під контролем своєї ж пастви. Сутички були неминучі — і перша з них трапилась у Львові, між Львівським братством і львівським же єпископом Гедеоном Балабаном. Братство, бажаючи проявити вповні нову свою

владу, почало втручатися в усі розпорядження свого єпископа, Балабан же, людина молода, енергійна, широкоосвічена, а ще до того стародавнього гордого шляхетського роду, ніяк не міг того виносити і відповідав братству різко. Коли ж братство почало втручатися вже навіть у чисто канонічні речі (наприклад, хотіли скасувати свячення пасок на Великдень), то Балабан виступив цілком рішуче: він кинув анафему на братство, а братство постановило ні в чім не слухати свого єпископа — і пішло. До патріарха в Царгород летять грамоти, скарги, їздять депутації, у Львові скандали один за другим, — словом, соромота.

І от нарешті пройшла чутка, що сам патріарх царгородський прибуде до Львова. Це була надзвичайна річ, бо ще від тих часів, як українці стали християнами, вони не бачили у себе царгородського патріарха. Надії всіх людей, що прагнули спокою, обернулися на цей приїзд; всі чекали розумного й певного умиротворення.

І він приїхав нарешті, патріарх Ієремія. Але краще б він не приїздив. Не орієнтуючися цілком в місцевих справах, не маючи найменшого пасторського такту, Ієремія понапроклинав стільки людей, понавидавав стільки всяких безтолкових розпоряджень, взагалі наробив такого заколоту, що суспільність православна по його від'їзді зосталася мов приголомшена. Замість бажаного порядку прибуло ще тільки більше непокою, а головне — втрачена була вже всяка надія на спокій. Бо як уже вища влада, патріарх царгородський, не дав того спокою, то хто ж його вже й дасть.

От тут і виникла цілком природно думка, що є ж іще глава церкви — папа римський. Ображені і патріархом, і своєю паствою, владики починають тепер вдумуватися в цю ідею — і вона нарешті не дає їм спокою. «Ми бачимо, — пишуть владики, — велике неустройство в старших наших,

патріархах царгородських. Бачимо, що вони не дбають про церкви Божі, про закон святий. Бачимо, що з чотирьох патріархів зробилося вже вісім, і всі вони між собою сваряться, один під другим риють; а тут, до нас приїжджаючи, не ведуть ні розмов з нами, ні диспутів з іновірними, а тільки дивляться, звідки би можна було побільше набрати грошей».

І от чотири єпископи — львівський Балабан, луцький Терлецький, пинський Пелчицький і холмський Збіруйський — вирішують признати владу папи з умовою — «аби обряди і весь церковний порядок, на якому здавна свята східна церква стоїть, були не порушені папою»; окрім того, щоб папа і король польський затвердили ті права і привілеї для церкви, які владики вироблять і вкажуть у своїм акті приєднання. Це діло вирішили владики 24 червня 1590 року, але держали поки що в секреті, оглядаючися, кого би ще до себе приєднати.

Однотумці хоч і не скоро, а знайшлися: насамперед владика перемишльський Копистенський, а потім володимирський єпископ Потій. Тоді вже в цім збільшенім складі з'їхалися (в 1594 р.) і виробили точні умови унії. Ось головні пакти.

Устрій церковний і обряди православної церкви зостаються навіки непорушними. Духовенство православне в усім має бути зрівняне в правах з духовенством католицьким. Владики, як і біскупи польські, мають право засідати в сенаті. Єпископів посвящає митрополит, а митрополита — собор єпископів за благословенням папи. Всі патріарші грамоти мають бути скасовані, «бо від того тільки помножилися різні секти». Духовних східних треба не пускати в державу, «бо вони їздять тільки по гроші та дорогоцінні речі».

Католицьке духовенство, очевидно, ухопилося

за цю унію обома руками²⁰⁷, але все ж хотіло ще дещо виторгувати, і для того відбули конференцію з Терлецьким. Одним з догматичних пунктів — це було питання про св. Духа. Католицька церква каже, що Дух святий виходить «від Отця і Сина», а православна — тільки «від Отця». Так от католицькі владики натягали на свою формулу, а Терлецький — на свою. Вирішили наполовину — «від Отця через Сина». Як уже воно там в дійсності, хто його знає, але вирішено було так. Причастя зберігалось «під обома видами», тобто тіла і крові на кваснім хлібі, тоді як у католиків причащаються під одним видом тіла і на пріснім хлібі. Але з католицизму цілком була прийнята формула чистилища; по-православному, душі свою долю визначають тільки на Страшнім Суді, а до того часу місце їм не визначене; по-католицькому ж, душам є пристановище; до суду вони мають притулок у чистилищі і навіть вони можуть надіятися при хорошій поведінці очиститися від гріхів та ще й до раю потрапити²⁰⁸. Як бачимо, всі такі речі, які могли б впливати на маси, владики старанно зберігали, роблячи уступки тільки там, до чого прості люди не доходять.

З свого боку, владики в своїх пунктах поставили такі домагання: щоб уніатські єпископи мали право засідати не тільки в Сенаті, а щоб кликали їх і на сейми, і сеймики; щоб уніатське духовенство нарівні з католицьким було кликане й до найвищого трибуналу; щоб уніатів невільно було переманювати в католицьку віру; щоб вільно було закладати школи, семінарії, друкарні і т. ін.

Як бачимо, унія не була цілковито ділом самолюбства панів ієрархів. Правда, наші владики зовсім не були взірцем добродітелі, але знов і оганьблювати справу унії так, як то робиться в російських історіях, не можна. Владики ціною справді невеликих і незначних догматичних уступок ба-

жають вивести свою церкву з положення гнаної і гнобленої, зробити її рівноправною в державі, добиваються права представникам української церкви впливати на політичні й судові справи, хочуть раз положити кінець тому «уловленію душ», яким так спеціально займалося духовенство католицьке. Все то речі важливі, національного значення, і люди, котрі дбали б тільки про свою амбіцію, не давали б собі труда на них зупинятися. Тому погляди на унію, які прищеплювали нам російсько-православні історики, є неправильними. Можна навіть думати, що якби весь народ український прийняв свого часу унію, то тяжке змосковщення не впало б на нього так всією вагою, як впадо тепер, при спільності релігійній з москалями²⁰⁹.

Далі справа унії йшла так. Про ті всі свої заходи владики обережно повідомили головного магната й аристократа — князя Острожського. Він принципово не був проти унії, але вважав, що прийняти її можна буде тільки на соборі православних духовних і світських людей. З тими усіма проектами й умовами Потій і Терлецький поїхали до короля.

Король прийняв їх радо. З пактів на дещо був згоден, на дещо — ні, але проти собору поставився рішучо, бо боявся, що на соборі нічого не вийде. Казав, що діло духовне мають рішати й особи духовні; раз вони справу вирішили, то так тому й бути. Але коли про це почув Острожський, він нараз видав таку грамоту, що вона мов ударила всіх: і уніатів, бо вони вважали князя своїм прихильником, і православних, бо дуже багато народу нічого не знало про те, що діється. Острожський грозив навіть зброєю, коли зроблено буде не по його: «Я сам можу виставити тисяч з 20 війська; панове протестанти теж могли би дати немало силу, — отже, коли б католики хотіли силою чогось доказати, то в цьому навряд чи їм пощастило».

Стурбований таким поворотом справи, король скликав нараду міністрів — що робити? Постановлено було подождати з усією справою. Але як його подождати, коли Потій з Терлецьким виїхали вже до Рима? Значить, треба вести справу на пробій — що буде, то буде.

А владики тим часом приїхали вже й до Рима. Папа прийняв їх прихильно, з великими гонорами. На умови їх згодився, поробивши незначні зміни,— і таким чином східна церква знов була з'єднана з західною. Потій і Терлецький поїхали додому вже «греко-католиками».

А поки вони їздили, серед православної суспільності кипіло, як в огні. Всі були невдоволені таким своєвільним вчинком владик, і висловлювалося це невдоволення так рішучо, що два єпископи (львівський і перемишльський) відступили від унії і zostалися православними. Вся суспільність вимагала собору — і король хоч-не-хоч мусив його дозволити.

Собор зібрався в Бересті 6 жовтня. Польський уряд прислав на нього і комісарів своїх, і єпископів, взагалі зібрав всі сили, знаючи, що українці будуть проти унії. Так воно й вийшло. Як тільки собор розпочався, виявилось зразу, що між уніатами й православними згоди бути не може. Собор розділився на дві частини: православні засідали окремо, уніати — окремо. Одна частина називала себе православною, а на другу кидала анафему, а друга робила те ж саме. Кожна сторона видавала акти, універсали, відозви до народу, але властиво на тім і скінчилося: собор роз'їхався, ні на чім одним не постановивши. Так Польща доп'яла свого — Україна розділилася надвоє; тепер легше було її бороти.

Справді, між українцями почався розлад. Одні приставали на унію, другі — ні; брат ворогував проти брата, син проти батька. Право «роздаван-

ня хлібів духовних», яке зосталося в руках короля, очевидно, сильно помагало ділу унії, бо король ставив тільки тих, хто визнавав унію. На єпископів, котрі zostалися вірними православію, посилалися різні кари, відбиралися у них прибутки; про священників уже й говорити нічого.

Суспільність православна боролася, як могла. Шляхта українська виносила справу і перед судом, і на сеймики, і на сейми, але уряд держав свою лінію твердо, і шляхта його подужати не могла. Добивалася часом поступок на папері, постанов на словах, але то нічому не допомагало: православні церкви закривалися, духовенство принижувалося, над паствою чинилися насильства.

Таким чином, і останній оплот національний — релігія — почав хитатися під ударом Польщі. Здавалося, вже кінець зовсім. Коли ми могли б уявити собі психологію тодішнього чоловіка, який любить свій рідний край і бажає добра своєму народові, але бачить тверезими очима все, що діється навколо, — ми сказали б, що ця людина мусить впасти у відчай. Бо ніде, ні в чому найменшого просвітку. Інтелігенції нема, вся вона добровільно пішла на польське, і це тепер гірші вороги українства, ніж самі поляки. Міщанство спольщене силою; мужик — темний, забитий кріпак; торгівля — в чужих руках, промисел упав, народних багатств нема ніяких, а зате колосальні маєтки знаходяться в одних руках і при тім — ворожих. І нарешті — остання утіха в нещастях, останнє пристанище страждучих і обременених — релігія — і та розідрана надвоє, і б'ються брат з братом через неї.

Де ж вихід з тієї темної безодні?

Виходу не було. Тепер ми говоримо про силу культури й освіти, тоді такої надії не було; а хоч би й міг середньовічний чоловік до неї додума-

тися, то звідки ж тої культури взяти? Школа в руках польських монахів, своя культура загинула, книжки своєї рідною мовою нема, освіту всю треба здобувати з чужих рук і для того, щоб пізнати чуже, треба насамперед забути своє. Нема виходу і тут.

То, може, церква спасе народність? Але церква являє собою образ найбільшого занепаду, глибокої деморалізації й розпаду; нарешті вона кинула основи, свої ж теж наблизилися до католицтва, і так само, як шляхтич-українець надівав польський кунтуш, так піп-уніат перешивав свої ризи, аби то було більше схоже на орнат.

Збройне повстання, може? Але з ким? Убоге беззбройне селянство проти регулярної армії, проти гармат, гаківниць, лицарів у залізі. Роз'єднана суспільність проти великої держави з світовими стосунками, з дипломатією, закордонними зв'язками, історичними устоями. Ні, про це й думати нема чого.

Хто ж, хто спасе народ? Хто дасть народу його культуру, хто поверне народу його багатства, поверне Києву кипуче життя національне, відкриє народній торгівлі шляхи всеєвропейські, возвеличить мову рідну, поставить свою школу, дасть свій суд, самоуправу народну — хто, хто дасть те все? ²¹⁰ Чи є в світі така сила, щоб усе те повернути?

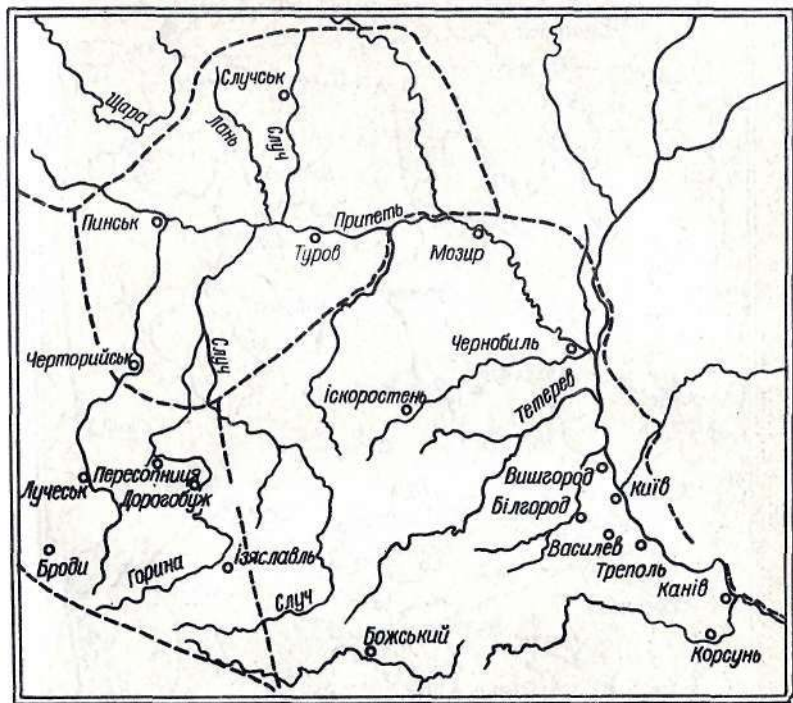
І, заломлюючи руки, мусив визнати тодішній чоловік, що такої сили нема, що над його народом поставлений хрест і попереду тільки погибель «во славу Польщі».

Але діла історії міряються зовсім іншою міркою, ніж індивідуальні почуття,— і в суму сил, якими управлялася доля України, втрутилася нараз одна, цілком несподівана, якої ще до вчорашнього дня й уявити собі ніхто не міг. І ця сила повернула по-своєму колесо історії. Цією силою був народ, що поставив на боротьбу козацтво.

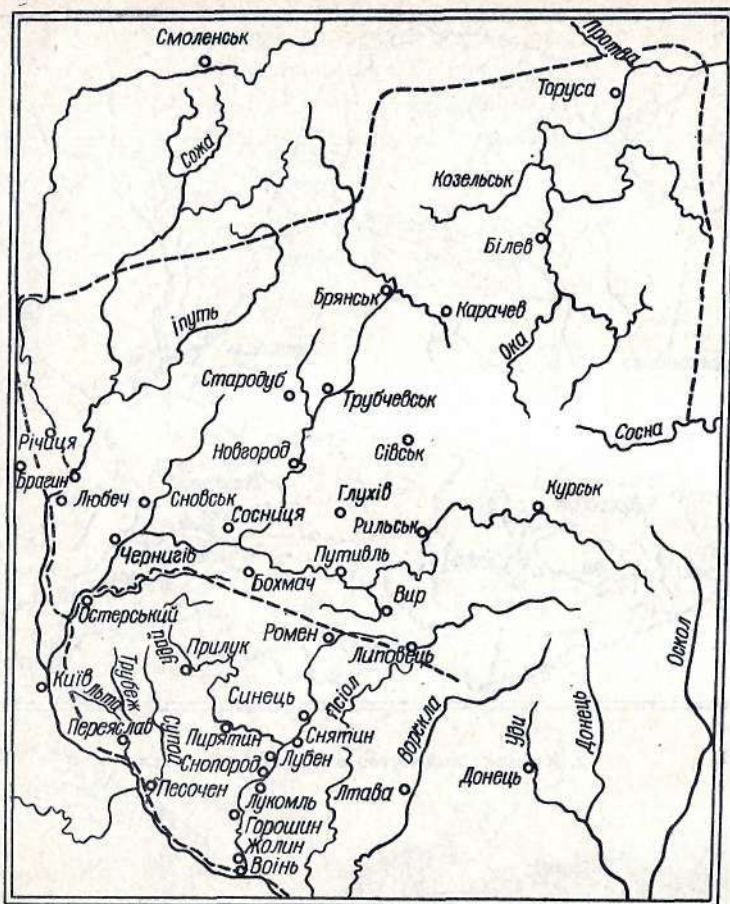
МАПИ ДО «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»
ГНАТА ХОТКЕВИЧА
(друкуються за першовиданням)

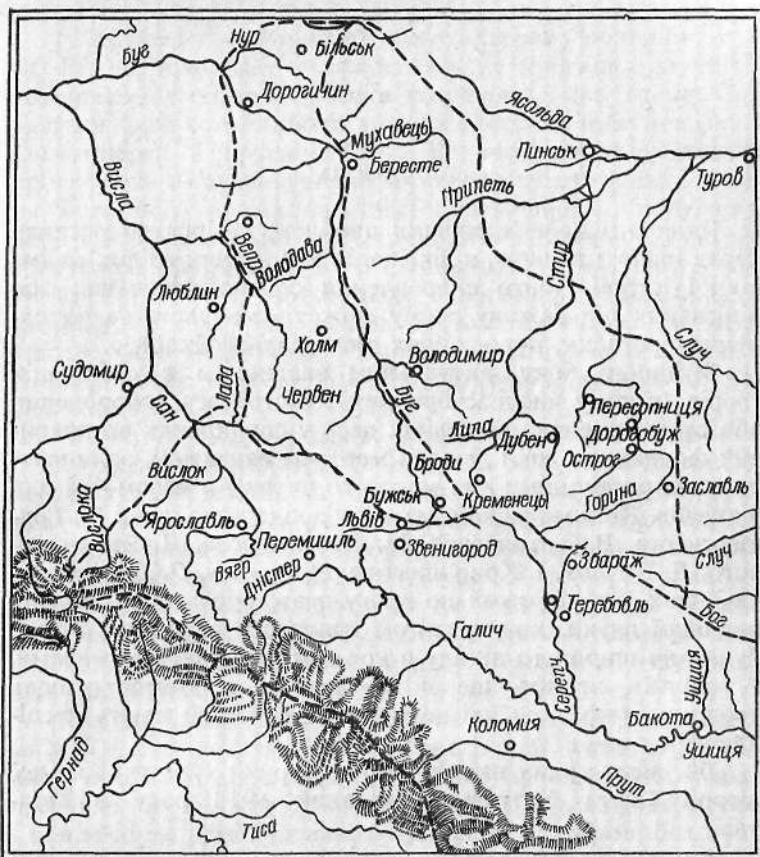
1. Східнослов'янські племена IX—X століть

2. Київське князівство в XI—XII століттях

3. Земля Чернігівська і Переяславська в X—XIII століттях

4. Галицько-Волинська держава XIII—XIV століть

ПІСЛЯМОВА

Однією з найважливіших проблем, що гостро постали перед нашою наукою, є ліквідація так званих «білих плям» рідної історії, тобто виправлення сфальсифікованих або підігнаних під бажану схему сюжетів минулого та заповнення прогалін, породжених тією фальсифікацією.

З іншого боку, актуальним завданням є публікація творів (у тому числі історичних), свого часу заборонених або втаємничених, захованих десь у спецхранах чи закритих фондах, де вони лежали мертвим вантажем, залишаючись неприступними для масового читача, а часом — і для фахівців. Нині ми відкриваємо й відроджуємо праці М. Грушевського, В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Яворницького, Д. Багалія, І. Крип'якевича, М. Аркаса, Д. Дорошенка та інших авторів, яких по праву вважаємо класиками вітчизняної науки, хоч протягом тривалого часу вони відомі були для широкого загалу в кращому випадку за іменами. А скільки лежить ще в архівах та в книгосховищах творів забутих, про які не мають відомостей навіть спеціалісти!

До числа таких належить популярний курс української історії Гната Хоткевича, виданий 1918 року в Полтаві.

Книжка була задумана як підручник для шкіл «вищих-початкових та середніх», отже, розрахована на дитячу аудиторію. Цим визначений характер та стиль викладу — живий та нестандартний. Він нагадує жваву бесіду, містить численні авторські запитання до самого себе, покликані акцентувати найважливіші або трудніші для сприйняття сюжети. Вдалою знахідкою є послідовне застосування до історичних реалій займенника «ми», «нас», «нам» тощо. Завдяки цьому читач почуває себе ніби учасником подій та процесів, про які розповідається. Отже, і населення Київської Русі — це ми, і козаки — теж ми, і борці за соціальне та національне визволення — ми. А це має неабияке виховне значення. Читач ніби відчуває свою відповідальність за те, що робилося колись, у давнині, а відтак — і за своє майбуття. Давня історія стає великою школою добра і мудрості.

Г. Хоткевич не був істориком у власному розумінні слова. Він не працював з джерелами, не провадив наукових досліджень у справі вивчення вітчизняної минувшини. Він базував свою концепцію на працях сучасних йому істориків (насамперед М. Грушевського). Він виступав як публіцист, проектуючи нашу минувшину на тогочасну ситуацію. Головна мета його лежала в сфері просвітництва, популяризації історичних знань та органічного пов'язання давнього з новітнім. Наприклад, його брошура «Хто ми, і чого нам треба» (1917 р.), присвячена вирішенню національного питання, не втратила своєї актуальності і в наші дні, коли над головою українського народу дамокловим мечем, як і колись, знову і знову нависає загроза національній незалежності.

Разом із популярністю викладу «Історія України» Г. Хоткевича відзначається високою науковою вартістю. Майже всі твердження автора відповідають історичній істині і не викликають принципових заперечень. Письменник розкриває закономірність історичного процесу, дуже тактовно й дохідливо роз'яснюючи причинний зв'язок, причому робить це на досить солідному науковому ґрунті. Більше того, часом доводиться дивуватися: в книзі знаходимо такі відомості чи тези, які лише недавно стали здобутком академічної науки.

Так, наприклад, автор визначає кількість населення Києва у XII ст. «до ста тисяч». Таку цифру вчені отримали лише в останні десятиліття. Г. Хоткевич справедливо підкреслює, що князь у Київській Русі не був самодержцем, і пояснює це демократичною традицією, притаманною нашому народові. Захоплення Києва та Київської землі Литвою автор правильно відносить до часів Ольгерда, а не Гедиміна, як це приймалося в дореволюційній історіографії, і т. д.

Правильно подано умови, що спричинилися до церковної унії 1596 р. Ця унія (про яку написано стільки всякого) була справою патріотичних сил, занепокоєних процесом денаціоналізації суспільної еліти України, представники якої чим далі, тим активніше ставали на шлях полонізації та покатоличення.

Щасливою особливістю книги є й те, що автор уникає легендарних, недостовірних або й зовсім фантастичних сюжетів, що були дуже популярними в дореволюційних підручниках з рідної історії. До таких оповідок належать, скажімо, легенда про смерть Олега від укусу змії, що звила кубельце в черепі коня, переказ про знищення Коростеня

з допомогою птахів, розповідь про дивацькі звичаї інфан- тильного Святослава і т. п.

Вигідно відрізняється курс історії Г. Хоткевича — лю- дини, вільної від ідеологічних догм та цензури,— від праць радянських псевдовчених, які часто-густо перекручували історичні факти, виконуючи вказівки комуністичних ідеоло- гів.

Одним з найдивовижніших проявів в історіографії ста- лінсько-брежнєвських часів була міфотворчість, переконан- ня в тому, що історичне минуле можна конструювати на свій смак і розсуд. Так, скажімо, на ті факти (події, особи, установи, процеси і т. д.), які не подобалися партій- но-бюрократичному керівництву, накладалося табу, і вони попросту зникали із сторінок радянської, «найпередовішої в світі», історіографії. І, навпаки, директивно стверджу- валися факти, яких насправді ніколи не існувало.

Не подобається, наприклад, битва під Конотопом 1659 р., в ході якої козацьке військо, очолюване І. Виговським, розгромило російські війська,— то заборонимо й згадувати її. Отже, тої поразки ніби вже й не було. Або хочеться, щоб Б. Хмельницький мріяв про «возз'єднання» України з Росією трохи не в колисці (а після повстання 1648 р.— то й поготів!), то видамо рескрипт — і все в порядку! Немає фактів, які підтвердили б оте фантастичне твердження? А ми їх зробимо.

Насправді ж Б. Хмельницький на початку повстання не розігрував російську карту, волюючи радше укласти спілку з татарами. Першу, дуже непевну спробу встановити безпо- середній контакт з царським урядом він здійснив лише влітку 1648 р. (після Корсунської перемоги), але на цей раз ідея переходу України під московський протекторат ще не стояла на порядку денному. Вона, ця ідея, з'явилася десь близько 1651 р.— після Берестецької поразки, підписання не вигідного Білоцерковського договору, виступу Гладкого, Мозири та інших опозиційних діячів.

Причин для сумніву у Б. Хмельницького було більш ніж достатньо. Справді, порівняння виглядає досить красномов- но. Україна була республікою з виборністю всіх посадових осіб і з відповідним чином ствердженою підзвітністю демо- кратичної ієрархії. Росія ж демонструвала приклад єдино- владдя, найпослідовніший і найглибше розроблений взірець деспотизму, аналогії якому слід шукати не в Європі, де на той час поступово стверджувалася просвітня монархія з певною системою представницьких органів влади, а на Схо- ді. Далі, Україна фактично ліквідувала в себе велике фео-

дальнє землеволодіння; соціальний лад Росії тримався на повному і необмеженому пануванні поміщицького землеволодіння. Україна стояла на грані знесення кріпацтва (на кінець визвольної війни його практично не існувало). Московська держава знала найжорстокіші і найбрутальніші форми повного закріпачення. Україна мала міське самоврядування, базоване на магдебурзькому праві; в Росії нічого подібного не було і не передбачалося.

Ідучи на союз з Москвою, Б. Хмельницький розумів, що на карту ставиться по суті все, чого пощастило домогтися в ході війни ціною кривавого змагання. Але іншого виходу не було — повна незалежність України могла утвердитися лише за умови подолання феодалізму, а піти на це — значило відмовитися від викоханої програми, від намірів, продиктованих соціальною приналежністю і самого гетьмана, і більшої частини його ближчих прибічників.

Уповання покладалися на угоду, досягнуту з царським урядом. Україна увійшла до складу Московської держави на правах досить широкої автономії. Вона зберігала свою республіканську структуру — свій уряд, економічну незалежність, власні гроші, власні збройні сили, право дипломатичних зносин з іншими державами тощо. Але головним пунктом тої угоди було збереження станового поділу: «Щоб було так, як раніше, — хто козак, той застається козаком (в рамках 60-тисячного реєстру); хто шляхтич — шляхтичем, хто посполитий — посполитим».

У цьому втілений головний сенс політики Б. Хмельницького. Можна було не сумніватися, що царський уряд не тільки не відмовиться від названої статті, а вважатиме її суворе дотримання за свій священний обов'язок.

Але уповання на недоторканність Березневих статей виявилися наївною мрією. Підступний і брехливий царат і не думав поважати свої власні зобов'язання, освячені його підписом. Уже в перші роки після Переяслава автономні права України стали порушуватися раз за разом. Натомість недоторканність феодального устрою додержувалася скрупульозно. Більше того, царський уряд (як і слід було чекати) почав роздавати українські землі представникам не лише української, а й російської еліти. Населення цих земель потрапляло до кріпосної залежності, а відтак мусило гнути спину на новоявлених панів.

Ці тенденції почали виявлятися ще за життя Б. Хмельницького. Отже, сам гетьман бачив, що дійсність виявляється зовсім не такою, як передбачалося в 1653—1654 рр. За деякими даними, він навіть почав промацувати ґрунт щодо

інших альтернатив; зокрема, його увагу привернули країни, які в силу свого географічного розташування не могли претендувати на зверхність над Україною (Семигороддя, Швеція). Шведський варіант здавався досить перспективним і заслуговував на пильну увагу. Справа в тому, що Швеція була активним противником і Речі Посполитої, і Московської держави, а тому могла бути союзником України проти Москви, якби справа дійшла до відкритого конфлікту.

Але несподівана (і підозріла) смерть гетьмана (1657 р.) внесла істотні зміни в тогочасну ситуацію. Царський уряд вирішив, що тепер з українцями нема чого панькатися і настав час для фактичного денонсування Березневих статей. Але українська громадськість чинила активний опір, процес виявився тривалим і пройшов через ряд стадій, відбитих в тогочасних документах (Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., а особливо — Андрусівське перемир'я 1667 р.).

Андрусівська угода між Польщею та Росією фактично і юридично поставила хрест на Переяславському договорі 1654 р. Цим документом (пізніше підтвердженим «Вічним миром» 1686 р.) Україна була поділена вздовж Дніпра між названими державами. В договорі знайшла свій вияв великодержавна концепція, виплекана в Москві. Відповідно до неї українські (і білоруські) землі (колишня Київська Русь) становили собою володіння династії Рюриковичів, які врядували в Москві до кінця XVI ст., коли на спорожнілий московський престол було обрано спочатку Бориса Годунова, потім — Василя Шуйського і нарешті — Михайла Федоровича Романова, батька Олексія Михайловича, що, отже, став законним спадкоємцем цілої Русі (всієї Східної Слов'янщини). Перехід України до складу Московського царства був потрактований, як повернення Росії її споконвічних володінь. На них, природно, мала поширитися юрисдикція московського престолу, а відтак і всі ті порядки, які існували в Росії. Звичайно, ні про яку автономію України не могло вже бути мови. Її взагалі не вважали за державу; українських представників навіть не було запрошено для участі в переговорах. Це означало зраду Переяславського акта про російський протекторат над Україною.

Всі ці факти як царською, так і радянською історіографією старанно приховувалися.

Говорячи про історію як науку, часто маємо на увазі хронологічно вивірених ланцюжок подій, що йдуть одна за одною і виростають одна з одної. Це, поза сумнівом, важлива справа, бо без фактів немає ніякої науки, в тому числі й

історичної. Але все ж таки головне полягає в іншому — з'ясуванні глибинної суті подій та колізій.

Головне — в усвідомленні історичного розвитку як закономірного процесу, в якому кожне явище має свою об'єктивну причину. Лише в цьому випадку можемо перетворити історію з калейдоскопа анекдотів на єдину систему, чії закони підлягають усвідомленню і практичному застосуванню.

Що ж ми мали в радянській історіографії? Після Жовтневої революції марксизм було стверджено в ролі єдиної теоретичної основи «найпередовішої в світі науки», обов'язковою для всіх дисциплін без ніякого винятку. Відступ від офіційно схваленої доктрини загрожував серйозними наслідками, аж до фізичної розправи включно. Але що уважати за марксизм, а що — за відступ від нього? Хто міг би взяти на себе функцію непомильного судді? Звичайно, «великий вождь усіх часів і народів». Й. Сталін став вищим арбітром, монополістом інтерпретацій та тлумачень. Його слово вважалося остаточним, непорушним і таким, що не підлягає ані критиці, ані обговоренню по суті. Сталінські вказівки дозволялося тільки вивчати та застосовувати на практиці. Зараз нам треба повертатися до справжньої науки.

«Історія України» Г. Хоткевича, як і праці інших визначних істориків минулого, допомагає нам пізнати справжні, а не кимось вигадані закони історичного розвитку й поставити їх на службу суверенній Україні.

Разом з тим маємо визнати, що в книзі Г. Хоткевича є й окремі застарілі уявлення та інтерпретації. Це цілком зрозуміло, адже наука протягом майже семи десятиліть не стояла на місці, з'явилися нові джерела (насамперед археологічні), які дозволяють іншими очима глянути на ту або іншу проблему. З цим доводиться неминуче стикатися, коли справа заходить про перевидання творів авторів, які вже не можуть внести до свого тексту жодних коректив.

Поправки й уточнення зроблені мною в коментарях.

*Михайло Браїчевський,
доктор історичних наук*

КОМЕНТАРІ

¹ Сучасна площа України становить близько 600 тис. кв. км. Населення — близько 52 млн. Але значна частина земель, здавна заселених українцями, опинилася за межами республіки — в Росії, Білорусі, Молдові, Чехо-Словаччині.

Національну політику щодо українців за межами України добре ілюструє становище в Надкубанщині (Краснодарський край). В 1926 р. українське населення в західній частині досягало 80—90 %. А в 1959 р. українці в Краснодарському краї склали близько 4 % (!). Причини того мали різний характер — як глибинний (наслідки голодомору в 1932—33 рр., часткова депортація населення тощо), так і формально-бюрократичний. При проведенні переписів відповідно до директиви зверху, всіх східних слов'ян (українців, росіян, білорусів) незалежно від їх реальної національної приналежності писали «росіянами». Аналогічно діялося в українській частині Лівобережжя та Наддніпрянщини (області Курська, Воронежська, Білгородська та ін.), на Стародубщині і т. д.

В Україні нині проживають представники 110 національностей і народностей. Більшість населення становлять українці й росіяни; за переписом 1989 року — відповідно — 37,4 млн. чол. (72,7 відсотка) і 11,4 млн. чол. (22,1 відсотка). Далі склад інших національностей розподіляється так: євреї — 486 тис., білоруси — 440 тис., молдаване — 325 тис., болгары — 234 тис., поляки — 219 тис., угорці — 163 тис., румуни — 135 тис., греки — 99 тис., татари — 88 тис., вірмени — 54 тис., цигани — 48 тис., кримські татари — 47 тис., німці — 43,8 тис., азербайджанці — 37 тис., гагаузи — 32 тис. та ін.

У цілому питома вага неукраїнців у республіці становить 27,2 відсотка, або 14 мільйонів чоловік. У містах їх 34 відсотки, в сільській місцевості — 13 відсотків.

Кількість українців, котрі проживають за межами України, в інших республіках колишнього СРСР, з 1979 по 1989 рік збільшилася майже в 1,2 раза і становить 6,8 мільйона. Крім цього, понад 4 мільйони наших співвітчизників проживає в зарубіжних країнах.

Національності розселені по території України загалом так: українці переважають в усіх областях республіки, крім Криму, де вони після росіян є другою чисельною національністю.

² Г. Хоткевич дотримується так званої індоєвропейської теорії, відповідно до якої процес утворення сучасних народів полягав у поступовому поділі первинних етнічних спільностей (племен, союзів племен тощо). Головною причиною цього поділу вважалося зростання населення, а відтак його розселення чи переселення. Зокрема, це стосувалося і слов'ян. Як відомо, сучасні слов'янські народи поділяються на три гілки — східну (українці, білоруси, росіяни), західну (поляки, чехи, словаки, сорби, кашуби) та південну (болгари, серби, хорвати, словенці, босняки, чорногорці, македонці). Відповідно до індоєвропейської концепції всі вони походять від одного спільного предка — праслов'ян. Нині ця теорія застаріла: процес етногенезу (утворення народів) був набагато складнішим, в ньому роз'єднувальні тенденції перепліталися з об'єднувальними.

³ Не можна твердити, що наш народ з'явився на території України 1500 років тому. Предки українців становили тут споконвічне населення. Так, серед населення Геродотової Скіфії (VI—V ст. до н. е.) учені виділяють групу праслов'янських племен (неври, будини, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби та ін.). Ці племена були автохтонами, тобто становили собою місцеве населення, етнічне коріння якого йде в ще глибші часи.

⁴ Нині доведено, що «Повість временних літ» Нестора-літописця, створена в кінці XI ст., не є найдавнішим історичним твором у нашій країні. Їй передували давніші літописні зведення, які, на жаль, не дійшли до нас. Першим серед них був «Літопис Аскольда», написаний у третій чверті IX ст.

⁵ Гречка з'явилася в нас у першій половині I тис. н. е., тобто задовго до утворення Київської Русі. Свідченням того є знахідки зерна в комплексах Черняхівської культури (I-ша половина I тис. н. е.).

⁶ Плуг із залізним наральником (лемешем) та череслом з'явився у нас в середині I тис. н. е. (V—VI ст.).

⁷ З залізом наші предки вперше познайомилися майже дві з половиною тисячі років тому.

⁸ Аскольд і його брат Дір були не варягами, а слов'янами і нащадками легендарного засновника Києва — полянського князя Кия. Отже, вони виступали законними спадкоємцями київського престолу. На варягів їх перетворили автори так званого «Початкового літописного зведення», укладеного в Києві за Ярослава Мудрого. Зроблено це було для того, аби виправдати захоплення Києва Олегом.

⁹ Державний переворот 882 р., в результаті якого було вбито Аскольда, стався вже після смерті Рюрика (879 р.).

¹⁰ Не точно, що першим достовірним князем у Києві був Олег. Якраз про нього ми майже нічого достовірного не знаємо. Набагато краще джерела освітлюють діяльність його попередника Аскольда і навіть напівлегендарного Кия.

¹¹ Договори Русі з греками, які «Повість временних літ» приписує Олегу і датує 907 та 911 рр., насправді були укладені Аскольдом у 860 та 874 рр. Вони дійсно були дуже вигідні для Русі. Візантія сплатила переможцям величезну контрибуцію і зобов'язала надалі виплачувати данину. Забезпечувалися також торговельні та дипломатичні інтереси Києва.

¹² Цей напад стався ще в першій половині IX ст. Звісно, він був не єдиним — наші предки досить часто з'являлися на південному узбережжі Чорного моря (яке тоді називалося ще й Руським).

¹³ Чи здійснював Олег походи проти греків, надійних відомостей немає. Враховуючи важке внутрішнє становище в країні після вбивства Аскольда, це мало ймовірно. Новоявленому зверхнику насамперед доводилося дбати про приведення до шкори своїх нових підданців.

¹⁴ Договір звільняв від мита не торгівлю (тобто — купівлю й продаж), а тільки купівлю. Цим візантійський уряд намагався забезпечити торговельний баланс: Русь заохочувалася не лише продавати привезені до Константинополя товари, а й витрачати одержані гроші на придбання візантійських товарів.

¹⁵ Олег не належав до династії Рюриковичів. Після смерті Рюрика він виконував функцію регента (правителя)

при малолітньому Ігорі. Це чітко засвідчують давньоруські літописи.

¹⁶ Олегу довелося підкорювати древлян, сіверян, радимичів; уличі ж і тиверці залишилися в становищі союзників, зберігаючи свою незалежність.

¹⁷ Олег не робив походів на узбережжя Каспійського моря. Це здійснювали Аскольд та Ігор.

¹⁸ Навряд чи це міг бути порох. Прийнято вважати, що так званий «грецький вогонь» являв собою посудини з палаючою сумішшю (нафтою), які візантійці кидали на кораблі противника.

¹⁹ Умови Ігорового договору 944 р. в основному повторювали настанови попередніх угод (у тому числі й те, про що пише автор). Тому говорити про перемогу греків не доводиться.

²⁰ Майже все X століття в нашій країні пройшло під знаком боротьби язичества проти християнства, що розвивалася з перемінним успіхом. Три періоди антихристиянського терору (за Олега, за Святослава і на початку князювання Володимира) чергувалися з періодами толерантного врядування Ігоря та прохристиянської політики Ольги та Ярополка.

²¹ Не першою. Першим був Аскольд.

²² Тобто проти греків та проти болгар.

²³ Біля сучасного села Микільське-на-Дніпрі, понад порогом Ненаситець.

²⁴ В Коростені. Овруч в літописах згадується як місце битви, під час якої Олег наклав головою.

²⁵ Новгород становив собою полянську (тобто українську) колонію в землі фінських народів (чудь, вісь та ін.) і східнослов'янського племені словінів. Населення Новгородщини ще в XIX ст. говорило здебільшого українською мовою.

²⁶ Невірно, що Ярополк убив свого брата Олега. Останній загинув під час облоги Овруча Ярополком (внаслідок

паніки був затоптаний власними вояками). Ярополк не хотів його смерті і дорікав воєводі Свінельду, справжньому вивуватцю тої трагедії.

²⁷ Отже, ініціатором усобиці був Володимир, точніше, його дядько й вихователь Добриня.

²⁸ Поляки, скориставшись поразкою Святослава на Дунаї, захопили українські міста Перемишль, Белз, Червен та ін.

²⁹ Володимир надіслав своє військо до Візантії вже після одруження з царівною Ганною.

³⁰ У Новгороді, наприклад, християнство довелося запроваджувати за допомогою сили.

³¹ Зокрема, одинадцять синів: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвизд, Судислав. Крім того, він офіційно визнав своїм сином Святополка, справжнім батьком якого був Ярополк Святославич.

³² Як сказано, Святополк був сином Ярополка — старшого брата Володимира, а тому мав більші права на київський престол, аніж його названий батько, не кажучи вже про Володимировичів.

³³ Автор занадто згущує фарби. Так зване феодальне роздріблення (так емоційно описане в книзі) пережили всі середньовічні країни. Але ніде воно не призводило до загибелі ані нації, ані держави. Сумна доля Русі мала за причину розташування країни на межі двох світів — Європи та Азії. Отже, були ми між молотом і ковадлом. Дивуватися радше доводиться тому, що взагалі наш народ у тих жахливих умовах не тільки вижив, а й зберіг свої притаманні традиції (передовсім — духовні).

³⁴ Ярослав мав стати четвертою жертвою Святополка, але був заздальгідь попереджений своєю сестрою Предславою і встиг вжити рішучих контрзаходів.

³⁵ Невірно, що Спаський собор у Чернігові є найстарішою пам'яткою давньоруської архітектури. Його закладено в 1024 р. Думка, викладена автором, базується

на неправильній даті закладки Софії Київської, поширеній в літературі (1037 р.). Насправді Софію закладено в 1017 р., отже, вона є на сім років старшою за Чернігівський Спас.

³⁶ «Правду руську» складають три основні частини: а) «Суд Ярославлъ» — найстаріша частина, створена за Ярослава Мудрого; б) «Правда Ярославичів» — доповнення, внесене синами Ярослава; в) «Устав Володимира», укладений внуком Ярослава — Володимиром Всеволодовичем Мономахом.

³⁷ Заповіт Ярослава, який дійшов до нас текстуально і становить собою офіційний юридичний документ, розподіляв землі і владу поміж нащадками великого князя (Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем, Вячеславом). Прийнято вважати, що цим він утвердив на Русі систему удільних князівств, що утворила головну підвалину феодального роздрібнення. Це не зовсім правильно. Ідея уділів виступає й раніше — за Святослава, який поділив Русь між Ярополком, Олегом та Володимиром, а особливо — за Володимира, який в міру того, як підростали його сини, надавав їм певні територіальні володіння.

³⁸ Йдеться про народне повстання проти Ізяслава в 1068—69 рр., спровоковане поразкою трьох старших Ярославичів від половців.

³⁹ До збройної сутички не дійшло, оскільки брати порозумілися мирним шляхом. Всеволод віддав Київ Ізяславу, а сам перейшов до Чернігова.

⁴⁰ Після загибелі Ізяслава в битві на Ніжатиній Ниві Всеволод повернувся до Києва, залишивши в Чернігові свого сина Володимира Мономаха.

⁴¹ Ярополк Ізяславич був убитий 1087 року Нерадцем, про якого поки що нічого не відомо. Ясно, що за спиною вбивці стояв хтось з можновладців. Найбільш підозрілим був волинський князь Давид Ігорович, бо загибель Ярополка була вигідна саме для нього.

⁴² Так званий Устав Володимира Мономаха (або Устав про закупів) був виданий після (і внаслідок) народного повстання 1113 р. Він мав на меті впорядкувати та обмежити феодальний визиск на Русі.

⁴³ Не тільки за Мстиславичами. На київському престолі в XII — першій половині XIII ст. сиділи й представники інших династичних ліній, в тому числі — чернігівські Ольговичі, з числа яких деякі користувалися підтримкою киян (наприклад, князь Святослав Всеволодович, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім»). Спеціально київської гілки княжого роду взагалі не існувало.

⁴⁴ Брата — Ростислава Мстиславича смоленського.

⁴⁵ Невірно, що Юрій Довгорукий збудував Москву. Укріплена садиба (замок) з тою назвою над рікою Московою існувала й до Юрія (належала боярському роду Кучковичів). А на місто вона перетворилася пізніше, вже після смерті Юрія і поза його участю.

⁴⁶ Андрій Боголюбський проголосив своєю столицею місто Володимир-над-Клязьмою, закладене ще його дідом Володимиром Мономахом. Але офіційна назва князівства лишилася стара — Суздальське.

⁴⁷ Гліба Юрійовича отруїли київські бояри 1171 року, тобто через два літа після його вступу на престол.

⁴⁸ Князі Ростиславичі — нащадки Ростислава Мстиславича смоленського. Старшим серед них був Роман Ростиславич — видатний просвітник, бібліофіл та культурний діяч. Саме йому належать цитовані слова.

⁴⁹ Битва на Калці (відбулася 1223 року).

⁵⁰ Угедей.

⁵¹ В часи Батиевої навали Московського князівства ще не існувало, воно оформилося пізніше. Жертвою наїзників у 1237—38 рр. стали князівства Рязанське та Володимирське (Суздальське).

⁵² Михайло Всеволодович був не київським, а чернігівським князем.

⁵³ Ця церква не збереглася, — розібрана в середині 30-х років.

⁵⁴ На фундаментах стародавньої Десятинної церкви в першій половині XIX ст. була споруджена нова у псевдо-

візантійському архітектурному стилі. Її знесено в 30-х роках нашого століття.

⁵⁵ Така ж доля спіткала й Михайлівський Золотоверхий собор з дзвіницею: їх знищено в середині 30-х років. На території кол. Михайлівського монастиря збереглося кілька будівель XVII—XIX ст. Нині поставлено питання про відбудову ряду пам'яток, знищених в середині 30-х років, в тому числі й Михайлівського собору.

⁵⁶ Розібрана в середині 30-х років.

⁵⁷ Сучасні розрахунки підтверджують справедливість цієї цифри.

⁵⁸ Успенський собор Києво-Печерської лаври було висаджено в повітря восени 1941 р., в часи німецької окупації Києва. Зараз ведуться підготовчі роботи до повного відтворення пам'ятки.

⁵⁹ Нині Вишгород — райцентр Київської області.

⁶⁰ В Третьяковській галереї.

⁶¹ Важливим опорним пунктом на південній околиці міста був Китаївський комплекс, що складався з могутнього замку та великого окольного города (міський осередок). Тут же є два курганні могильники.

⁶² В літописі згадується «строєніє баннос», причому підкреслюється унікальність споруди. Частина дослідників думають, що йдеться про лазню (російське «баня»), інші — про якусь цивільну будівлю, увінчану банею (куполом).

⁶³ Залишки Успенської церкви Володимира Мономаха в Переяславі досліджені археологами в 1958 р. на майдані поблизу сучасної одноіменної церкви. Фундаменти, що зберігаються в льохах останньої, належали маленькій капличці — приватній молільні XII ст.

⁶⁴ Розселення давньоруських «племен» та їх географічне розташування становить собою досить складну проблему, що породжує різні думки та варіанти. Дуліби, найправдоподібніші, займали сучасну Галичину та Західне Поділля; волиняни — Південну (лісостепову) Волинь; бужани —

лісостепову частину басейну Південного Бугу (Бугу). Лучани — мешканці міста Луцька.

⁶⁵ Мається на увазі Успенська церква в монастирському комплексі Зимно поблизу Володимира-Волинського; її не слід плутати з Успенським (Мстиславовим) собором в самому Володимирі, який зберігся до наших днів.

⁶⁶ В Холмі (нині — на території Польщі) мурованої вежі не збереглося, але про неї є згадки в джерелах. Натомість маємо чотири вежі в Кам'янці-Литовському (знаменита Біла Вежа, звідки — Біловезька пуща), в Стівп'ї, біля с. Білаведеного та в с. Спас.

⁶⁷ Після розгрому татарами обох столиць — Володимира-Волинського та Галича — Данило змушений був закласти нову столицю — нею і став щойно заснований Холм.

⁶⁸ Найдавніші сліди перебування слов'ян в Тавриді датуються першими століттями н. е. Про це свідчать археологічні знахідки, зокрема матеріали Черняхівської культури (перша половина та середина 1 тис. н. е.) та пізніші. Розкопки Тепсенського городища VIII—X ст. в Коктебелі та ряду поселень на Керченському півострові дали матеріали явно слов'янського походження. Слід згадати також напис III ст. н. е., знайдений в Керчі. Там згадується етнонім «ант» (антами греки називали наших предків, українців). В кінці VIII—IX ст. у Східному Криму та на Кубані утворюється слов'янське (руське) об'єднання, що дістало назву «Арсанія» («Артанія»). В середині X ст. внаслідок походів Святослава 965 та 966 рр. цей регіон входить до складу Київської Русі. А за часів Володимира Святого тут оформляється Тмутороканське князівство.

⁶⁹ Був убитий в битві на Ніжатиній Ниві поблизу Чернігова (1078 р.).

⁷⁰ Генуезці — теж італійці. Генуя — приморське місто у Північній Італії; за доби середньовіччя — визначний торговельний та політичний центр. Мав свої колонії в Криму (Балаклава, Феодосія, Судак та ін.).

⁷¹ Керченський півострів входив до складу Тмутороканського князівства.

⁷² Чорне море звалося Руським в другій половині IX та в X ст. Внаслідок невдалих болгарських походів Святослава (на підставі договору з греками 971 р.) Північна Надчорноморщина була втрачена для Русі. Від того і назва моря Руське зникла з ужитку.

⁷³ Від 1948 року — знову Білгород-Дністровський.

⁷⁴ Бирладь (або Берладь) була розташована в басейні Серету, в його середній частині.

⁷⁵ В наш час недостачу писемних джерел компенсуємо археологічними.

⁷⁶ «Руська правда» встановлює такий штраф за вбивство: княжого адміністратора — 80 гривень, боярина — 40 гривень, ремісника — 12 гривень, смерда — 5 гривень.

⁷⁷ Рабство в Київській Русі становило собою соціальний пережиток. Раби поділялися на дві категорії: холопи були зайняті в сфері виробництва, челядь становила собою замкову обслугу.

⁷⁸ Не так просто. Священик, що мав право літургії (тобто міг правити службу Божу), висвячувався єпископом.

⁷⁹ Чернецтво й подвижництво мали великий моральний вплив на свідомість широкої громадськості: вони демонстрували перемогу духу над плоттю і тим сприяло виробленню високих етичних настанов.

⁸⁰ Віче — інститут первіснообщинного ладу. На Русі історія його вже не застала — воно відійшло в далеке минуле. В Києві (та, мабуть, і в інших містах) воно виникало спонтанно під час народних повстань як орган повсталого маси. В XII—XIII ст. в Новгороді та Пскові утворилися вічові республіки; але тут віче було вже органом не народоправства, а ремісничо-торговельної та фінансової верхівки.

⁸¹ Цікава деталь: Київська Русь (мабуть, єдина феодална держава) не знала смертної кари. Спроба Володимира Святого запровадити цю форму покарання за найтяжчі злочини закінчилася крахом: видану було постанову через кілька років довелось відмінити.

⁸² Як свідчить ряд переконливих фактів, князь мав компенсувати особам, закликаним під його знамена, матеріальні витрати. Так, наприклад, Ярослав Мудрий у 1016 р. платив учасникам походу на Київ попереднього 1015 року: старостам та городянам — по 10 гривень, смердам — по одній.

⁸³ Папа римський Климент (третій римський первосвященник після апостола Петра) жив у кінці I ст. н. е., загинув у Криму близько 100 р., канонізований Вселенською церквою (яка ще не встигла поділитися на Східну та Західну). Його мощі Володимир Святославич в 988 р. перевіз з Херсонеса до Києва. Дальша доля їх невідома.

⁸⁴ Перманентні усобиці князів становили характерну рису так званого періоду феодального роздрібнення — стадії розвитку, яку пройшли усі середньовічні держави. На Русі міжусобна боротьба особливо розгорілася від кінця XI ст. і продовжувалася до монгольської навали.

⁸⁵ Галичина завдяки своєму географічному розташуванню дійсно не знала половецьких наскоків. Але натомість її не раз плондрували поляки та мадяри.

⁸⁶ Найдавнішою формою землеволодіння (починаючи ще від неолітичної революції) була общинна форма. Пізніше общинний староста поступово трансформувався у феодала. Він узурпував власність громади (насамперед — земельну), а общинників перетворював на підданців, експлуатуючи їхню працю.

⁸⁷ В дійсності справа полягала в іншому. Фонд вільних земель в нашій країні був вичерпаний ще в першій половині I тис. н. е. Отже, селянину просто не було куди податися.

⁸⁸ Розвиток промислу (ремесла) йшов у нас в тому ж ритмі, що й в інших регіонах стародавнього світу. Керамічне виробництво й ткацтво з'явилися у наших предків ще за доби неоліту. Метал вони навчилися топити за доби бронзи. Залізом оволоділи в IX—X ст. до н. е. і т. д. Процес відокремлення ремесла від сільського господарства відбувався на рубежі нової ери.

⁸⁹ Постійна торгівля виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, тобто появи фахівців-

ремісників, що спеціалізувалися на виготовленні якоїсь конкретної ремісної продукції — металургів, ковалів, гончарів, ювелірів, склоробів тощо. Вони могли існувати, лише обмінюючи свої вироби на потрібні їм продукти. Разом з постійною торгівлею з'явилися й гроші.

⁹⁰ Грошова система Київської Русі: 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різанам. Але реальний вміст гривні був різним в різний час та в різних регіонах. Так, були гривні вагою 51 г срібла, 68 г, 136,5 г, 160 г, 200 г. Остання гривня якраз і є півфунтовою (1 фунт — 400 г).

⁹¹ Думка про конфесійне розмежування за соціальною ознакою не має під собою належного ґрунту і надто спрощує ситуацію. Протягом X ст., зокрема, язичество залишалось передовсім релігією правлячої верхівки, що вела гостру боротьбу з представниками нової віри, не зупиняючися перед найрадикальнішими заходами (убивство Аскольда, ліквідація Ярополка, а можливо, й Ігоря Старого). Було три спалахи антихристиянського терору: за Олега Віщого, що прийшов до влади, спираючися на проязичеські верстви боярської верхівки; за Святослава, що був переконаним противником християнства, та в початковий період врядування Володимира Святого, коли в Києві навіть практикувалися людські жертвоприношення.

⁹² На Русі були популярні як стародавні слов'янські імена (Святослав, Ярослав, Володимир, Всеволод, Ярополк, Святополк і т. д.), так і нові, християнські (Іоан, Роман, Данило, Федір, Давид, Юрій (Георгій), Андрій, Антоній, Теодосій і т. д.). А також іноземні нехристиянські (Олег, Ольга, Ігор, Рюрик тощо). Слід мати на увазі, що деякі язичеські імена стали християнськими внаслідок канонізації осіб, тими іменами названих (Борис, Гліб, Володимир, Ольга).

⁹³ Старослов'янською, або церковнослов'янською, мовою називають македонський діалект староболгарської. Це тому, що великі просвітники слов'ян — «солунські брати» Кирило й Методій, які переклали весь Канон (Біблію) та чимало богослужбових книжок, — походили з Болгарії і тлумачили тексти своєю рідною мовою.

⁹⁴ «Тепер» — значить на початку XX ст. Тогочасний стан української літератури був визначений півторастоліт-

німи утисками нашої мови та її культури взагалі. З того часу ситуація істотно змінилася.

⁹⁵ Неправильно твердити, що в передмонгольський час центр державного життя в Південній Русі (Україні) перемістився на захід. Боротьба за Галич та удільні володіння тут була не менш напружена, аніж на сході: скоріше навпаки. Київ приваблював ще й своєю традицією; отже, змагання за нього було водночас і змаганням за загальнооруську зверхність. Інша річ, що головними претендентами на великокнязівський престол виступали представники чернігівської гілки княжого дому та волинської.

⁹⁶ Перемишльським князем тоді був Володар Ростиславич, а теребовельським — його брат Василько.

⁹⁷ Йдеться про грандіозну усобицю 1097—1100 рр., що пройшла кілька стадій і ґрунтовно переплутала розстановку політичних сил в Південній Русі.

⁹⁸ Іван Ростиславич, прозваний Берладником, прожив бурхливе життя, зазнав численних поневірянь і ряд піднесенень. В 1159 р. він очолив народне повстання проти галицького князя Ярослава Осмомисла, яке, однак, закінчилося невдало.

⁹⁹ Кульмінацією тої боротьби була страта боярами коханки Ярослава Настаськи.

¹⁰⁰ Законним наступником Ярослава Осмомисла на галицькому престолі уважався Володимир Ярославич — син князя від шлюбної жінки Ольги, п'яниця і розпутник, якого сам батько вигнав із своїх володінь і якому ніхто з тогочасних можновладців не хотів надати притулку. Отже, помираючи, Ярослав заповів престол Олегу, сину нещасної Настаськи. В цьому не було чогось незвичайного: принцип політичного заповіту, коли вмираючий князь сам визначав свого наступника, був поширений на Русі. Але бояри прогнали Олега й поставили при владі Володимира, сподіваючися, що він буде слухняною іграшкою в їхніх руках.

¹⁰¹ Місце розташування старого Галича зараз встановлено твердо і не викликає сумнівів (сучасне село Крилос над Луквою поміж нинішнім Галичем та Івано-Франківськом). Власне місто було оточене численними замками,

передмістями, монастирями, слідами яких є руїни будівель (переважно церков), виявлені археологами.

¹⁰² Львів було засновано Данилом Галицьким в середині XIII ст. (точна дата невідома).

¹⁰³ Г. Хоткевич має на увазі теорію «Українського П'ємонту», за якою Галицькій землі та її центру Львову належить честь відродження України. (П'ємонт — провінція в Італії, що послужила головним осередком національно-визвольного руху в середині XIX ст.) Слід відзначити, що український національно-визвольний рух до 1914 р. в тогочасній Австро-Угорській імперії був розвинений сильніше, аніж в Росії. Національні утиски там теж мали місце, але не були вони такими дошкульними, як у Наддніпрянській Україні. Тут принаймні не була заборонена українська мова, виходило чимало часописів, процвітало Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Тому письменники — громадяни Російської імперії — друкували свої твори у Львові, Кракові, Відні.

¹⁰⁴ Мається на увазі династія, започаткована Романом Мстиславичем, — волинська гілка дому Мономаховичів (нащадків Володимира Мономаха). Генеалогія Романа: Володимир Святий — Ярослав Мудрий — Всеволод Ярославич — Володимир Всеволодович (Мономах) — Мстислав Володимирович — Ізяслав Мстиславич — Мстислав Ізяславич — Роман Мстиславич.

¹⁰⁵ Роман Мстиславич став великим князем київським одразу після утвердження в Галичині. З Галицько-Волинським князівством не могли змагатися інші уділи.

¹⁰⁶ В 1203 р. князь смоленський Рюрик Ростиславич (один з найактивніших претендентів на великокнязівський престол), користуючися відсутністю Романа в Києві, захопив був столицю і піддав її жадливому погрому. Але Роман негайно повернув собі Київ, а Рюрика постриг у ченці.

¹⁰⁷ Близько того року Роман Мстиславич запропонував іншим давньоруським князям цікавий політичний план нового устрою Русі як держави. Відповідно до того плану верховний володар Русі (великий князь київський) мав обиратися шістьма найбільшими удільними зверхниками, а саме: князями галицьким, чернігівським, смоленським, полоцьким, суздальським та рязанським. Ідея курфюршеств за-

позичена з Німеччини. Там курфюрстами називали найбільших феодалів, які користувалися правом обирати імператора. Разом їх було семеро: король Богемський, пфальцграф Рейнський, герцоги Саксонський та Бранденбургський, архієпископи Кельнський, Майнцький і Трірський. Роман пропонував утвердити шість курфюрств. В середині кожного з цих уділів-курфюрств проголошувався суворий майорат — форма феодального землеволодіння, яка суворо забороняла відчуження землі (продаж, дарування тощо), а також поділ маєтку на частини. Цікава етнічна підоснова проекту: серед курфюрств бачимо двох представників українських земель (Галич та Чернігів), двох — білоруських (Полоцьк і Смоленськ) і двох російських (Суздаль та Рязань). Цей план не був втілений в життя через шалений опір суздальського князя Всеволода Юр'євича.

¹⁰⁸ Князі чернігівської династії Володимир, Роман та Святослав Ігоревичі вважали себе претендентами на галицький престол через династичні зв'язки свого батька — Ігоря Святославича (героя «Слова о полку Ігоревім»), одруженого з дочкою Ярослава Осмомисла. Їхня доля виявилася досить сумною.

¹⁰⁹ Данила Романовича Галицького та його молодшого брата Василька.

¹¹⁰ Двоє Ігоревичів — Роман та Святослав — були страчені (повішені) галицькими боярами 1211 року — випадок безпрецедентний в історії Русі.

¹¹¹ Удатний (тобто щасливий, такий, якому таланило) — такого прізвиська давньоруський князь Мстислав Мстиславич за життя не мав. Це вигадка пізньої історіографії.

¹¹² Данило належав не до галицької династії (Ростилавичів), а до волинської (старшої) гілки Мономаховичів, а відтак його права на галицький престол виглядали проблематичними. Правда, його батько Роман Мстиславич протягом п'яти років князував у Галичі, але за тогочасної політичної чехарди це не мало значення переконливого аргументу. Інша річ, що на той час ближчих претендентів попросту не існувало.

¹¹³ В переддень татарської навали ішла активна боротьба за великокнязівський престол, в якій головними дійовими особами були Данило Галицький і чернігівський князь

Михайло Всеволодович. Обидва були близькі до омріяної мети, але не здужали закріпити свій успіх.

¹¹⁴ Чернігівський князь Михайло Всеволодович.

¹¹⁵ В 1239 р. чернігівський князь Михайло поїхав до Угорщини шукати підтримку в боротьбі з навалою (на той час Чернігівщина була вже сплюндрована Менгуханом, тоді як Київ ще лишався недоторканим). Скориставшись відсутністю Михайла, Данило зайняв Київ і був проголошений великим князем. Але падіння Києва в грудні 1240 р. перетворило той титул на фікцію.

¹¹⁶ Данило справді був зустрінутий в Орді з великою пошаною. Це дало підстави літописцеві писати з гіркою іронією: «О лихіща лиха честь татарська! Його отець (Роман Мстиславич.— М. Б.) був царем у Руській землі, а його син Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називас».

¹¹⁷ Справа, звичайно, не в тому, що Галичина з усіх сторін була оточена католицькими країнами. По-перше, тут маємо фактичну неточність. Католицькі держави (Польща та Угорщина) сусідили з Галицьким князівством лише на заході. На півдні лежали православна Молдова і православна ж Болгарія. На сході — православне Московське князівство і Орда, яка сповідувала тенгріанство — релігію, що займала проміжне місце між язичеством та монотеїзмом. На півночі — православна Білорусь та язичеська Литва. Та головне в іншому — в самій суті задуму. Ідея подолання розколу, поза сумнівом, була прогресивною, оскільки поклала б край численним конфронтаціям і конфліктам. Інша справа, на якій основі мала базуватися передбачувана унія.

¹¹⁸ Данило Романович був коронований в Дорогичині 1253 року. Тим було завершено формування Першого Українського королівства — національної держави, що проіснувала до середини XIV ст.

¹¹⁹ Війна почалася 1257 року зіткненням Данила Галицького з татарським намісником Куремсою, який зазнав рішучої поразки. На допомогу йому Батий надіслав видатного полководця, темника Бурундая. Цей здужав переломити хід подій на свою користь. Данило змушений був погодитися на ліквідацію новозбудованих фортець.

¹²⁰ Не зовсім так. Після нещасливої війни 1257 р. до смерті Данила (1264 р.) минуло 7 років — термін немалий для тих часів.

¹²¹ Великоросійська шовіністична концепція стверджувала, що реально існує лише один народ — руський, який поділяється на три частини (племені) — великоросів, малоросів та білорусів. Так само визнавалося існування лише одної мови — руської, що нібито мала три діалекти (наріччя) — великоросійське, малоросійське та білоруське. Ця концепція із справжньою наукою не має нічого спільного.

¹²² Так звана «Погодінська теорія», що віддавала Київську Русь лише великоросам, а українців уважала пізнішими переселенцями з Карпат, була виявом великодержавного шовінізму.

¹²³ «Погодінська теорія» знайшла підтримку переважно серед дилетантів і малокомпетентних осіб, яким імпонувала шовіністична платформа.

¹²⁴ З критикою «Погодінської теорії» виступили найвидатніші вчені — В. Антонович, М. Грушевський, А. Кримський та ін. Зараз вона становить собою ідеологічний труп, хоча, як не дивно, й нині знаходить своїх прибічників (О. Солженіцин).

¹²⁵ Володимир-над-Клязьмою. Він зазнав монгольського погрому ще в 1237 р.— одразу ж після Рязані, що була першою жертвою навали.

¹²⁶ Не зовсім правильно. І в Києві, і в Переяславі після татарського наїзду хтось-таки мав сидіти. Інша річ, що сплюндрована навалою Наддніпрянщина не становила спокусливого призу для тогочасних можновладців. Але титул великого князя київського зберігав своє значення. Батий давав ярлик-посвідку на право врядувати в Києві різним князям (суздальському, галицькому тощо), як символ загальноруської зверхності. Але й маючи той ярлик, вони уважали за краще жити не в Києві, а в своїх уділах.

¹²⁷ Думка про те, що татарська зверхність не була надто обтяжливою для Русі і становила кращу альтернативу, аніж орієнтація на Європу, і в наш час знаходить своїх прибічників (Л. М. Гумільов), але переважна більшість дослідників

її заперечус. Не підлягає сумніву, що було то величезне лихо, яке протягом щонайменше 300 років деформувало нормальний історичний розвиток.

¹²⁸ Згадаймо знамените зауваження К. Маркса: монгольське іго «не тільки давило, воно ображало й висушувало саму душу народу, що став його жертвою».

¹²⁹ Не можна твердити, що ідея державності в Україні вижилася та відохлася у післямонгольський час. Насправді інерція руху продовжувала діяти, і не тільки в Галичині. Виявом тої ідеї було Перше Українське королівство (держава Данила Галицького, що проіснувала до середини XIV ст.), та Друге Українське королівство (держава Володимира Ольгердовича, ліквідована лише в кінці XV ст.). А від рубежу XV та XVI ст. на історичний кін виступає козацтво, яке створює унікальну державну організацію — козацьку республіку.

¹³⁰ Литовська держава XIV—XVI ст. була спадкоємцем і продовжувачем традиції Київської Русі. Основну частину території тої держави складала земля Русі — Білорусі та України. Східні слов'яни становили більшу частину населення. Староруська, а точніше — білорусько-українська — мова була державною мовою Литовського князівства (нею писалися офіційні документи). Культура Литви виросла з давньоруської культури. Суспільний лад Русі був перенесений сюди в майже недоторканому вигляді, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на литовських землях аж до XVI ст. Литовською була лише правляча династія, яка, до речі, поступово асимілювалася. Гедиміновичі — нащадки Гедиміна — у переважній більшості були вже русинами. Отож недарма деякі дослідники ладні називати Литовське князівство литовсько-руською державою.

¹³¹ Тевтонський орден хрестоносців («крижаків») був осаджений в Мазовії в 1228 р. Він розгорнув широку діяльність по розширенню своїх володінь за рахунок Польщі, Литви, Білорусі і навіть України попри її географічну віддаленість. В 1202 р. засновано Лівонський орден; ареною його активності були Латвія, Естонія та північ Псковсько-Новгородської землі. В 1237 р. обидва ордени були об'єднані.

¹³² Битва на Синіх Водах — визначна перемога русько-литовського війська над татарами. Послужила переломним

моментом у розвитку українсько-литовських відносин в рамках Литовсько-Руської держави.

¹³³ Польсько-угорська угода 1350 р. не запобігла збройній боротьбі (походи 1351—52 рр.).

¹³⁴ Похід польсько-угорського війська проти Литви у 1352 р.

¹³⁵ Смерть короля Казимира III Великого спричинилася до надзвичайного ускладнення політичної обстановки, оскільки покійний зверхник не залишив законного спадкоємця престолу. Найближчим претендентом вважався угорський король Людовик, але й він помер, не маючи нащадка чоловічої статі, що міг би претендувати на польську корону. Отож утворилася ситуація, що знайшла своє розв'язання в Кревській унії 1385 р. (обрання королем литовського князя Ягайла, який одружився з польською королівною).

¹³⁶ Середня Наддніпрянщина (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина) ще не встигла оговтатися після монгольського погрому, а відтак не становила головного об'єкта в міжусобній боротьбі. Інша річ Поділля, де утвердилася була фамілія Коріатовичів. Але воно скоро було загарбане Польщею.

¹³⁷ Кревська унія 1385 р., що об'єднала Польщу та Литву під владою литовського князя Ягайла Ольгердовича, обраного польським королем, досить скоро перетворилася на фікцію. Польща була змушена визнати великим князем литовським Вітовта Кейстуовича. Отже, органічного з'єднання двох держав не сталося: Литва зберігала політичну незалежність. Ця політична проблема залишалася актуальною аж до 1569 р.

¹³⁸ «Тепер» — це 1918 р., коли за умовами Берестейського миру кайзерівська Німеччина загарбала Україну.

¹³⁹ Мається на увазі передреволюційний період в історії Російської імперії. Коли писалися ці рядки, починалася громадянська війна і перспективи Лютневої революції 1917 р. залишалися дуже непевними. Г. Хоткевич мав підстави сподіватися на здобуття Україною (та іншими народами царської імперії) політичної незалежності.

¹⁴⁰ Неправильно. Кревська унія не вирішила проблеми польсько-литовського об'єднання (див. прим. 137). Ліквідацію (фактичну) Великого князівства Литовського dokonala Люблінська унія 1569 р.

¹⁴¹ Генеалогія Олельковичів: Ольгерд Гедимінович — Володимир Ольгердович (засновник династії) — Олександр (Олелько) Володимирович — Симеон Олелькович. Отже, умовне ім'я династії одержала, так би мовити, ретроспективно, від представника третього покоління.

¹⁴² Навряд чи Польща заслуговує титула «першої держави середніх віків». Але не підлягає сумніву, що володіння Україною мало значення поважного фактора у розстановці політичних сил. Варте уваги інше питання: як сталося, що попри всі свої соціальні потенції наша країна протягом семи століть виступала в ролі розмінної карти в руках набагато слабших держав. На це питання в історіографії поки що не бачимо відповіді.

¹⁴³ Росія не змінила своєї централізаторської тактики супроти України.

¹⁴⁴ Неточна цитата з Т. Г. Шевченка: «За шмат гнилої ковбаси у них хоч матір попроси — то віддадуть...»

¹⁴⁵ Колізія зберігає свою актуальність і сьогодні.

¹⁴⁶ Люблінський сейм 1569 р. був польсько-литовським. Україна як повноправний суб'єкт унії участі в ньому не брала. Грубо кажучи, її думку ніхто не питав і вона увійшла до складу Речі Посполитої як частина Литовської держави.

¹⁴⁷ По суті Люблінська унія становила собою не союз рівноправних держав, як це виглядало формально. То було поглинення більш сильною Польщею набагато слабшої Литви, а разом з нею — Білорусі та основної частини України. Навіть столицею об'єднаної держави було проголошено не Краків (столицю Польщі) і не Вільнюс (столицю Литви), а незначне містечко в Мазовії (що на той час зберігала статус напівнезалежної держави) — Варшаву.

¹⁴⁸ Автономія Литви у складі Речі Посполитої була цілковитою фікцією. Тим більше — становище українських

та білоруських земель. Власне, саме в 1569 р. розпочався період жорстокого національного гноблення в Україні та Білорусі.

¹⁴⁹ Сигізмунда II Августа, який спирався на магнатів і провадив вигідну для них політику, орієнтовану на розвиток товарного виробництва (реформи Сигізмунда Августа). Україна була справжньою житницею для Литви і породжувала зазіхання з боку Польщі; остання прагнула прибрати до рук багатства нашої країни.

¹⁵⁰ Історія часом повторюється. Гасла любові та братерства і сьогодні є дуже популярними серед великодержавної еліти — і з такими ж (чи подібними) наслідками.

¹⁵¹ Українське питання було одною з найгостріших проблем, що постали перед Люблінським сеймом. Польща розробила й такий варіант: якщо Литва не погодиться з її програмою, то Велике князівство Литовське зазнає розчленування і Україна буде прилучена безпосередньо до королівства Польського. Король Сигізмунд II Август проголосив офіційно відокремлення українських земель від Литви і приєднання їх до Польщі. Але зробити це було легко на папері, реалізація задуму зустріла досить сильну протидію.

¹⁵² Чернігівщина була захоплена Московською державою за Івана III, в 1503 р. Після так званої «Смути», за Деулінським перемир'ям (1618 р.), вона відійшла до Речі Посполитої. Полянський договір (1634 р.), яким завершилася так звана Смоленська війна, залишив Сіверщину в складі Речі Посполитої. До тої угоди вона мала статус князівства, яке від 1635 р. перетворено на воєводство.

¹⁵³ Не зовсім так. Крім Сіверщини, що до 1618 р. була у складі Московського великого князівства, частини українських земель залишалися під владою Угорщини (Закарпаття), Молдавії (Буковина, Дністрянське Пониззя), Туреччини (вузька Надчорноморщина).

¹⁵⁴ Як відзначалося вище, через стадію феодального роздрібнення пройшли усі середньовічні держави. Протягом своєї драматичної історії Україна кілька разів була близька до утвердження своєї незалежної держави з центральним управлінням, але кожного разу на перешкоді ставали екстремальні умови.

¹⁵⁵ Таким був своєрідний поділ праці за доби феодалізму. Перший стан — феодала (лицарство) мав забезпечити збройною рукою більш-менш нормальні умови існування, захищаючи країну від зовнішніх ворогів та внутрішніх деструктивних елементів. Другий стан — духовенство було покликане рятувати безсмертну душу своєї пастви. Третій стан — посполитий люд (селяни, ремісники, торговці, фінансисти) мусив матеріально забезпечувати два перші. На жаль, лицарство часто-густо не виконувало притаманної функції, діючи в протилежному напрямку, провадячи перманентну міжусобну боротьбу за владу, за землі, а то й — заради пустої воїнської слави.

¹⁵⁶ Рубль (карбованець) був головною розрахунковою грошовою одиницею в Московській державі. На польсько-литовських землях такою одиницею служив золотий (злотий), що поділявся на гроші.

¹⁵⁷ Як бачимо, литовське законодавство визнавало не лише смертну кару, а й членокаліцтво. Цим воно відрізнялося від давньоруського права, яке не знало ані першої, ані другого.

¹⁵⁸ Саме після Люблінської унії в Речі Посполитій активно діяв процес нобілітації (надання шляхетських прав конкретним особам), в тому числі і серед землевласників українського походження. В ньому знайшла вияв тенденція до дальшого розмежування станів. Ця тенденція діяла в умовах так званого «другого закріпачення» в Східній Європі. Обмеження прав посполитої людності і, навпаки, якнайретьельніше забезпечення прав феодалів-землевласників мало місце всюди, зокрема і в Московській державі (особливо за Бориса Годунова).

¹⁵⁹ Судові процеси подібного кшталту часом тяглися аж до XIX ст. (згадаймо гротескну постать Мартина Борулі у знаменитій комедії І. Карпенка-Карого).

¹⁶⁰ Всі селяни (смерди) в Київській Русі становили залежну категорію, але ступінь залежності був дуже різним. Переважну більшість складали общинники, які тільки сплачували данину. Їх і має на увазі Г. Хоткевич. Поряд з тим, однак, існували інші категорії залежного селянства (закупи, рядовичі, холопи, челядь тощо). Вони вже встигли потрапити в становище особисто невільних.

¹⁶¹ На той час перетворення полонених на рабів або кріпаків траплялося рідко, радше як виняток, оскільки війни велися державою; отож і полоненими розпоряджалася держава. Але мала місце інша тенденція — захоплення кріпаків під час так званих «наїздів» — нападів одного великого феодала на володіння іншого. Це явище набуло значних масштабів, але кожна подібна акція, як правило, уважалася за протиправну і тягла за собою кримінальну справу.

¹⁶² Обмеження цієї фантазії здійснювалося не юридичними (на закони магнати просто плювали), а економічними чинниками. Надмірне здирство загрожувало феодалу відчутними збитками — аж до збройних виступів посполитого люду. Феодал був зацікавлений в тому, щоб його кріпаки були заможними, бо тоді з них можна більше брати; від бідняків користі було мало. Тому він уникав руйнувати надмірними повинностями господарство залежних селян.

¹⁶³ Економічна наука знає три форми феодальної ренти (визиску залежного селянства): а) відробіткова рента, тобто привласнення паном селянської праці в її безпосередньому вигляді (кріпак мусить певну кількість часу працювати в господарстві визискувача); б) продуктова рента, коли феодал привласнює продукт селянської праці (кріпак мусить віддавати пану частину зібраного врожаю); в) грошова: феодал вимагає від кріпака податки в монетній формі (отже, в цьому випадку селянин має не тільки виробити деяку масу продукту, а й продати її на ринку).

В Західній Європі початковою формою ренти була відробіткова; в нашій країні — продуктова. Ця різниця пояснюється тим, що на Заході феодалом ставав колишній робітничий власник, який мав своє добре організоване господарство, а кріпаком — вчорашній раб, повністю позбавлений засобів виробництва. У нас же феодалом ставав общинний староста, що не мав власного господарства, в рамках якого він міг би експлуатувати селянський труд. А в становище феодально залежного селянина потрапляв вільний общинник, що мав свій земельний наділ, худобу, обійстя, хату, реманент тощо. Відробітки (панщина) у нас почали набирати широкого застосування від середини XVI ст., після реформ Сигізмунда II Августа. Ці реформи, як вже відзначалося, були орієнтовані на розвиток товарного виробництва. Панами стало вигідно продукувати великі маси збіжжя, яке вони через надбалтійські порти вивозили до Англії, Нідерландів та в інші західні країни. Отож вони захоплювали селянські

землі, заводили на них фільварки — великі зернові підприємства, що базувалися на примусовій праці кріпаків. Ця система не забарилася призвести сільське господарство в Україні до кризи.

¹⁶⁴ Норма 7 днів панщини на тиждень і 24 години на добу в перерахунку на душу населення є цілковитою фантастикою. Погляд, якого дотримується Г. Хоткевич та деякі інші автори, що стверджують шести- і семиденну панщину, є прикритим непорозумінням. Така норма дійсно існувала в деяких районах (в Галичині), але накладалася вона не на конкретну особу, а на одиницю надільної землі — лан (16 десятин). Селянин, що мав півланове господарство (а таких була переважна більшість), мусив відбувати панщину не 6, а 3 дні. Крім того, на фільварк ішов працювати один член родини, решта залишалася вдома і робила в своєму господарстві. Кріпак, який мав ланове господарство і, отже, мусив виконувати повну норму повинностей, не міг свої ґрунти обробити власними силами (це було не під силу одній родині), отже, експлуатував працю наймитів. Одного з цих найманих робітників він посилав на фільварк, а решта гнули спину на нього самого. Отже, то був по суті сільський капіталіст-визискувач, який мусив віддавати частину прибутку своєму формальному пану.

¹⁶⁵ Як уявити собі таку ситуацію: людина (кріпак) працює сім днів на тиждень по 24 години на добу, але повинна працювати ще півдня? Звідки взяти оту половину? Якими б здириками не були власники села Шпакового, але ж вони не могли не розуміти, що 7,5 днів на семиденний тиждень працювати фізично неможливо. Тим часом наявні джерела (зокрема іноземні) відзначають досить високий рівень матеріального забезпечення народу в тогочасній Україні.

¹⁶⁶ Феодальне право імунітету. Відповідно до нього землевласник був повним господарем в межах своїх володінь.

¹⁶⁷ До середини XVI ст. польське законодавство діяло в Україні лише в межах земель, які входили до складу Польщі (Галичина та Західна Волинь). На більшій частині нашого краю діяло законодавство литовське, яке мало відрізнялося від давньоруського.

¹⁶⁸ Суть того права становила так звана локація (від лат. locus — місце). Територія поселення, що діставала

міські права, вилучалася з-під зверхності феодала і переходила в руки місцевого самоврядування (магістрату). У нас воно, однак, мало обмежений, а подекуди й спотворений характер; раз у раз порушувалося феодалами.

¹⁶⁹ Київ одержав магдебургію за врядування Вітовта, тобто на початку XV ст. На жаль, оригінал локаційної грамоти до нас не дійшов. Але про неї є достовірні згадки в документах кінця XV ст.

¹⁷⁰ Термін не дуже вдалий. Чиновник — службовець, що займає певну посаду і одержує заробітну платню. А члени магістрату обиралися громадянами міста, а не призначалися згори.

¹⁷¹ Українське середньовічне місто часто-густо було таким лише за назвою, тобто формально користувалося самоврядуванням, але економічно його мешканці значною мірою були звичайними селянами, займалися обробіткою землі. Отже, міщанське землеволодіння реально існувало, інша річ — на яких юридичних засадах.

¹⁷² Становище українців у Польщі та в Росії в плані соціальному та національному мало відрізнялося, але була істотна відмінність в сфері конфесійній. Річ Посполита була католицькою державою, а тому некаталики тут зазнавали жорстоких утисків та дискримінації. Отже, до суто національних проблем додавалися релігійні. Росія натомість була православною країною, тому тут православні не зазнавали дискримінації за свої релігійні переконання. В Польщі йшла боротьба не лише за нобілітацію (одержання шляхетських прав), а й за надання православної шляхті рівних прав з католицькою. В Росії йшлося тільки про здобуття дворянських прав; релігійні стосунки до цієї сфери не втручалися.

¹⁷³ «Гречник» — купець, що їздив Грецьким торговельним шляхом; «залозник» — відповідно — їздив Залозним шляхом. Ці шляхи існували ще в період Київської Русі; обидва вели з Києва на південь, до Надчорноморщини. Грецький в напрямку до Костянтинополя; Залозний — до Надазовщини.

¹⁷⁴ На схід водою їздили вздовж Десни та Сейму; на захід — вздовж Прип'яті.

¹⁷⁵ Занепад Києва часів феодального роздрібнення надто перебільшується; власне, про нього взагалі говорити не доводиться. До монгольського наїзду, тобто в XII — першій половині XIII ст., Київ так само вражав уяву іноземців своєю величністю та пишнотою, як і раніше. Місто, звичайно, дуже потерпіло від Батієвого погрому, але не втратило свого значення ані в економічній (торговельній) сфері, ані в культурній.

¹⁷⁶ Неправильно, що в передмонгольський час занепадає торгівля зі Сходом та Візантією. Хрестові походи змінили ситуацію і спричинилися до виникнення нових торговельних шляхів (минаючи Київ). Це певним чином відбилося на зовнішньоекономічних зв'язках Києва, змінило їхню структуру, але аж ніяк не привело до занепаду. Монгольська навала, зрозуміло, дуже тяжко відбилася на економічному стані цілої Східної Європи, в тому числі й Києва.

¹⁷⁷ Ні, то таки ознака коли не розквіту, то щонайменше зростання. Жоден іноземний купець не став би жити в Києві, наражаючися на смертельну небезпеку, коли б не мав тут вигідних гешефтів. Неможливо думати, що вся київська торгівля перебувала в руках чужоземців і що київські негодіанти не їздили нікуди. Адже торгівля — процес двобічний.

¹⁷⁸ В характеристиці української промисловості Г. Хоткевич так само занадто згущує фарби. Не можна твердити, що від промислового розквіту домонгольських часів «й сліду не залишилося під Польщею». Навіть у важкі часи татарщини, в XIV—XV ст., ремесло в українських містах розвивалося досить активно (це засвідчує й археологічний матеріал — залишки ремісничого виробництва). А про XVI—XVII ст. годі й говорити: то був час появи мануфактурних підприємств, що перенесли українську промисловість на принципово новий щабель.

¹⁷⁹ Неправильно, що цеховий устрій спричинився до занепаду міського ремесла. Навпаки, за доби середньовіччя цехи відіграли важливу позитивну роль, забезпечуючи певну організаційну систему захисту ремісників та високий рівень їх професійної майстерності.

¹⁸⁰ Магдебурзьке право докладно регламентувало цехові відносини, але не тільки воно. Перші фахові корпорації —

ремісничі (цехи) та купецькі (гільдії) — з'явилися ще в XI—XII ст., що надійно засвідчено документами. До нас дійшов, зокрема, статут одної з таких корпорацій — Іванівського ста в Новгороді (об'єднання торгівців воском). Як відомо, віск був одною з головних статей давньоруського експорту. Відомі й ремісничі об'єднання (будівельників у Києві, щитників у Новгороді і т. д.).

¹⁸¹ Неправильно. Поряд з цеховими майстрами були так звані «партачі» — ремісники, що не здужали, чи не схотіли, чи не мали змоги виготовити «шедевр» (або «кунстштюк») — зразковий витвір своєї майстерності. Поміж цеховиками та партачами точилася жорстока конкурентна боротьба, яка не завжди закінчувалася на користь цехів, але саме тому примушувала ремісників підтримувати на належному рівні якість своєї продукції.

¹⁸² Шлях в ремесло за доби середньовіччя для заінтересованого претендента, як правило, проходив через такі стадії: а) учень, який виконував підсобні роботи (а водночас обслуговував майстра та його родину); б) підмайстер, якому довіряли виготовлення не дуже складних виробів або деталей; в) виготовлення шедевра і прийняття до цеху. Матеріальне забезпечення учня та підмайстра покладалося на майстра, який натомість привласнював їхню працю.

¹⁸³ Вище вже говорилося, що на XVI—XVII ст. припадає виникнення української мануфактури. В той час діяла велика кількість рудень (залізообробні майстерні), гут (склоробні), поташних буд, селітроварень, папірень (виробництво паперу), деревообробних підприємств, закладів харчової промисловості (млинів, броварень, гуралень тощо). Вони, однак, розміщалися не в містах, а поблизу від сировинних баз. Працювали там переважно наймані робітники.

¹⁸⁴ Мистецтво в середні віки було тісно пов'язане з ремеслом. По-перше, в багатьох містах існували цехи малярські (образотворча штука), музичні (музичні) тощо. По-друге, саме ремесло стояло на рівні справжнього мистецтва (меблева промисловість, керамічна, кравецька, шевство, ковальське виробництво, не кажучи вже про ювелірне). З іншого боку, могутніми осередками духовного і творчого життя були монастирі та парафіяльні церкви. Тут були зо-

середжені освіта, наука, література, а подекуди й образотворче мистецтво (іконопис тощо).

¹⁸⁵ У Вавельському соборі дійсно є каплиця, розписана українськими майстрами. Крім названих автором пам'яток, слід відзначити фрески, виконані живописцями — вихідцями з України — в Любліні. Серед авторів тих розписів значиться майстер Андрій, якого не без підстав ототожують з Андрієм Рубльовим. Він походив з Волині, вчився в Києві, а працювати йому довелося на чужині — в Польщі та Росії.

Особливість ситуації полягала в тому, що через важку загальну кризу в Україні XIII—XV ст. не було замовників для монументального мистецтва; отож нашим митцям доводилося шукати застосування свого таланту за межами батьківщини.

¹⁸⁶ В оригіналі — XVIII ст., але це друкарська помилка: патріарх проїздив через Україну в XVII ст.

¹⁸⁷ Пам'ятки мурованої архітектури другої половини XIII—XV ст. збереглися переважно в західній частині нашого краю: в Галичині, на Західній Волині, в Закарпатті, меншою мірою — на Поділлі, тобто там, де, за Г. Хоткевичем, були найважчі соціальні умови. Зразки тогочасного зодчества маємо у Львові, Дрогобичі, Галичі, Рогатині, Луцьку, Зимному, Кам'янці-Подільському, Хотині, Меджибожі і т. д.

¹⁸⁸ Активна торгівля хлібом велася в нашій країні щонайменше від скіфських часів (VI—V ст. до н. е.). Лише Боспорське царство, розташоване в Східному Криму та на Кубані, давало Афінам половину потрібного їм зерна. За свідченням Геродота, скіфи-орачі сіяли хліб не лише для власного споживання, а й на експорт. Римляни в першій половині I тис. н. е. теж вивозили з нашої країни величезні маси збіжжя, про що маємо незаперечні свідчення історичних джерел.

¹⁸⁹ XVI ст. в історії Європи було часом істотних зрушень в сфері соціально-політичних відносин. В Англії, зокрема, це — доба так званих огорожень; феодалі (лендлорди) захоплювали селянські землі і перетворювали їх на пасовиська для тонкорунних овець, — це обіцяло їм величезні прибутки. Завдяки цьому Англія захопила світовий ринок в галузі суконної промисловості. Аналогічні процеси йшли

в Нідерландах, північно-східній Франції, в північній Італії і т. д. Потрібний їм хліб ці держави імпортували зі Сходу, зокрема — з України. А це в свою чергу ставало стимулом для переорієнтації місцевої економіки на розвиток хлібного експорту.

¹⁹⁰ Львів розташований на значній відстані від великих річок — на вододілі між Дністром, Західним Бугом та Прип'яттю. Тому навряд чи слід атестувати його великим центром риботоргівлі, хіба що мається на увазі рибний привіз, тобто не виробництво, а споживання.

¹⁹¹ Йдеться про вихід на історичний кін українського козацтва.

¹⁹² Це стосується порівняно вищих щаблів освіти. Початкова була прерогативою православної церкви (парафіяльні школи при храмах). А вони мали зовсім іншу орієнтацію. Ці школи не були польськими, діти вчилися в них рідною мовою. Вони забезпечували в Україні майже стовідсоткову письменність. Вища школа, як правило, була латиномовною.

¹⁹³ Українська література і в часи іноземного панування дала цілий ряд видатних творів і висунула чимало яскравих індивідуальностей. В XV—XVI ст. у нас розвивалося латиномовне письменство (Григій Саноцький, С. Оріховський, Русин з Кросна та ін.), — такою була загальноєвропейська мода. Але поряд з тим існувала й література, писана староукраїнською мовою, в тому числі й народною (наприклад, твори Гаватовича). Особливо активно розвивалася староукраїнська література в період підготовки й запровадження церковної унії (твори полемістів — Івана Вишенського та ін.).

¹⁹⁴ Історичний парадокс: тенденція до гноблення породжує активний спротив, а він допомагає утвердитися саме тому, проти чого оте гноблення спрямовано. В XV ст. Україна була напівкатолицькою країною, бо римська віра не нав'язувалася силою. Коли ж почався жорстокий тиск на православ'я, католицька пропаганда серед поспільства перестала давати колишній ефект.

¹⁹⁵ Процес денационалізації охопив переважно вищі верстви феодального стану — магнатство.

¹⁹⁶ Релігійна толерантність України стосувалася передовсім відгалужень християнства (католицизму, різні вияви протестантизму, вірменська церква тощо). Іслам до цього реєстру не входив: турки, татари та інші мусульманські народи лишалися в свідомості українців «поганями», «бусурманами» і т. д. Особливе місце в свідомості народу займав іудаїзм; воно визначалося тими соціально-економічними функціями, що в нашій країні належали єврейству.

¹⁹⁷ В XIV ст. Ватикан переживав важкі часи — так званий авіньйонський полон та великий розкол, коли на папському престолі опинилися два, а потім і три первосвященники. Це, звичайно, відбивалося на стані католицької пропаганди в некатолицьких країнах, в тому числі й в Україні.

¹⁹⁸ Кипріян Цамблак був митрополитом у 1389—1406 рр.

¹⁹⁹ Звичай так званої симонії — надання світською владою посади в церковній ієрархії за гроші. Католицькою церквою спочатку засуджувався, а далі став широко застосовуватися самим папським престолом, забезпечуючи Ватикану величезні прибутки.

²⁰⁰ Г. Хоткевич подекуди переоцінює роль церкви в історії українських братств. Функція останніх була набагато ширшою і виходила за рамки чисто церковних справ. Головним завданням братств була боротьба проти національного гноблення, і отож їхня діяльність поширювалася на всі сторони духовного життя, не лише в сфері релігії, а культури в цілому (освіта, наука, мова, мистецтво і т. д.).

²⁰¹ Г. Хоткевич вживає термін «братства» в широкому значенні незалежно від хронології та реальних історичних обставин. В сучасній історіографії це слово застосовується для позначення тої специфічної форми соціальної організації, що викристалізувалася на кінець XVI ст. як інструмент опору покатоличенню та колонізації.

²⁰² В принципі будь-яка влада є насильством над підлеглими, а отже, формально може розглядатися як зло. На жаль, неминуче в умовах соціальної структурності (тобто поділу суспільства на певні групи — нації, держави, класи, стани, партії і т. д.). Притому, чим глибшим є структурний поділ суспільства, тим складнішою є ієрархія пану-

вання. Біда ситуації, про яку пише Г. Хоткевич, полягала в тому, що Львівське братство було формально проголошено вищим зверхником, не маючи жодної реальної влади, ані можливості ствердити свій авторитет.

²⁰³ Християнська церква до 1054 р. вважалася єдиною, але для полегшення адміністративної діяльності поділялася на п'ять вищих діоцезів (патріархій): Константинопольський, Александрійський, Антіохійський, Ієрусалимський та Римський. В 1054 р. стався формальний розкол: єдина вселенська церква поділилася на дві: православну (Константинополь, Александрія, Антіохія, Ієрусалим) та католицьку (Рим). Вищий католицький священик (патріарх) дістав ім'я папи.

²⁰⁴ Закономірність транскрипції в російській мові така: якщо слово запозичене безпосередньо з грецької, то на місці «тети» (фіти) пишеться «ф» (миф, арифметика і т. д.); а коли через латинське посередництво — «т» (театр). Під впливом російського мовлення ця закономірність перейшла (не без декретування) до української мови, звідки зникли «міт» і «аритметика», поступившись місцем перед «міфом» та «арифметикою».

²⁰⁵ Навряд чи Берестейська унія 1596 р. порадувала польську адміністрацію, оскільки ставала на заваді дальшій денационалізації українського магнатства. Але вона була підтримана Ватиканом, бо, відповідно до угоди, новостворена греко-католицька церква переходила у підпорядкування папському престолу (чого римська курія домагалася насамперед). Отже, для Ватикану унія була дуже вигідною, і уряд Сигізмунда III (ревного католика) з цим доводилося рахуватися.

²⁰⁶ Флорентійська унія. Собор розпочався в 1431 р. в Базелі; в 1438 р. перенесений до Ферари, а в 1439—43 рр. працював у Флоренції. Постанови його не мали реальних наслідків.

²⁰⁷ Головним пунктом серед умов, що стосувалися організаційних питань, як сказано, було визнання греко-католиками зверхності Рима, тобто перехід уніатської церкви з підпорядкування константинопольському патріарху у підлеглість папі римському.

²⁰⁸ До цього можна додати догмат про безпорочне зачаття Богородиці, догмат про надобов'язкові діяння, з яким було пов'язано інститут індульгенцій (один з найгайнебніших в історії католицької церкви).

²⁰⁹ Поза сумнівом, православна церква, що завжди діяла (і продовжує діяти нині) дуже агресивно, активно прислужилася процесу русифікації українського народу. Особливо після того, як українська церква перейшла у підпорядкування Московській патріархії. Тут можна сказати, що в плані конфесійному та національному наш народ з вогню потрапив до полум'я: замість колонізації почав діяти процес русифікації. І в цих умовах запобіжним заходом могла б бути знову-таки уніатська (греко-католицька) церква, але її вплив у Наддніпрянщині був мінімальним.

²¹⁰ Все це — функція держави. Українська феодальна державність загинула на переламі XV та XVI ст. Але на заміну їй прийшла козацька республіка, з якої виросла гетьманщина.

З М І С Т

<i>Шумило Наталя. «...На нашу молодь наша надія, надія України»</i>	5
---	---

I

ДО ЗБУДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Україна і українці	12
Чи велика наша Україна і скільки живе на ній нашого народу	12
Чи давно живе наш народ на своїй землі	13
Як жили наші люди в древні віки	14
Найдревніші князі наші	19

II

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

Олег	22
Ігор	23
Ольга	24
Святослав	25
По Святославові	26
Володимир	27
Святополк	31
Ярослав	32
Ізяслав, Всеслав, Святослав, Всеволод	34
Всеволод	35
Святополк II	35
Володимир Мономах	36

Мстислав	37
Юрій	38
Мстислав II	39
Прихід татар на Україну	43
Кінець Київської держави	46

III

ОКРЕМІ КНЯЗІВСТВА НА РУСІ

Київ і Київщина	50
Чернігівське князівство	54
Переяславське князівство	55
Волинські князівства	58
Далекі границі нашого краю	60
<i>Угорська Русь</i>	60
<i>Тмуторокань</i>	60
<i>Дніпрова і Дунайська Русь</i>	63
Життя за княжих часів	64
<i>Суспільні верстви</i>	64
Княжі люди	64
Бояри	64
Міщани	65
Селянство	65
Ізгої, сябри, закупи	65
Холоп	66
Духовенство	67
Ченці	68
Становище жінки	68
<i>Устрій громадянський. Значення громади</i>	69
Віче	70

Князь	70
Адміністрація	71
Суд	71
Військо	73
Грошові справи	74
Митрополія	75
Церковний суд	77
Доходи церковні	78
<i>Устрій життя</i>	79
Хліборобство	79
Промисел	80
Торгівля	80
Гроші	81
Вплив християнства на культуру	81
Церковне будівництво	83
Різьбярство	84
Малярство	84
Мозаїка	85
Емаль	85
Школа	86

IV

ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЖИЙ ПЕРІОД

Територія Галичини	93
Внутрішнє життя	95
Роман	97
По Романі	98
Данило	104

Лев	108
Юрій	108
Андрій і Лев II	108
Болеслав-Юрій	109
Наддніпрянина в XIII—XIV віках	110

V

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД

Боротьба Литви-України за самостійність	119
Польщення Литви	120
Люблінський сейм	123
Управа краю	129
Полонізація вищих верств суспільності	131
Шляхта	132
Селянство	136
Міщанство	141
Економічне життя	145
Торгівля	146
Промисловість	151
Мистецтво	155
Сільське господарство	158
Культурний занепад	160
Релігійне питання	162
Братства	170
Унія	173

МАПИ

до «Історії України» Гната Хоткевича

1. Східно-слов'янські племена IX—X століть	182
2. Київське князівство в XI—XII століттях	183
3. Земля Чернігівська і Переяславська в X—XIII століт- тях	184
4. Галицько-Волинська держава XIII—XIV століть	185
Брайчевський Михайло. Післямова	186
Коментарі	192

Літературно-художнє видання

Золоті ворота

Історична бібліотека для дітей

Бібліотеку засновано 1990 року

ХОТКЕВИЧ ГНАТ МАРТИНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(До кінця XVI століття)

Для молодшого та середнього
шкільного віку

Упорядкування та передмова

Шумило Наталі Микитівни

Післямова та коментарі

Брайчевського Михайла Юліановича

Художник

Севрук Галина Сильвестрівна

Художній редактор Д. П. Присяжнюк

Технічний редактор С. І. Павлюк

Коректори І. Ю. Павлоцька, С. В. Гордіюк

Здано на виробництво 15.01.92. Підписано до друку 06.05.92. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура таймс. Друк високий. Умовн. друк. арк. 12,18 + вкл. 0,84 = 13,02. Умовн. фарб.-відб. 15,956. Обл.-вид. арк. 10,01 + вкл. 0,59 = 10,6. Тираж 100 000 пр. Зам. 2-334.

Орден Дружби народів видавництво дитячої літератури «Веселка», 254655,
Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига». 252057, Київ-57, Довженка, 3.

Хоткевич Г. М.

X85 Історія України: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд. та передм. Н. М. Шумило; Післямова і комент. М. Ю. Браїчевського; Худож. Г. С. Севрук.— К.: Веселка, 1992.— 228 с.: іл.— (Золоті ворота).— ISBN 5-301-01120-0

«Історію України» від найдавніших часів до кінця XVI ст. написав спеціально для дітей і опублікував 1918 року видатний український письменник, публіцист, вчений, культурний діяч Г. М. Хоткевич (1877—1938). Післямову й ґрунтовні коментарі, що уточнюють і доповнюють окремі положення праці Г. Хоткевича, підготував доктор історичних наук М. Браїчевський.

X 4803640201—157 129.92
206—92

ББК 63.3(2Ук)